

Různoběžky způsobu života

BLANKA FILIPCOVÁ—JINDŘICH FILIPEC

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

TADEUSZ JAROSZEWSKI

Ústav pro filosofii a sociologii Polské akademie věd, Varšava

Orientace na budoucnost

Lze bez nadsázky říci, že společenskovední výzkum je stále výrazněji charakterizován *přesunem akcentu na budoucnost*. Budoucnost přitahuje pozornost společenských věd, a to jak v socialistických, tak v kapitalistických zemích. Není náhodou, že v tomto prospektivním duchu bylo formulováno i hlavní téma VII. světového sociologického kongresu v r. 1970 ve Varně: Soudobé a budoucí společnosti — předvídání a sociální plánování.

Jaké jsou příčiny tohoto procesu? Je to jednak — ale zdaleka ne pouze — určité zrychlení tempa vývoje společnosti. Není obtížné shodnout se v tom, že jedním z nejvýraznějších rysů posledních desetiletí je změna; hledají se příklady, jejichž šokující účinek by byl s to s dostatečnou naléhavostí vyjádřit tuto skutečnost.¹ Pokud ovšem jde o hlubší charakteristiku proměn, jejich příčin a důsledků, analýzu kontinuity a diskontinuity dějinného pohybu i možných směrů budoucího vývoje, zde se již ocitáme v džungli nejrůznějších koncepcí, názorů a skutečně i zdánlivě proti sobě stojících explikací. Tato různost má nejen svůj kontext gnoseologický, ideologický a koncepcí třídně mocenský, ale je i odrazem různé sociální reality.

Proč to připomínáme? Protože *existuje nejen úzká vazba mezi zrychlujícím se tempem sociálních změn a akcentem na budoucnost, ale i mezi interpretací těchto změn a způsobem předvídání budoucího vývoje*.

Buržoazní teoretici svádějí velice často celý mnohotvárný proud změn, kterými současný svět a zejména některé společnosti procházejí, do řečiště technických a technologických proměn, do řečiště vědeckotechnického pokroku.

Je mnoho variací na toto základní téma. Jejich základním smyslem je dokázat, že dynamika současného světa je odvozena od pokroku vědy a techniky, zatímco o změnách v oblasti výrobních poměrů se mlčí, z teoretických koncepcí se prostě eliminují či se označují z hlediska budoucího vývoje za málo významné.

V této falešné optice je pak ovšem budoucnost světa a člověka „jednodimenzionální“; je určována pohybem moderní techniky, který dříve či později prý všude nezbytně vede k vytvoření společnosti, již jedni nazývají „postindustriální“, jiní „konzumní“ či „superindustriální“.

Nestačí, abychom odmítli tuto simplifikaci a v podstatě mechanistickou, pseudomaterialistickou redukci dějinného pohybu na změny technické. Naším úkolem je v celé složitosti a hloubce odhalovat síť vztahů mezi *vědeckotechnickou revolucí a charakterem společenského zřízení*, neboť právě tento vztah (resp. síť vztahů) je pro budoucnost světa rozhodující.

Nejde však jen o tempo změn, jež na jedné straně „znejistuje“ předvídání budoucnosti a na druhé straně si komplexnější předvídání budoucího více než kdykoli jindy vynucuje. Vědeckotechnická revoluce již ve svých počátcích znamená také *znásobení zdrojů* (surovinových, energetických, výrobních, časových, lidských), *kterými společnost disponuje*. Tím se násobí i alternativy jejich použití. K čemu a jak použít těchto zdrojů, jaké hodnoty mají být preferovány, v jaké hierarchii uspokojovány potřeby a jakým směrem dále rozvíjeny, jaké jsou tedy koneckonců cílové orientace společnosti — to jsou otázky, které s sebou vědeckotechnická revoluce přináší. Jejich teoretické a praktické zodpovězení je však závislé na charakteru společenského zřízení.

¹ Lucien Febvre používá pro 2. polovinu 20. století termínu „druhé 20. století“, Jean Fourastié hovoří o ne lidské explozi, „v jejímž průběhu se současná společnost za tři roky mění tak, jako za

třicet let na počátku 20. století, více než za tři století před Newtonem a více než za tři tisíciletí v době kamenné“.

V kapitalismu se při rozhodování o těchto alternativách konečkonců vždy prosazují dvě základní hlediska — profit a zajištění kontinuity daných sociálně ekonomických a třídně mocenských poměrů.

Tato společnost rozhoduje o své budoucnosti převážně na základě kritérií hluboce zakotvených v současnosti; jde jí především o to, aby přes některé dílčí změny byl daný stav — to jest kapitalismus — zachován i v budoucnosti.

Socialismus naproti tomu o své budoucnosti rozhoduje z pozice *překonání socialistické současnosti* směrem k uskutečnění *kommunistické budoucnosti*. Tedy i kritéria rozhodování mezi výše uvedenými alternativami musí být do značné míry odvozena od cílů, jichž má být v budoucnosti dosaženo.

Čím bohatší je naše materiálně technická báze a rozvinutější výroba, tím naléhavější je otázka cílů. Chceme a jsme schopni stále více produkovat — ale jakým směrem zaměřit tuto vzrůstající potenci naší společnosti? A tak ne náhodou nejen v Československu, ale i v řadě dalších socialistických zemí se dostávají do popředí otázky socialistického životního způsobu, který je jakýmsi úběžníkem vytyčovaných cílů.

Otevřená společnost

Na Západě byl, jak známo, formulován názor, že současný socialismus je v podstatě uzavřená společnost, zatímco technicky vyspělý kapitalismus je prý společností otevřenou. Taková je například i základní deviza známé knihy K. R. Poppera *The Open Society*.

„Otevřenost“ společností na Západě je spojována převážně s pohybem vědeckotechnického pokroku, který ovšem ve skutečnosti přes všechny dílčí změny zásadně nenarušuje podstatné a hierarchické třídně mocenské vazby, nýbrž je do značné míry využíván k jejich upevnění.

Socialismus, který je ličen některými buržoazními teoretiky jako typ společnosti

uzavřené, vstupuje dnes v řadě zemí do stadia, v němž se postupně spojuje revoluce socialistická s revolucí vědeckotechnickou. Na kvalitativní proměny v klíčové oblasti výrobních a společenských poměrů navazuje proces revolucionalizace výrobních sil. Toto spojení dává možnost v teorii i praxi rozvinout koncepci socialismu jako otevřeného systému, který ve všech oblastech společenského života prokáže, že nebude sdílet osud předcházejících, v samé své podstatě omezených společenských formací. Tento systém je uzavřen jediným směrem — všem změnám, silám a ideám, jež by reprezentovaly návrat ke kapitalistické minulosti. Humanistická alternativa vědeckotechnické revoluce je vskutku možná, a má-li být zachován lidský rod, pak také naprosto nevyhnutelná právě v tomto spojení revoluce ve výrobních silách a výrobních poměrech.²

Všechny změny, kterými společnost prochází, se konečkonců více či méně zprostředkovaně zračí v každodenním životě lidí, ve způsobu života, jehož nejvýraznějším znakem jsou *podmínky a způsoby utváření, uspokojování a rozvíjení lidských potřeb*.

Jaký je, jaký má být a jaký bude člověk ve společnosti, jejíž materiálně technické zdroje již umožňují daleko více než uhájení základní existence pro všechny, ve společnosti, která může uvolnit a zčásti již uvolňuje stále více volného času, ve společnosti, která v sobě rodí předpoklady pro uspokojování stále náročnějších a stále diferencovanějších lidských potřeb?

Stojíme na prahu této éry a zdá se být až bizarní, jestliže ve chvíli, kdy jen malá část světa se vymaňuje z tisíciletého nedostatku, vznikají současně ze známých příčin důvodné obavy z této nové skutečnosti. Racionálním jádrem těchto nejrůzněji formulovaných obav je podoba, jakou tento proces nabývá na půdě kapita-

² Je charakteristické, že právě ty formulace, které vytyčují cesty pro vědecké rozlišení kvalitativně odlišných trendů socialistické alternativy vědeckotechnické revoluce, se staly trnem v oku představitelům určité části československé posrpově emigrace. Dva z nich se zejména zaměřili na III. československo-sovětské sympozium, věnované otázkám současné vědeckotechnické revoluce, které se konalo v říjnu 1970 ve Smolenicích. Časopis *Futurum* (3 1971), vycházející za redakce Osipa Flechtelma v Západním Berlíně, uveřejnil tendenci kritiku týkající se zejména referátů R. Richty

Vědeckotechnická revoluce jako společenský proces a J. Filipce *Dialektika socialismu a problém srovnávání v třídně rozděleném světě*. Plodná konkrétní československo-sovětská vědecká spolupráce v této oblasti se v emigrantských článcích ličí jako konec vědeckého výzkumu budoucnosti. V současné době se dokončuje obšírná práce sovětských a československých vědců na téma „Člověk — věda — technika“. Tato práce, jež bude společným příspěvkem vědců obou zemí pro příští světový filozofický kongres, je nejpádnejším vyvrácením „předpovědí“ Flechtelimova futurologického časopisu.

listické společnosti, byť v optice většiny západních teoretiků je to sama technika, která prý v sobě skrývá hlavní hrozbu pro emancipaci člověka. Friedmann ve svém posledním díle *La puissance et la sagesse* dochází k závěru, že technický pokrok nikde na světě (tj. ani v kapitalismu, ani v socialismu) nevede ke zrodu „nového člověka“ a že prý naopak „zla“, jež jsou produktem „techniky nezvládnuté člověkem“, jsou obdobná v USA jako v SSSR.³

Hledání nového člověka, smyslu a cílů společenských změn je nerozlučně spjata s analýzou současné společnosti a s vytýčením cest — zprostředkujících článků, jež vedou k realizaci žádoucích cílů. Jde v podstatě o *trojjediný úkol*, v němž rozhodujícím článkem je vědecké pochopení současného stavu. Ve vzájemné podmíněnosti a nerozlučnosti těchto tří aspektů tkví pochopení problému „nového člověka“ a jeho životního způsobu.

V různých proudech západního myšlení lze v tomto smyslu vysledovat některé společné či obdobné znaky. Ať již jsou technický rozvoj a jeho důsledky pro změnu společnosti i člověka hodnoceny jakkoli, společné zůstává to, že právě v této oblasti se vidí ohnisko společenské změny. Výslovně či skrytě je tedy podceňována či vylučována role *revoluční změny společenských poměrů*, kvalitativní změny společenského systému, a to většinou na základě tendenční dezinterpretace a zčásti i naprostého neporozumění vývoji v socialistických zemích.

Fourastié například soudí, že zvyšování životní úrovně (tzn. rozvoj spotřeby) vyvolá v podstatě *automaticky* přesun „zprvu od životní úrovně ke způsobu života a později od způsobu života k méně materiálním formám lidské činnosti“, když ovšem předtím vyzávkovoval veškerou problematiku revoluční přeměny charakteru společenského zřízení ze hry: „Úmyslně vytváříme beztřídní společnost, přitom však zjišťujeme, že zároveň nechtěně vytváříme společnost technickou.“⁴

Friedmann se výslovně distancuje od své minulosti „naivního marxismu“, kdy,

jak píše, ve své „humanistické koncepci“ přisuzoval prioritní postavení změnám ekonomickým a sociálním, zatímco dnes, na sklonku své vědecké dráhy, vidí podstatnou roli morálních podmínek.

Proto také jako hlavní trasu uskutečnění nového člověka, který by ovládl „zla technické civilizace“, vytýčuje *projekt výchovy*.

Snahy socialistických zemí, které chtěly vytvořit nového člověka změnou výrobních vztahů, skončily podle Friedmanna neúspěchem. A tak nezbyvá než opravdová výchova, kulturní revoluce, vytvářející exemplární jednotlivce a malé skupiny, jež mohou vyvolat v mase snahu po adaptaci „k dobré společnosti“.⁵

To je ovšem až neuvěřitelně plytký výsledek mnohaletého vědeckého bádání.

Je pozoruhodné, že víceméně otevřený buržoazní či sociálně demokratický reformismus tvoří spojitě nádoby s pseudoradikální, zdánlivě revoluční kritikou ultralevého ražení.

Tak například „nonkonformista“ Herbert Marcuse je, pravda, v některých směrech velice kritický vůči současné technicky rozvinuté společnosti, v níž sám žije a kterou sám označuje za společnost kapitalistickou a třídní. V ní se i podle něho spojuje produktivita s destrukcí, stále dokonalejší uspokojování potřeb s represí, racionalita s iracionalitou, celkový systém otroctví s omezenou svobodou. V podstatě tu však jde o kritiku pseudoradikální, která je navíc pouhým úvodem pro konvergenční tezi o všeobecné „jednorozměrnosti“ současného světa. Pro takové lidi, jako je Marcuse a u nás filosofové typu Kosíka, je každý krok konkrétního, reálného socialismu pouhým „pseudokonkrétním“ a znesvěcením původní ideje. V tomto duchu také například K. Effenberger stavěl A. Gidea jako „autentického marxistu“ proti skutečnému socialismu v SSSR a jeho přívržence K. Teigeho vydával za zachránce marxistického myšlení diskreditovaného prý „vulgarezacemi“ většiny jeho soudobých stoupenců“.

³ Bylo by třeba samostatného rozboru, abychom mohli všestranněji objasnit povahu a příčiny Friedmannova myslitelského konce, k němuž dospěl v této své poslední knize. Vcelku však lze konstatovat, že tu nabývaly vrchu nejslabší a výslovně negativní rysy jeho dřívějších koncepcí, potlačující zde právě ony prvky, které řadily kdysi Friedmanna ke střízlivějším a věcnějším západním teoretikům.

Potvrzuje se tu mimo jiné, že antikomunismus spolu s antisovětskostí je nepřitelem vědy a přispívá nutně k myšlenkové a morální diferenciaci lidí.

⁴ J. Fourastié, *40000 hodin*, Praha 1969, s. 33.

⁵ G. Friedmann, *La puissance et la sagesse*, Paris 1970, s. 441–442.

Co je podle Marcuseho třeba? Změny ve směru výstavby svobodné společnosti, výstavby, která v první řadě odvisí od toho, jak dalece se prosadí „vitální potřeby“ zničení etablovaného systému otroctví. Tato nová společnost bude v rozhodující míře určena zčásti vědomým, zčásti podvědomým i nevědomým úsilím o dosažení kvalitativně nových hodnot „svobodné lidské existence“. Bez vzniku takových potřeb a bez jejich uspokojení nahradí prý každá změna společenských institucí — zcela lhostejno, jak daleko jde — jen jeden systém otroctví jiným.

Předpokladem žádané změny, kterou Marcuse označuje za kvalitativní, je rozbití existujícího systému, a to za významného přispění inteligence, které tu připadá role jakéhosi katalyzátoru. Jejím úkolem je „osvěta“! Osvěta, která musí konfrontovat indoktrinaci k otroctví s indoktrinací ke svobodě. V tomto bodě se mimochodem perfektně schází „kritický myslitel“, který se sám důsledně stylizuje do role marxisty, s reformistou, jakým je Friedmann, jenž dnes považuje za nutné omlouvat se za své krátké „souběžectví“ s marxismem.

Podmínkou transformace člověka v nový „autodeterminovaný“ subjekt je tedy rozbití existujícího systému a jeho institucí; avšak mezi aktem destrukce starého společenského systému a objevením se nového subjektu je *prázdno*, respektive neexistuje tu žádné zprostředkování; jak se uskuteční tento převratný dějinný krok, jestliže rozvoj a upevnění socialistického společenského systému a jeho institucí je považován jen za novou formu represe? Nový dějinný subjekt se objevuje jako produkt vlastní volby. Nezbyvá nic víc než „velké odmítnutí“ všeho, co je dáno, a životní postoj či „životní styl“ založený na věčném popírání, na revoluci emocí a biologické obrodě člověka.

Hledání nového způsobu života, nového člověka je stará idea předmarxovského humanismu a utopického socialismu. Marxismus však vnesl do této tradice zcela nové dimenze. Ukázal cesty i hybné síly uskutečnění projektu nové, tj. komunistické společnosti a nového, „všestranného“ člověka; tím povýšil tyto ideje z utopie na vědu. Všichni dnešní kritici a „překonavatelé“ Marxe sledují ve skutečnosti obrácený trend — *od vědy zpět k utopii*.

Změna společenských poměrů — základ změn ve způsobu života

Nový dějinný subjekt zbavený nedostatků dnešního člověka a vybavený vyššími potřebami, jež se zračí v úrovni způsobu života, není a nemůže být ani automatickým produktem rozvoje techniky a výrobních sil, ani výsledkem výchovného působení v rámci starého společenského systému; není a nemůže být ani produktem pouhé vlastní volby.

Tato formulace navozuje ještě další iluzi: jako by k hluboké transformaci člověka stačil sám akt „správné“ volby (tedy časově vzato „okamžik“). Daleko spíše však než o volbu jde o *tvorbu* nového člověka, jeho potřeb a životního způsobu, jež jako každá tvorba náročného lidského díla — a v tomto případě jde o dílo vrcholné: o člověka — představuje dlouhodobý a v podstatě nikdy nezavršitelný proces. V tomto procesu připadá významné místo socialistickému společenskému systému, jehož prioritou je dvojí: historická a kauzální. Jedině nový společenský systém, fungující na principech kvalitativně odlišných výrobních společenských poměrů, je schopen postupně konkretizovat ideál nového člověka, vytvářet předpoklady všeho druhu k jeho realizaci (na nichž závisí i to, *jaké* alternativy může volit jednotlivec) a konečkonců i atmosféru, v níž nové hodnoty jsou (i za pomoci výchovy) interiorizovány. Kdo obrací své ostří proti jakémukoli systému, instituci či manipulaci, končí jako Marcuse v „naději“ beznadějně utopie; jediné skutečné východisko je v jejích přeměně v nástroje skutečné emancipace člověka i humanizace lidské společnosti.

Redukovat celý tento složitý proces na problém individuální volby znamená přesouvat odpovědnost za procesy, jež jsou řešitelné pouze na společenské úrovni (tedy na úrovni systému), na jednotlivce a tím je fakticky odkládat ad calendas graecas.

Jedině na základě fungujícího socialistického systému a jeho institucí je možné provést skutečnou demokratizaci všech oblastí společenského života, to znamená překonat hlubokou diferenciaci třídní společnosti (která existuje v současném kapitalismu bez ohledu na vysokou úroveň

rozvoje vědy a techniky). Tento proces je *primární* z hlediska proměn individua a jeho životního způsobu; znamená postupné vytváření nikoli stejných, ale méně a jinak diferencovaných a *srovnatelnějších* životních podmínek pro všechny, tedy i srovnatelnějších šancí pro individuální proměny.

Jaká je jeho konkrétní podoba v socialistických zemích?

1. *Rozvíjení dříve zaostalých národů, zemí a krajů.* V ČSSR se za 25 let agrární a zaostalé Slovensko změnilo v průmyslovou, rozvinutou zemi. Centrálně řízená investiční politika zde zajistila rychlejší tempo socialistické industrializace, výstavby kulturních zařízení, bytové výstavby a v posledních letech i některých stránek životní úrovně než v Čechách a na Moravě, takže v řadě ohledů došlo již k vyrovnání úrovně obou národů. V kapitalistických zemích zůstávají tyto difference (dokonce i při celkovém růstu) mezi tradičně vyspělejšími a zaostalými územími nepřekonané a často jsou naopak intervencemi státu prohlubovány či fixovány. Jestliže například 45 % veškerých francouzských investic do kultury se realizuje v Paříži, je již v této třídně a mocensky založené koncepci Paříž vytvářena a udržována jako kulturní vzor země, který mají ostatní území sledovat, aniž však k tomu mají odpovídající podmínky. I když nelze podceňovat roli kulturních vzorů (jež se v určité míře — a zatím víme velice málo o tomto mechanismu nápodoby — uplatňuje i v naší společnosti),⁶ je ještě podstatnější vytvořit relativně stejnorodé společenské podmínky, které by reálně a v masovém měřítku umožnily nejen určité vzory sledovat, ale více či méně aktivně se spolupodílet na tvorbě a změnách ve způsobu života.

2. *Odstranění soukromovlastnických třídních vztahů, jež mění sociální strukturu a otevírá značný vertikální i horizontální pohyb, jehož úběžníkem je socialistická demokratizace a podstatou kulturní revoluce v leninském slova smyslu.* 60 % československé inteligence, 70 % úředníků a

45 % odborných zaměstnanců je dělnického původu,⁷ zatímco podle údajů Servana-Schreibera je šance proniknout do vedoucích kruhů současně francouzské společnosti pro dělníky zcela mizivá. Tuto šanci má:⁸

4,4 % dětí dělníků
16,2 % dětí zaměstnanců
35,4 % dětí středních vedoucích kádrů
58,7 % dětí vyšších vedoucích kádrů
71,5 % dětí průmyslníků

Větší rovnost šancí na počátku životní dráhy konstatuje i Friedmann („pro venkovskou dívku či syna dělníka v Sovětském Rusku, v Polsku či kterékoli „socialistické“ zemi je snadnější stát se například baletní hvězdou či atomovým fyzikem než pro jejich vrstevníky ve Francii či ve Spojených státech“), byť ji okamžitě zpochybňuje jako „relativní a patrně provizorní“.⁹ Pochopitelně, že v této fázi výstavby nové společnosti a formování nového člověka jde o rovnost v nerovnosti, danou známými hranicemi první fáze přechodu od socialismu ke komunismu: sama možnost použití pojmu „šance“ naznačuje přetrvávající nerovnosti, jež souvisejí mimo jiné s dosud nepřekonanou dělbou práce.

Tento obtížný dějinný úkol lidstva se však zdaleka neřeší pouze ve sféře rozvoje výrobních sil; zrušení kapitalistických výrobních poměrů je tu prvním a nezbytným krokem. Neboť směr vědeckotechnického rozvoje, který je pro změnu daného charakteru práce významný, se jednoznačně neřídí jeho imanentní logikou. Směr vývoje vědy a techniky je určen složitou spleť jejich vnitřního pohybu a úkolů, které staví sama společnost, a to ovšem vždy v závislosti na určitém sociálně ekonomickém systému.

Stejně významným aspektem překonání existující dělby práce je vytvoření takového společenského systému, v němž je možné postupně skoncovat s onou „dichotomickou organizací“ společnosti, v níž řízení a výkon jsou od sebe odloučeny. Friedmann ji považuje za věčný atribut

⁶ Při výzkumu volného času v Ostravě (UFS CSAV, 1970) se ukázalo, že mezi různými socioprofesionálními skupinami tento mechanismus funguje — pro nekvalifikované dělníky jsou určitým kulturním vzorem kvalifikovaní dělníci, pro ně pak je vzorem inteligence. Je však otázka, jakou závažnost mu můžeme připsávat jako faktorů změny ve způsobu života.

⁷ *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech* (UFS CSAV, 1971).

⁸ J. J. Servan-Schreiber, *Die befremdete Gesellschaft*, Hamburg 1970.

⁹ G. Friedmann, cit. dílo, s. 257.

technicky rozvinuté společnosti, zatímco skutečná její podstata tkví především v samotných základech kapitalismu. *Participace* jako jediná možná cesta řešení, jež kvalitativně nově určuje vztah občana a státu, pracovníka a podniku, má fundamentální význam pro utváření socialistického životního způsobu a pro formování některých podstatných rysů jak společenského, tak individuálního života.

Překonání existující dělby práce nemůže tedy uskutečnit společnost, která dosáhla pouze určitého stupně technického rozvoje, ale společnost, v níž je nadto cílevědomě sledován vědecky stanovený program všestranného rozvoje lidské subjektivity a kde vládne revoluční subjekt, tj. komunistická strana, která v koincidence utváření a sebeutváření, determinace a autodeterminace, správy a samo-správy může tento projekt učinit skutkem. Uskutečnění tohoto kroku bude dovršením přechodné vývojové fáze, jež — započata revoluční změnou výrobních, společenských a mocenských poměrů — ve svém úhrnu znamená vytváření *kvalitativně nových společenských podmínek pro rozvoj člověka jako aktivní a všestranně tvořivé bytosti*.

3. *Změna postavení člověka v pracovním procesu jako důsledek likvidace soukromého vlastnictví*. Aniž je možné v kontextu této úvahy analyzovat podrobněji tuto závažnou problematiku, chceme ji naznačit na výrazných změnách v postavení rolníka. Současná socialistická vesnice je hierarchizována pouze na principu dělby práce, jakákoli jiná nerovnost a nadvláda zmizela. Na československé vesnici (kde socialistické vlastnictví reprezentuje 98 %) jsou kostely a statkářské dvory většinou prázdné symboly minulosti. Dominantu dnešní socialistické vesnice tvoří nové komplexy hospodářských kombinátů. Pro netrpělivého „hledáče“ nového člověka je to patrně málo, může dokonce považovat tyto změny za bezvýznamné; je to však právě ten první a základní krok, který vytváří radikálně nové podmínky pro proměny životního způsobu. Se zmi-zením soukromého vlastnictví půdy se hluboce proměnily například rodinné vzta-

hy na vesnici; byl odstraněn tíživý komplex otázek dědictví zemědělských usedlostí a s ním související hierarchie deformující mezigenerační vztahy. K tomu se druží i další významná proměna — nejen práce nabývá průmyslového charakteru, ale na vesnici se stabilizuje pracovní režim, jehož důsledkem je pracovní doba a množství volného času, jež jsou srovnatelné s průmyslem.¹⁰

4. *Součástí likvidace základních sociálních nerovností je i otevřenost přístupu ke vzdělání pro všechny sociální vrstvy*.

Jejím důsledkem je změna sociálního složení studující mládeže, jaké nedosáhla zatím žádná kapitalistická země. V roce 1966 studovalo například na francouzských vysokých školách 9 % dělnických dětí. V ČSSR představuje mládež z dělnických a rolnických rodin trvale více než 48 % středoškolských a vysokoškolských studentů. To je již notoricky známá skutečnost; méně známá je další implikace — tito lidé ovlivňují zpětně své výchozí rodiny jako *nositele kulturních vzorů* a působí tak jako „katalyzátory“ demokratizace kultury. Při výzkumu volného času v Ostravě se ukázalo, že nositelé nejvyššího vzdělání v „aktuální“ rodině ovlivňují kulturní úroveň jejich členů výrazněji než kulturní tradice rodiny měřená vzděláním rodičů. Takže v této souvislosti se demokratizace vzdělání a *masový příchod příslušníků pracujících tříd na střední a vysoké školy stává současně významným činitelem všeobecného kulturního rozvoje také v podobě vytváření četných kulturních rysů, jež ovlivňují jejich rodinné prostředí*.

Přitom je nutno vzít v úvahu, že právě tyto stránky změn ve způsobu života probíhají relativně nejpomaleji. V oblasti kulturního vzestupu nelze očekávat žádné „skoky“, nelze počítat s účinností jednorázových opatření, jež by již zítra mohla přinést měřitelné výsledky. „Kulturní úkoly nelze řešit tak rychle, jako úkoly politické a vojenské.“ píše Lenin. „Je třeba pochopit, že podmínky postupu vpřed jsou dnes jiné. V době zostřené krize je možno politicky zvítězit za několik týdnů. Ve válce se dá zvítězit za několik měsí-

¹⁰ V roce 1967 byla průměrná týdenní pracovní doba dělníků v ČSSR 43,54 hodin a družstevních rolníků 47,0 hodin (dělnic 37,18 hodin a družstevních rolníků 33,18 hodin). Zemědělství na Západě představuje

sféru s nejdelší pracovní dobou: 55–70 i více hodin týdně. Jak uvádí C. A. Andreae (*Ökonomik der Freizeit*, Rowohlt 1970), jsou to právě rolníci, kteří jsou ochotni pracovat ještě více.

ců, ale na poli kultury se v takové lhůtě zvítězit nedá; podstata věci vyžaduje delší lhůtu a v této delší lhůtě je třeba se přizpůsobit, rozpočítat svou práci a jednat co nejhouževnatěji, co nejvytrvaleji a nejsoustavněji.¹¹

* * *

Všechny tyto proměny, jejichž obrysy jsme jen z části a zhruba naznačili, jsou praktickým výrazem tendence k odstranění základních ekonomických, třídních a sociálních rozdílů a k vytvoření nové, v podstatě nehierarchicky strukturované společnosti. Dialektika společenského vývoje je však právě taková, že zárukou její důsledné realizace, jež ve svém výsledku předpokládá postupné odumření jakékoli státní moci, je *socialistický stát, vedoucí role dělnické třídy a komunistické strany*. A právě teprve ve společnosti — a v tom je další dialektický aspekt tohoto pohybu — v níž hlavní ekonomické, třídní a sociální determinanty budou odstraněny, může být životní dráha člověka, včetně jeho systému potřeb, hodnot a životního způsobu, do značné míry výrazem jeho *individuální volby*. To, co dnes existuje spíše často v zárodku, v intenci dějinného pohybu, bude možné plně rozvinout teprve ve společnosti, v níž, jak se praví v *Komunistickém manifestu*, „svobodný vývoj každého jednotlivce je podmínkou svobodného vývoje všech“. Lze tedy předpokládat, že s rozvojem socialistické společnosti, s *homogenizací* společenských podmínek života se jedním aspektem tvorby životního způsobu stává jeho *rostoucí individualizace* jako výraz rozmanitosti a bohatosti lidské osobnosti, která teprve na této bázi se může *rozvinout a projevit* ve své *jedinečnosti a mnohotvárné tvořivosti*.

Důsledky vědeckotechnického pokroku pro utváření způsobu života

Rozvoj vědy a techniky neovlivňuje život člověka přímo, ale celou sítí zprostředkování, zejména přes rozvoj výrobních sil, produkce a konzumu a prostřednictvím výrobních a společenských poměrů. Čím složitější a širší je síť zprostředkování, tím více je možných alternativ vlivů vědeckotechnického pokroku na člověka. Tvzení o fatálně nealternativním, jednodimenzo-

nálním vlivu techniky, která všude vyvolává stejné důsledky, stejná „zla“ i konflikty, je třídně a ideologicky podmíněnou dezinterpretací těchto komplikovaných vztahů.

Zastavme se alespoň u některých rysů našeho současného života, jež jsou v rozhodující míře stimulovány právě rozvojem vědy a techniky. Patří mezi ně mimo jiné růst životní úrovně, který nabývá zejména v posledním desetiletí v řadě industriálně rozvinutých zemí na významu a přináší s sebou celou sérii nových, často vnitřně rozporných důsledků pro utváření lidského života. Již dnes existují některé podstatné rozdíly mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi jak v pojetí, tak v reálných trendech růstu různých stránek životní úrovně, v míře i způsobu jejich diferenciací. Tyto rozdíly, které v jevové měřitelné podobě nejsou vždy frapantní, jsou hluboce zakořeněny v různé struktuře i cílové zaměřenosti obou společenských systémů. V kapitalismu se růst životní úrovně koncentruje zejména ve sféře individuální spotřeby, neboť jí připadá zvláštní společenská funkce. Spotřeba je nástrojem adaptace nezměnných společenských poměrů novým podmínkám vytvářeným vědeckotechnickým pokrokem, nástrojem, který i v nových podmínkách umožňuje realizaci základního principu této společnosti — dosahování maximálních zisků. *Lidské* potřeby jsou formovány a uspokojovány v hranicích, jež jsou vymezeny touto základní společenskou funkcí spotřeby. Jde tedy o složitou dialektiku odcizení a osvojení, avšak s akcentem na odcizení, na petrifikaci hierarchické mocenské struktury. Ve všech sférách spotřeby existují „miniprostory“, v nichž se částečně realizují a kultivují některé skutečné lidské potřeby, a tím do jisté míry i jejich nositelé. Právě tyto dílčí afirmace přispívají svým podílem k totální alienaci a jsou v ní zakalkulovány. Role a charakter spotřeby v tomto systému mění všechny lidské produkty a hodnoty na zboží, na „věci“, které si lze koupit a osvojit spotřebou, produkuje *spotřebitelskou ideologii a chování*. Skutečná hrozba konzumního fetišismu je umocňována jak ideologií „konzumní společnosti“, tak i jejím „radikálním odmítá-

¹¹ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 33, Praha 1962, s. 70—71.

ním“ z pozic kulturně kritického myšlení.

K mezní hranici dovádí tuto ideologii Alvin Toffler; zbožím se stává, podle jeho tvrzení, i životní styl, který však není obyčejným produktem, ale superproduktem, jehož zázračná ingredience spočívá v tom, že zbavuje lidi stresu přebujelé nabídky (Überangebot).¹²

Omrzí-li tě styl „hippies“, který znamená dlouhé vlasy, určitý styl oblečení, používání LSD, stačí se rozhodnout, že chceš „být“ chvíli například obchodníkem, militantním negrem nebo intelektuálem ze „západní čtvrti“.¹³ K tomu je pouze třeba vyměnit životní styl, který jako každou jinou věc „po použití odhodíme“. Oblékání, zařizení bytu, gesta, předmět rozhovoru, používané pojmy musí odpovídat roli, kterou v té chvíli hrajeme. A tak přichází na trh nové zboží, které je návodem k vhodné kombinaci všeho ostatního zboží – životní styl.¹⁴

Podstata konzumního fetišismu nespočívá tedy v samotném faktu ukájení a růstu lidských, zejména materiálních potřeb, ale *ve funkci*, kterou sama spotřeba plní ve společenském systému, a tím koneckonců i v individuálním životě lidí, a *ve směru*, kterým jsou v závislosti na této funkci lidské potřeby orientovány. Proto i jeho překonání není otázkou odmítání materiálních potřeb,¹⁵ ale otázkou změny systému spojené i se změnou funkce spotřeby.

Prvotní funkci spotřeby v socialismu je uspokojování, formování a rozvíjení lidských potřeb; v tomto procesu se sekundárně upevňuje i společenský systém. Socialismus je tak zcela nezbytně a stále naléhavěji konfrontován s otázkou žádoucího směru rozvoje lidských potřeb, rozlišení potřeb autentických a neautentických.

Řečeno poněkud zjednodušeně: kapitalismus produkuje vše, co přináší zisk a upevňuje status quo. V tomto rámci však také produkuje některé hodnoty uspokojující v jistých ohledech skutečné lidské potřeby. V takto vymezeném prostoru ponechává na možnostech a zdánlivě i na vůli a volbě jedince, co zvolí. V ideolo-

gické rovině je pak sám tento akt mnohonásobně determinované individuální volby vydáván za nejautentičtější projev lidské svobody a jako takový glorifikován. Socialismus nemá v principu důvod produkovat jiné statky a hodnoty než takové, které jsou nezbytné k autentickému lidskému rozvoji. Přechod *od uspokojování existujících potřeb lidí k formování vpravdě lidských potřeb* se musí řešit a řeší se na úrovni společenského systému; předpokladem tohoto řešení je však vždy určitý stupeň rozvoje výrobních sil.

Současná fáze vývoje naší společnosti je do značné míry poznamenána relativně omezenými možnostmi produkce, jež zpětně ovlivňují bohatost i směr rozvoje potřeb. Zatím se stále koncentruje pozornost převážně na spotřebu, a to zejména materiálních statků, a na růst volného času. Tato skutečnost, jež ve své *jevové podstatě* přináší některé stránky obdobné kapitalismu, zejména určitou hypertrofii spotřební orientace, má však jinou *podstatu*; je výrazem historicky přechodných omezení plynoucích z existujícího stupně rozvoje výrobních sil. Nerespektování či nepochopení rozdílu mezi jevovou podobou a podstatou této fáze vývoje socialistické společnosti je zdrojem řady dezinterpretací. A to tím spíše, že v některých ohledech rozvinutější produkce spotřebního zboží na Západě ovlivňuje částečně i směr rozvoje spotřebních statků u nás, stejně tak jako určitá struktura spotřeby se stává vzorem spotřebního a kulturního chování zejména pro maloměstské vrstvy.

Jednou z takových dezinterpretací je představa, že socialistická společnost s dalším rozvojem techniky nemůže než sledovat všechny peripetie, kterými prochází dnešní „konzumní společnost“ Západu. „Rozvoj automobilové výroby znamená počátek rozvoje konzumní společnosti v Sovětském svazu,“ tvrdí Friedmann.

Stejně neadekvátní složitosti této fáze jsou však představy, jež se v různých variacích poměrně často objevují i u nás, že rozdíl mezi kapitalismem a socialismem

¹² Alvin Toffler, *Der Zukunftsschock*, Bern, 1970, München, Wien 1970, s. 251.

¹³ Citované dílo, s. 252.

¹⁴ „Úspěšný prodej životního stylu „hippies“ mladým lidem ve všech vysoce rozvinutých společnostech je jedním z klasických marketingových triumfů naší doby“ – citované dílo, s. 249.

¹⁵ Toto marxismu hluboce cizí stanovisko je do určité míry moderní variantou středověkého křesťanského spiritualismu, v němž duch jako pojítka mezi člověkem a bohem stojí proti tělu a jeho „hříšným“ požadavkům, kterými je člověk připoután k dábli.

spočívá v tom, že socialismus přikládá menší váhu potřebám materiálním a větší váhu potřebám duchovním, kulturním.

Nikoli změna akcentu, ale *překonání staré dichotomie materiálních a kulturních potřeb* je podstatou socialistického pohybu. I na bázi rostoucí spotřeby kapitalismus tuto dichotomii nejen fixuje, ale prohlubuje; neboť spolu s věcmi reprodukuje neustále i vztahy, jež znemožňují lidské osvojení si věcí jako jednoho z předpokladů všestranné lidské emancipace. Růst spotřeby je následován nikoli kulturním vzestupem, ale spíše stagnací či sestupem.

Kulturní rozvoj, pro který je v socialismu vytvořena řada předpokladů (jež již dnes otevírají v mnoha případech větší možnosti, než jsou lidé aktuálně schopni využít), je však neuskutečnitelný bez rozvoje a kultivace materiálních potřeb jako předstupně kultivace všech ostatních lidských potřeb.

Totéž platí o dichotomii práce a zábavy, pracovního a volného času. Zatímco kapitalismus prohlubuje nepřekonatelný rozpor mezi prací a volným časem, socialismus připravuje jeho překonání.

* * *

V části západní literatury věnované problému volného času se tato životní sféra člověka (a také problém účasti na kultuře) vykládá jako „kompenzace“ za omezování člověka v pracovní době, za práci. Jejíž charakter v mnohých výrobních odvětvích odosobňuje a deformuje život člověka. Pomineme-li ten moment, že za uvedenými kompenzačními teoriemi se skrývá zřejmá tendence odmítání perspektiv jakékoli vážnější humanizace dělnické práce, jejich realizace musí také vést jak k oslabení těch podstatných faktorů ekonomického vývoje, které jsou utajeny v tvůrčím přístupu k práci a zdokonalování sociálních vztahů ve sféře práce, tak i k velmi podstatným deformacím lidského života ve volném čase, k deformaci lidské kultury.

N. Wiener zdůrazňuje, že redukce snah o přezkoumání negativních důsledků současných forem dělby a organizace práce na požadavek omezení pracovní doby a kompenzace ve „volném čase“ je nebez-

pečná pro technický pokrok samý. „Lidská bytost,“ píše Wiener, „je v širokém měřítku schopna učení a studia. Rozmanitost a schopnost přizpůsobování tkví od přirozenosti v lidském mozku a jsou klíčem k nejušlechtilejšímu nadšení člověka, protože charakterizují nejvlastnější strukturu lidského organismu... Je-li lidský tvor odsouzen výlučně k plnění stále stejných funkcí, nebude ani dobrým ‚lidským mraveněčkem‘, ani dobrým člověkem. Ti, kteří touží organizovat nás podle zásady neměnných individuálních funkcí a také neměnných omezení ukládaných jednotlivcům, by odsoudili pohyb lidstva k mnohem pomalejšímu tempu, než je to, kterému se říká ‚na půl páry dopředu‘.“¹⁶

Tím větší odpor vyvolává protiklad „volný čas — pracovní doba“ u marxistických vědců. Gianni Toti, italský marxista, vyvrací ve známé knize *Il tempo libero* rozmanité mystifikace, které uvádějí někteří nemarxističtí myslitelé na základě toho úryvku třetího dílu *Kapitálu*, v němž se hovoří o významu „volného času“ pro rozvoj člověka, a píše: „Zatímco Marx mluvil o totálním řešení rozporu mezi prací a svobodnou činností, to znamená zábavou..., naši sociologové — zdokonalující kapitalismus nebo věřice v jeho postupnou socializaci — nechávají rozpor otevřený a představují si budoucího člověka jako bytost věčně se rozdělující mezi produktivní práci a aktivní zábavu... Neschopnost nemarxistických vědců přijmout a pochopit dialektickou metodu musí nutně vést k těmto extrémům, stále na míle vzdáleným onomu obratu a nové syntéze, kdy se práce mění ve svůj opak a zábava v nový typ práce, v nový druh zprostředkování mezi člověkem a přírodou.“¹⁷

Autentický marxismus odmítá jak neohedonistické koncepce, vykládající práci jako funkci volného času, jako cenu, kterou je nutno zaplatit za odpočinek a zábavu, tak i technokratické tendence, vykládající volný čas jako funkci práce, jako obvyklou formu „reprodukce“, obnovení pracovní síly. Marxovou snahou totiž nebyla jednostranná redukce člověka na homo faber nebo homo oeconomicus ani stejně tak deformující redukce na člověka zábavy, nýbrž dialektická in-

¹⁶ N. Wiener, *Kybernetika a společnost*, Praha 1963, s. 61—62.

¹⁷ G. Toti, *Právo na lenost*, Praha 1966, s. 128—9.

tegrace homo faber, homo oeconomicus, homo politicus, homo sapiens a homo ludens.

Integrace znamená úsilí o zapojení jednotlivce do všech oblastí lidské činnosti — od práce přes společenskou aktivitu až ke sféře vědy, kultury a zábavy. Integrace obsahuje jak „exteriorizaci“ (zvnějšnění) individuální aktivity v produktech práce, tak i „interiorizaci“ (zniternění) — individuální osvojení duchovních statků lidstva, kontemplaci, úvahy o světě a vlastním místě v něm, o hodnotách, které ozařují naši existenci, o vlastním poslání a mravní odpovědnosti. Marxistická tradice chápe tyto otázky v perspektivě zespoledenštění i všestranného harmonického vývoje lidské individuality, v perspektivě formování „plného“, „celistvého“ člověka zapojeného do společenského života.

Geneze kompenzačních teorií je spojena s podstatnými rozpory ve vývoji vysoce rozvinutých industrializovaných kapitalistických států. Buržoazie těchto zemí nemůže z důvodů obrany ekonomických základů své moci připustit zásadnější změny charakteru lidské práce a její humanizaci, vytváření skutečné ekonomické demokracie, nejen její fasády. Snaží se tudíž spojit naději pracujících mas s perspektivou zvýšení individuální spotřeby a rozšíření sféry volného času. Jelikož není schopna uskutečnit opravdový společenský vzestup pracujících, snaží se vytvořit prelud individuálního vzestupu v souvislosti s rozvojem komercializované a primitivní „masové kultury“. Ukázalo se však, že v těch společnostech, které jsou příliš úspěšně nazývány „společnostmi blahobyti“, se překonání ekonomiky bídy a nedostatku nikterak nestalo zdrojem duchovního bohatství pracujících a rozvoje skutečné kultury mas. Jak to uvádí mnoho pokrokových sociologů, daný stav je právě opačný, kultura byla v těchto společnostech pohlcena obecným rozšířením spotřebních postojů, prázdné a zkomercializované zábavy; únava a pocit bezobsažnosti života začaly lidi provázet jak při jejich práci, tak i v jejich „volném čase“.¹⁸

Proto také socialistická průmyslová civilizace nemůže jednostranně spojovat — jak to navrhuji někteří teoretici — nové společenské vazby, rozvoj lidské osobnosti a kulturní aktivizaci lidí výlučně s hodnotami a vyhlídkami, které může poskytnout rozšíření volného času. Musí je spojovat — jak to správně podtrhl na kongresu kultury ve Varšavě v roce 1967 prof. B. Suchodolskij — stejnou měrou s „hodnotami pracovní doby“, poněvadž práce je nejen základem existence a pokroku civilizace, ale také hlavním obsahem lidského života a základem všestranného rozvoje lidské osobnosti.

Není možné analyzovat celý komplex společenských jevů, jež působí jako prvky utvářející životní způsob; všechny jsou více nebo méně modifikovány kontextem společenského zřízení.

Dílčí analýzy nás však vedou k formulování základní hypotézy: *Cím větší bude tempo vědeckotechnického pohybu, tím zřejmější bude rozbihavost cest ve způsobu života v různých společenských systémech.* Jde samozřejmě o hypotetické tvrzení, jež vyžaduje jak další verifikaci vědeckými postupy, tak verifikaci argumentem nejpádnějším, praxí samou. Nejsme tedy stoupenci teorie „negativní konvergence“, jež stále výrazněji zaznívá ze současných západních koncepcí.

Tato simplifikující teorie usiluje v podstatě o to převést všechny rozpory, které jsou signifikantní pro střetnutí vědeckotechnické revoluce s kapitalismem, na obecné rozpory platné pro celou společnost, lidstvo, člověka. Autoři těchto koncepcí neberou na vědomí (a to je výraz jejich ideologické pozice), že často i jevy a tendence, které mají zdánlivě stejný charakter, nabývají — uchopíme-li je pouze pomocí kvantitativních ukazatelů — v kontextu různých společenských systémů jiných významů, obsahů a hodnot. Argument, kterým ironizuje P. F. Drucker¹⁹ previzionistické úsilí založené na prosté extrapolaci některých kvantitativně postižitelných tendencí — „nejexaktnější kvantitativní předpovědi nepředvídají nikdy to,

¹⁸ Američtí sociologové v diskusi na světovém sociologickém kongresu ve Varně konstatovali, že pro způsob života ve volném čase, zejména u americké mládeže, jsou charakteristické: sexuální promiskuita,

užívání drog a hledání iracionálních hodnot.

¹⁹ P. F. Drucker, *La grande mutation*, Paris 1970, s. 12.

co je skutečně nejdůležitější: význam faktů a údajů v kontextu odlišného zítřka — platí totiž nejen pro srovnání dnešek — zítřek, ale i pro porovnání různých dnešků a jejich zítřků.

Daleko závažnější je však to, že podobné simplifikace se objevily i u nás v některých hrubě empirických sociologických přístupech. Jejich podstatou je teoreticky nepoučené sledování snadno uchopitelných a měřitelných jevů, často náhodně vytržených z komplexu společenské reality, a jejich srovnávání s obdobnými jevy v kapitalistické společnosti podle hesla „Padni komu padni“ — pravda se musí ukázat. Pochopitelně, že výsledkem takových „komparací“ nemůže být jiný než zhruba stejný — jen poněkud jinak kvantitativně diferencovaný — obraz „skutečnosti“. Pro tyto přístupy je charakteristické, že se neptají, které jevy jsou relevantní pro pochopení podstaty dané fáze vývoje naší společnosti a naopak jaký význam má jakýkoli jev z hlediska této podstaty.

* * *

Teoretické uchopení problematiky změn ve způsobu života z pozice marxistické dialektiky musí nezbytně vycházet z existence dvou společenských systémů, v jejichž rámci se v současném světě uskutečňuje vědeckotechnický pokrok. Tento přístup je samozřejmě daleko obtížnější a vedle komplikací subjektivně poznávacích přináší i určité komplikace, jež jsou založeny v samotné povaze „věci“. Chce se totiž porovnávat v určitém smyslu nesrovnatelné — kapitalismus jako několik století fungující řád, který překročil svůj kulminační bod, a socialismus jako více či méně zárodečná, nerozvinutá podoba komunistické společnosti, jako *společnost přechodu od kapitalismu ke komunismu*. V této charakteristice je obsažena celá složitost naší doby.

Na bázi nových výrobních a společenských poměrů byly v mnoha ohledech položeny základy pro uskutečnění těch humanistických principů, jež tvoří podstatu, smysl a cíl socialistické revoluce. Dialektika dějinného pohybu je však taková, že na jedné straně je další jejich rozvinutí do značné míry vázáno na tempo rozvoje výrobních sil — což dnes znamená tempo uskutečnění vědeckotechnické revoluce — na druhé straně však samo „uvedení do

chodu“ těchto humanistických principů se nemusí ve všech případech ihned projevit jako stimul ekonomicko-technického rozvoje; naopak v určitých aspektech a údobích ho mohou i dočasně zpomalovat.

Ovšem právě tyto principy, ať již jsou v naší společenské realitě obsaženy v jakémkoli stupni rozvinutosti, jsou ty „jevy — nositelé budoucnosti“, které budou v závislosti na tempu vědeckotechnického rozvoje stále výrazněji určovat tvářnost člověka v socialistické společnosti, způsob jeho života.

Резюме

Филиппова Б. - Филиппов П. - Ярошевский Т.: Расхождение непараллельные прямые образа жизни

1. Установка на будущее, являющаяся все более выразительной чертой современных общественно-научных исследований, выдвигает на передний план также вопросы целей, осуществления которых наше общество должно и может добиваться. Местом их схождения в перспективе являются изменения образа жизни, формирование социалистического стиля жизни.

2. Буржуазные теоретики очень часто сводят всю многообразную струю изменений, которыми проходит современный мир, и особенно некоторые общества, в русло технических и технологических изменений, в русло научно-технического прогресса.

Варьяний на эту основную тему в современной буржуазной социологии значительная масса; их основной смысл — показать, что динамизм современного мира выведен из прогресса науки и техники, между тем как об изменениях в области производственных отношений молчат, из теоретических концепций их просто элиминируют или обозначают их с точки зрения будущего развития мало значительными.

В таком случае в этом оптическом обмане будущее мира и человека представляется, конечно, в «одномерном» виде; оно определяется движением современной техники, которое раньше или позднее, мол, повсюду необходимо поведет к созданию общества, одним называемого «постиндустриальным», другим «потребительским» или «супериндустриальным».

Недостаточно отвергнуть это упрощение и, в сущности механистскую, псевдоматериалистическую редукцию исторического движения к изменениям технического характера. Нашей задачей является раскрытие сети отношений между *научно-технической революцией и характером общественного строя* во всей их сложности и глубине, так как именно это отношение (или же сеть отношений) является для будущего мира решающим. В связи социализма с научно-технической революцией формируется базис для теоретического и практического развертывания гумани-

стической альтернативы развития общества, для действительно радикальных, коренных, значит в корень смотрящих изменений в образе жизни человека.

3. Изменение общественного строя является первичным для изменений образа жизни: приоритет этого изменения имеет двойкий характер: как исторический, так причинный; он прежде всего означает постепенное формирование не одинаковых, а меньше и прежде всего иначе дифференцированных, по существу сравнимых жизненных условий для всех — т. е., следовательно, также сравнимых шансов для индивидуальных перемен. Только в обществе, в котором основные экономические, классовые и социальные детерминанты удалены, жизненный путь человека, включая его систему потребностей, ценностей, образа жизни может быть в значительной степени выражением его индивидуального выбора. Вместе с развитием социалистического общества, гомогенизацией общественных жизненных условий, существенным аспектом формирования образа жизни становится его возрастающая индивидуализация как выражение разнообразности и богатства человеческой индивидуальности, которая только на этом базисе может развиваться и проявить себя в своей исключительности.

4. Характер общественного строя модифицирует и последствия научно-технического прогресса для формирования образа жизни. Эта действительность будет тем более очевидна, чем более быстрыми темпами будет в социалистических странах развиваться научно-техническая революция. Научно-технический прогресс дает возможность росту жизненного уровня включая потребление. Уже сегодня налицо некоторые существенные различия как в понимании, так в реальных тенденциях роста разных сторон жизненного уровня, в степени их дифференциации в капиталистических и социалистических странах. Эти различия глубоко лежат в природе другой структуры и целевой направленности социалистического общества.

В капиталистической системе рост жизненного уровня сосредоточится на росте потребления, которое играет особую общественную роль; оно прежде всего является орудием приспособления неизменных общественных отношений к новым условиям, создаваемым научно-техническим прогрессом; орудием, дающим возможность также в новых условиях реализации основного принципа этого общества — достижения максимальной прибыли. Человеческие потребности формируются и удовлетворяются в пределах, определенных этой основной общественной функцией потребления. В социализме первичной функцией потребления является удовлетворение, формирование и развертывание человеческих потребностей, только вторично упорочиваемых также самой общественной системой. Таким образом социализм вполне неизбежно сопоставляется и все настраивательнее будет сопоставляться с вопросом направления развития человеческих потребностей, различения аутентических и неаутентических потребностей.

Рост свободного времени является другим ярким феноменом, опосредствованным научно-

техническим развитием. Какие ожидания для изменения человека и образа его жизни с этой тенденцией связываются — это в значительной мере зависит от функции, какую досуг выполняет и какова ему в разных общественных системах приписывается. В западной литературе эта жизненная сфера человека часто объясняется как «компенсация» ограничения в сфере работы. Генезис теорий компенсации связан с действительностью, что буржуазия в промышленно развитых странах по поводу защиты экономических основ своей власти не может допустить более принципиальные изменения в характере человеческого труда и его очеловечивания. Дихотомия труда и развлечения, рабочего и свободного времени представляется общей и непреодолимой и она капиталистической системой и закрепляется.

Оrientирующей идеей социалистического общества и его самонаменения является преодоление этой дихотомии диалектической интеграцией *homo faber*, *homo oeconomicus*, *homo politicus*, *homo sapiens*, *homo ludens*.

Отмена капиталистических отношений — это первый шаг к решению этого вопроса из самых трудных.

5. Нельзя анализировать весь комплекс общественных явлений, воздействующих как формирующие элементы образа жизни; однако, все они более или менее модифицированы контекстом общественного строя.

Частичные анализы нас приводят к формулировке основной гипотезы: чем быстрее темпы научно-технического движения, тем очевиднее будет расхождение путей образа жизни в разных общественных системах.

Summary

Filipcová B., Filipec J., Jaroszewski T.: *Divergent Lines of the Way of Life*

1. *The orientation to the future*, growing in significance as a feature of contemporary social-scientific research, focusses our attention also to problems of the goals whose realization should and can be aimed at by our society. Their asymptote is given by the changes in the way of life, by the creation of the socialist style of living.

2. The bourgeois theorists very often tend to induce the entire multiform flow of changes experienced by the contemporary world and especially by some societies into the riverbed of technical and technological transformations, into the riverbed of scientific and technological progress.

In the bourgeois sociology of our time, there is an abundance of variations on this fundamental theme; their basic aim is to demonstrate that the dynamics of the present world is derived from the progress of science and technique, while the changes in the area of production relations are wrapped in silence: they are simply eliminated from theoretical conceptions or are denoted as being of little significance from the point of view of future development.

In this spurious optics, of course, the future of the world and of Man is "one-dimensional";

it is determined by the movement of modern technique which, sooner or later, necessarily results in the formation of a society called by some "postindustrial", by others "consumption" or "superindustrial" society.

It is not sufficient to reject this simplification, this substantially mechanistic, pseudo-materialistic reduction of historical motion to technological changes. Our task is to discover, in its entire complexity and depth, the network of relations between the *scientific and technological revolution and the character of the social order*, since it is this very relation (or network of relations) that is of decisive importance for the future of the world. The connection between socialism and the scientific-technological revolution forms the basis for the theoretical and practical development of the humanistic alternative of the development of society, for really radical, i. e. deeply penetrating transformations in the way of human life.

3. Change in the social order is primary for the transformations in the way of life; its priority is of two kinds: historical and causal. It means, first of all, a gradual formation not of equal, but of less and otherwise differentiated, substantially comparable living conditions for everybody, i. e. also of comparable chances for individual transformations. It is only in a society in which the main economic, class and social determinants have been eliminated that the individual's career, including his system of needs, values and way of life, can be an expression of his individual choice. With the development of the socialist society, with the homogenization of the social conditions of life, it is the growing individualization of the way of life — as an expression of the variety and richness of human individuality capable of developing and manifesting itself in all its uniqueness only on this basis — that is becoming a substantial aspect of its creation.

4. The character of the social order also modifies the consequences ensuing from the scientific and technological progress for the formation of the way of life. This will appear the more evidently, the more rapid will be the rate of the development of the scientific and technological revolution in the socialist countries. The scientific and technological progress facilitates the growth of the living standard, including consumption. Even today, some substantial differences exist both in conception and in the real trends of the growth of various aspects of the living standard, in the degree of their differentiation in the capitalist and socialist countries. These differences are deeply rooted in a different structure and goal orientation of the socialist society.

In the capitalist system, the growth of the living standard is concentrated on the growth of consumption which plays a specific social role; it is, first of all, an instrument for adapting the unchanged social conditions to the new conditions effected by the scientific and technological progress — an instrument which, even in new conditions, facilitates the realization of the fundamental principles of this society, i. e. the acquisition of maximum profits. Human needs are formed and satisfied within the limits set by this social function of consumption. In socialism, the primary function of consumption is the satisfaction, formation and development of human needs which secondarily consolidate the social system itself. Thus socialism necessarily is and will be always more urgently confronted with the question of the development trends of human needs and with that of distinguishing authentic needs from non-authentic ones.

The growth of leisure is a further significant phenomenon mediated to a considerable degree by the scientific and technological development. The function fulfilled by leisure and attributed to it in the different social systems largely determines the kind of expectations concerning the changes in Man and in his way of life connected with this trend. In Western literature, this sphere of human life is interpreted as a "compensation" for the restraints suffered in the sphere of work. The genesis of the compensation theories is connected with the fact that, in industrially developed countries, the bourgeoisie cannot, for the sake of defending the economic bases of its power, admit more substantial changes in the character of human work and its humanization. The dichotomy of work and entertainment, of working time and leisure appears to be general and insurmountable, and is also fixed by capitalist system. The leading idea of the socialist society and its self-transformation is the overcoming of this dichotomy by a dialectical integration of *homo faber*, *homo oeconomicus*, *homo politicus*, *homo sapiens* and *homo ludens*. The abolishment of capitalist conditions is the first step in solving this problem which is one of the most difficult ones.

5. It is impossible to analyse the whole complex of social phenomena which operate as elements creating the way of life; all of them, however, are more or less modified by the context of the social order.

Partial analyses lead us to formulating the following basic hypothesis: the more rapid is the rate of the scientific and technological movement, the more evident will be the divergence of the ways of life in various social systems.

K poňatiu výskumu socialistického spôsobu života a jeho vzťahu k výskumu životnej úrovne

FILIP HRONSKÝ

Výskumný ústav životnej úrovne, Bratislava

Pri koncipovaní výskumu otázok životnej úrovne vo Výskumnom ústave životnej úrovne v Bratislave, vychádzali sme z takého vymedzenia tejto sociálno ekonomickej kategórie, ktoré v sebe zahrňuje 1. rozsah poznaných a spoločensky uznaných hmotných i kultúrnych potrieb človeka a spoločnosti, 2. stupeň uspokojenia týchto potrieb a 3. podmienky vytvorené spoločnosťou pre uspokojovanie potrieb.

Proces vzniku potrieb vyplývajúci zo schopností človeka poznávať stále nové možnosti svojho všestranného rozvoja je teda východiskom nielen pre teoretické vymedzenie podstaty životnej úrovne, ale aj pre jej hodnotenie a posudzovanie v spoločenskej praxi. Štatistické vyčíslenie spotreby potravín, vybavenia domácností predmetmi dlhodobej spotreby a všetkých ostatných prvkov životnej úrovne samo o sebe nič nehovorí — ak ho neporovnáme s funkciou, ktorú má spotreba plniť v živote človeka a spoločnosti. Mechanické porovnávanie s minulosťou je smerodajné len u malého okruhu tak či onak stabilizovaných potrieb. Nič nehovorí u tých potrieb, ktoré sú vo vývoji. A porovnávanie napr. s úrovňou spotreby v cudzine — popri tých istých nedostatkoch — nesie so sebou prakticky vždy nebezpečenstvo skreslenia, pretože neberie ohľad na rôznosť podmienok vytvorených v porovnávanom štáte pre uspokojovanie potrieb obyvateľstva. Okrem toho, hodnotenie dosiahnutého stavu životnej úrovne objasňuje len jej vonkajšiu podobu, nie samotnú podstatu. Pri skúmaní životnej úrovne musíme teda vychádzať z rozsahu poznaných a spoločnosťou uznaných potrieb.

Skúmanie a riešenie komplexu otázok vzniku ľudských potrieb a spôsobov ich uspokojovania má však okrem ekonomicko-praktických hľadísk tiež hľadisko filozoficko-etické a spolu s ním aj hľadisko psychologicko-emocionálne. Potreby možno chápať ako dočasné čiastkové výsled-

nice *motivačného procesu* (s funkciou diagnostického záveru vzhľadom na danú situáciu subjektu), a v potrebe človeka je obsiahnutý *záujem*. Podmienená súvislosť kategórií potreby — záujmy — motivácie, prezentuje časť tzv. mechanizmu fungovania sociálnej existencie človeka, a potom sa všetky tri významne zúčastňujú na utváraní *spôsobu života človeka*.

Naznačili sme oblasť, ktorá je *spoločná tak pre životnú úroveň ako sociálno-ekonomickú kategóriu ako aj pre spôsob života ľudí*.

Spoločný predmet skúmania majú obidve uvedené kategórie aj v mnohých prvkoch súvisiacich s uspokojovaním potrieb človeka, predovšetkým pokiaľ ide o *spôsob* ich uspokojovania. Pri vytváraní podmienok pre uspokojovanie potrieb ide o cieľavedomé zásahy spoločnosti, ktoré sú zamerané práve tak na reguláciu vývoja životnej úrovne ako na formovanie spôsobu života ľudí.

To všetko spolu vzaté vytvára úzku spätosť životnej úrovne a spôsobu života — predovšetkým pokiaľ ide o ich výskum.

Takáto úzka spätosť, na mnohých miestach dokonca prelínanie a každopádne pokiaľ ide o funkčnosť jednej i druhej kategórie, sa prejavuje aj v ich praktickej aplikácii. Svedčia o tom aj slová s. Husáka, povedané na XIV. zjazde KSČ: „Za hlavný cieľ päťročnice zjazd považuje zaisťiť v súlade s rozvíjaním socialistického spôsobu života vyššie uspokojovanie hmotných a kultúrnych potrieb obyvateľstva a ďalšie upevňovanie životných istôt obyvateľstva, a to na základe trvalého rozvoja a zvyšovania efektívnosti spoločenskej výroby.“ Na inom mieste povedal s. Husák na XIV. zjazde: „Skúsenosť nám ukázala, že púhe rozširovanie výroby a spotreby nevedie ešte automaticky k rozvoju socialistického spôsobu života. Preto je nevyhnutné, aby socialistická spoločnosť plánovite riadila smery a proporcie osobnej a spoločenskej spotreby. Aby s jej ra-

cionálnym uspokojovaním spájala zvýšený dôraz na zlepšovanie celkových podmienok života, na upevňovanie sociálnych istôt, na zvyšovanie celkovej kultúrnosti života, na rastúcu starostlivosť o pracovné a životné prostredie, rozvoj kvalifikácie a vzdelanosti, spoločenského uvedomenia a posilňovania morálnych podnetov. Rast hmotnej spotreby nepovažujeme za samoúčel, ale za východisko k celkovému obohateniu života a rozvoja tvorivých schopností ľudí, k rozvoju tých prvkov a stránok, ktoré v spoločnosti, v ľuďoch, v ich vzájomných vzťahoch upevňujú socialistický spôsob života.“

Po prehodnotení všetkých, z naznačeného vyplývajúcich skutočností, pristúpili sme vo Výskumnom ústave životnej úrovne k výskumu otázok socialistického spôsobu života.

Ako som už uviedol, aj životnú úroveň považujeme za sociálno-ekonomickú kategóriu, ktorá má — z hľadiska vednej príslušnosti — multidisciplinárny charakter (aj keď v ňom prevažujú ekonomické prvky).

Taký istý charakter pripisujeme aj spôsobu života. V rámci multidisciplinárnosti majú potom pri skúmaní jeho podstaty a funkčnosti svoje miesto aj ekonomické vedy. Na zdôvodnenie toho uvádzame predovšetkým takéto skutočnosti:

— pro hociakých úvahách o spôsobe života musíme vychádzať z existujúcej a v budúcnosti dosiahnuteľnej úrovne rozvoja výrobných síl;

— spôsob života nie je len výslednicou procesu svojej tvorby. Má funkciu spätne vplývať na rozvoj materiálnej výroby a celého reprodukčného procesu;

— osou všeobecného plánovania rozvoja spoločnosti je a v dohľadnej dobe zostane národohospodárske plánovanie. Všetky naše úvahy o tom ako budú ľudia bývať, ako budú využívať voľný čas, na akú vzdelanosť a kultúrnu úroveň by sme ich chceli priviesť atď. — to všetko treba doviesť z príslušnej kategoriálnej alebo vedeckej oblasti do národohospodárskych súvislostí;

— všetky aspekty spôsobu života, teda aj tie, ktoré nachádzajú svoj výraz v mi-

mopracovnom a voľnom čase, majú svoju väzbu s pracovnými procesmi, s *tvorbou* materiálnych hodnôt, a to nielen v zmysle pasívneho spotrebúvania týchto hodnôt, ale najmä v kvalite aktívneho ovplyvňovania pracovných procesov (napr. aj aktivitami voľného času);

— aj keď v socialistickom chápaní hierarchie hodnôt tak či onak subsumovaných pod spôsob života nadobúda primát kultivácia ľudských síl (v porovnaní s hmotnou spotrebou), predsa musíme ešte dlho do budúcnosti venovať pozornosť celej oblasti potrieb a ich uspokojovaniu;

— nakoniec: všetky komponenty (zložky) životnej úrovne¹ *bezprostredne ovplyvňujú spôsob života ľudí* a sú tak jeho súčasťou.

Považujeme za výrazné riešiť v našom ústave predovšetkým ekonomické prvky spôsobu života. Uvedomujeme si pravdaže nutnosť interdisciplinárneho prístupu k nim a teda aj k výskumu spôsobu života ako celku.

Pre bližšie ozrejenie i nášho poňatia danej problematiky i zamerania výskumu socialistického spôsobu života, pokúsim sa uviesť ďalej niekoľko myšlienok zameralých na obsahové vymedzenie tohto výskumu. Predovšetkým treba zdôrazniť, že pri koncipovaní zamerania nášho výskumu vychádzame z *pracovnej hypotézy* chápania *spôsobu života* ako historicky určenej formy reprodukcie ľudskej existencie, t. j. súhrnu všetkých činností ľudí podriadených tomuto účelu, ktoré (činnosti) sú závislé od spôsobu výroby a v širšom zmysle od povahy spoločensko-ekonomickej formácie. V našom prípade túto povahu vymedzujú socialistické sociálno-ekonomické vzťahy. V takomto zmysle potom možno hovoriť o *socialistickom spôsobe života*.

Zatiaľ v kvalite *pracovného pojmu* chceme používať aj pojem *životný štýl*.² Odvzduchujeme ho od kategórie spôsobu života ako *funkčnú integráciu spoločenského života, ako súhrn životných foriem, ktoré vyhovujú určitým kritériám*. Výskum socialistického životného štýlu je teda spojený s hľadaním adekvátnych životných foriem ako jednotného výrazu socialistického spôsobu života, ktorý by umožnil *maximálny súlad individuálnych a spoloč-*

¹ 1) zdravie a demografické podmienky, 2) stravovanie a výživa, 3) vzdelanie, 4) pracovné podmienky, 5) zamestnanosť, 6) úplná spotreba a úspory obyvateľstva, 7) doprava, 8) bývanie a vybavenosť

domácností, 9) odlievanie, 10) voľný čas a rekreatívna činnosť, 11) sociálne istoty.

² diskusiu o používaní tohto pojmu nepovažujeme na našom ústave za uzavretú.

čenských záujmov, súlad medzi rozvojom potrieb a spôsobom ich uspokojovania a viedol by k harmonickému rozvoju ľudskej osobnosti vo všetkých oblastiach ľudskej existencie. Zahrňuje teda celú sústavu hodnôt hmotných, etických, ideových a politických, ktoré si ľudia osvojujú podľa svojich potrieb, záujmov a názorov a ktoré vyjadrujú ich životné ciele a túžby. Podľa nich sa ľudia orientujú a správajú v rôznych životných situáciách a upravujú v rámci objektívnych determinantov svoje vzťahy k iným členom spoločnosti. Pravda, do utvárania priebehu všetkých týchto procesov vstupuje socialistická spoločnosť a ovplyvňuje ho v záujme dosiahnutia cieľov svojho rozvoja.

Tieto vlastnosti, ktoré dávajú spôsobu života *kvalitu socialistického životného štýlu*, musia vyhovovať niektorým ďalším podmienkam, t. j. musia tvoriť systém noriem, vnútorný poriadok života spoločnosti, skupín i jednotlivcov. Tento poriadok musí byť súčasne spoločensky objektívny a racionálny; aby bol návodom k činnosti a poskytoval základné životné istoty, musí rozvíjať ľudské schopnosti, viesť ku kultivácii a humanizácii života.

V zmysle povedaného je potom *cieľom výskumu vytvoriť ucelený systém poznatkov o základných súvislostiach tvorby socialistického životného štýlu a objasniť jeho vývojové tendencie vo vzťahu k zmenám faktorov, ktoré ho formujú, pričom hlavným aspektom sú zmeny vyvolané nastupujúcou vedecko-technickou revolúciou.*

Pretože ide o komplexne koncipovaný výskum, ktorý má interdisciplinárnu povahu, musí jeho obsahové zameranie vychádzať z určitých *jednotiacich princípov*. Výskum životného štýlu sa zaoberá rôznymi stránkami života spoločnosti, podmienkami hmotnými, ekonomickými, sociálnymi, ktoré sú predmetom spoločensko-vedných disciplín a iných špecializovaných vedných odborov (napríklad filozofia, politická ekonómia, vedecký komunizmus, sociológia, psychológia, architektúra, etnografia atď.). Tieto disciplíny analyzujú jednotlivé stránky života spoločnosti z hľadiska vlastného predmetu, obsahového zamerania a metodológie. Výskum socialistického životného štýlu stojí teda pred problémom účelne využiť a systemizovať jestvujúce poznatky týchto disciplín,

pritom je však žiadúce, aby sa skúmanie životného štýlu v týchto disciplínach *aplikovalo ako ich čiastkový aspekt*. Ináč by mohol výskum týchto otázok poskytnúť síce zaujímavú a užitočnú mozaiku rôznych stránok spoločenského života, ale netvoril by *organický celok, podriadený spoločnému hľadisku*.

Vo východiskovej etape výskumu, kedy ešte nie sú presne objasnené základné kategórie a nejestvuje systematická teória životného štýlu, možno formulovať tzv. jednotiace princípy iba veľmi všeobecne. Pri použití rôznych teoretických východísk a logických štruktúr možno vytvoriť viaceré pracovné osnovy, ktoré problematiku životného štýlu zaraďujú do viac-menej prijateľných systémov a mohli by slúžiť spomenutému účelu. Oveľa dôležitejšie pre východiskovú etapu výskumu je však sformulovanie *základných aspektov prístupu* a vymedzenie podstatných stránok života spoločnosti, ktoré z hľadiska predmetného zamerania *orientujú výskum* a môžu plniť zjednocujúcu funkciu. Vychádzajúc z pracovnej hypotézy, ktorá vymedzuje obsah pojmu socialistický životný štýl, domnievame sa, že na orientáciu výskumu môžu slúžiť nasledovné princípy:

Pretože životný štýl vyjadruje určitú kvalitu socialistického spôsobu života, *treba jednotlivé životné formy skúmať z toho hľadiska, či vyhovujú kritériám tejto kvality*, či teda v svojom súhrne tvoria adekvátny životný štýl, alebo sú mu protirečivé, resp. voči nemu indiferentné. Treba úvodom poznamenať, že táto otázka je veľmi problematická a výskum v tejto oblasti nepokročil tak ďaleko, aby sa tieto kritériá vymedzili pregnantne a podrobne.

Všeobecne sa vynárajú pri vymedzení kritérií kvality socialistického životného štýlu 4 základné otázky:

1. Z ktorých zdrojov treba vychádzať pri formulovaní kritérií a zásad, podľa ktorých sa určujú vlastnosti adekvátne socialistickému obsahu života našej spoločnosti.

2. Ktoré stránky spoločenského života (resp. vzťahy) sú z hľadiska kritérií socialistického životného štýlu rozhodujúce a vyjadrujú jeho podstatu.

3. Aké miesto zaujíma životný štýl v živote socialistickej spoločnosti, ktoré sú

jeho všeobecné vlastnosti a ako sa diferencuje vzhľadom na rôzne sociálne skupiny.

4. Ku ktorým determinantom a faktorom hmotnej a spoločenskej povahy treba prihliadať pri posudzovaní tvorby životného štýlu.

Treba ešte raz zdôrazniť, že pri východiskových úvahách výskumného programu nemožno vyčerpávajúcim spôsobom na tieto otázky odpovedať. Ide iba o vytvorenie základnej predstavy, aby sa sformulovali princípy výskumu danej problematiky.

1. Zdroje pre stanovenie kritérií socialistického životného štýlu

Ak vychádzame zo všeobecných zásad marxistickej historicko-logickej metódy, je nevyhnutné použiť nasledovné pramene:

Na prvom mieste sú to vedecké predstavy o spôsobe života v socialistickej spoločnosti (či už vyslovené explicitne alebo implicitne), ktoré vytvorila marxistická veda o spoločnosti v svojich jednotlivých disciplínach. Máme na mysli jednak využitie prác klasikov marxizmu-leninizmu, ktoré boli z tohto zorného uhla pomerne málo exploatované, a samozrejme celú predmetnú marxistickú literatúru súčasného obdobia. Hoci principiálne otázky (napríklad povaha spoločensko-ekonomických vzťahov, pomer k práci, vzťah medzi jednotlivcami a spoločnosťou) sú pomerne známe z prác klasikov marxizmu-leninizmu, ich rozbor z hľadiska problematiky socialistického životného štýlu pomôže zostaviť systém kritérií pre jeho posudzovanie.

Druhým významným prameňom je prax socialistickej výstavby v ČSSR, ZSSR a ostatných socialistických krajinách. Programové dokumenty stranických a štátnych orgánov dávajú výpoveď o tom, ako sa v jednotlivých etapách vývoja pristupovalo k plánovitému vytváraniu určitých stránok socialistického spôsobu života a aké nástroje hospodárskej a sociálnej politiky sa na tom použili. Cenné poznatky môže priniesť najmä zhodnotenie účinnosti nástrojov použitých na rozvoj životnej úrovne, teda porovnanie programových cieľov socialistickej výstavby s reálnym vývojom životných foriem. Osobitnú pozornosť si zasluhujú pokusy o praktic-

ké úsilie cieľavedome sformovať niektoré stránky socialistického životného štýlu a zhodnotenie ich pozitívnych výsledkov i neúspechov. Domnievame sa, že tento prameň nie je zatiaľ vedecky vyčistený (napríklad skúsenosti z činnosti brigád socialistickej práce, socialistické súťaženie, rôzne formy kolektivismu v ZSSR, pokusy vytvoriť prvky socialistického životného štýlu v hmotnom prostredí, v architektúre atď.).

Systematický rozbor programových dokumentov a zhodnotenie praxe socialistickej výstavby umožní vymedziť faktory, ktoré pôsobia na tvorbu životného štýlu a nájsť niektoré tendencie vo vývoji socialistického spôsobu života. Ako sme už uviedli, tento prameň treba doplniť v priebehu výskumu o výsledky empirického šetrenia o súčasnom spôsobe života spoločnosti v ČSSR. Tieto poznatky možno však využiť až pri spresňovaní teoretických záverov, pri východiskových úvahách o princípoch a kritériách socialistického životného štýlu sa treba oprieť o doterajšie šetrenia (sčítanie ľudu, mikrocenzus a iné), ktoré môžu poskytnúť mnohé cenné poznatky o súčasnom spôsobe života, hoci boli uskutočnené zo širších, všeobecnejších hľadísk.

Tretím prameňom, ktorý má nielen teoreticko-poznávací ale aj ideologický a politický význam, je rozbor základných stránok spôsobu života súčasnej buržoáznej spoločnosti, pričom možno využiť výhody komparatívnych metód. Základnou otázkou, ktorú si treba pri vymedzovaní kritérií socialistického životného štýlu položiť je totiž sústava hodnôt, podľa ktorých sa ľudia orientujú a správajú v praktickej činnosti a závislosť tejto sústavy od daného sociálno-ekonomického systému. Tieto hodnoty sa však často vo vedomí ľudí mechanicky prenášajú z iných systémov, najmä z vyspelej buržoáznej spoločnosti. Je preto nevyhnutné ich porovnať, vymedziť ich kvalitatívne rozdiely. Navyše je zrejmé, že závislosť sústavy životných hodnôt a orientácií od sociálno-ekonomických vzťahov nie je bezprostredná a ich nová kvalita nevzniká automaticky, preto treba hľadať v tejto súvislosti optimálne nástroje výchovného a ideového vplyvu a adekvátne etické normy, ktoré túto novú kvalitu napomáhajú vytvárať. Treba zistiť súvislosti, cez ktoré

sa prenášajú socializmu neadekvátne hodnotové orientácie, prečo sa napríklad predstavy o socialistickom spôsobe života redukovujú na oblasť hmotného blahobytu a často vynechávajú hodnoty morálne, pomer k spoločnosti, humánne medziľudské vzťahy a pod.

Porovnávanie spôsobu života súčasnej buržoáznej spoločnosti okrem toho umožňuje analyzovať následky vedecko-technickej revolúcie v týchto spoločenských pomeroch.

2. Stránky spoločenského života, ktoré sú rozhodujúce z hľadiska životného štýlu

Uvedená otázka sa týka základnej koncepcie výskumu životného štýlu. V literatúre niet jednotného názoru na to, ktorá stránka života, resp. oblasť ľudskej činnosti je z hľadiska životného štýlu určujúca a podstatná, hoci stále viac sa uplatňuje názor, že je to činnosť produktívna, resp. pracovná. Životný štýl sa však doteraz často posudzoval podľa niektorého zvoleného fenoménu, ktorým bol napríklad voľný čas a spôsob jeho využívania. Taký prístup môže síce priniesť určité čiastkové poznatky, nezahrnuje však životný štýl vcelku, ako *jednotu rôznych životných foriem*. Na druhej strane nemožno bez výberu analyzovať všetky životné formy a ľudské činnosti, pretože výskum by išiel do veľkej šírky, do všeobecných sociologických polôh a podával by členitú výpoveď o živote ľudskej spoločnosti; nebol by podriadený hľadisku novej kvality životných foriem.

Vychádzajúc z uvedenej pracovnej hypotézy o životnom štýle sa domnievame, že za východisko možno zvoliť *vzťah medzi činnosťou človeka ako tvorcu hodnôt a jeho činnosťou ako užívateľa hodnôt*. V rámci týchto činností sa človek pohybuje jednak v hmotnom prostredí, ktoré jeho život ovplyvňuje a spolupôsobí na formovanie jeho aktivít, jednak vstupuje do vzťahov k spoločnosti ako celku, k jeho jednotlivým členom a sociálnym skupinám, pričom povaha týchto vzťahov je daná historicky určeným spoločenským poriadkom, v našom prípade socialistickým.

Ak sa opierame o marxistické poňatie priorit ľudskej činnosti, musíme za základ, ktorý určuje spôsob života a od neho odvo-

dený životný štýl, považovať činnosť človeka ako tvorcu hodnôt (čo v užšom zmysle znamená spôsob výroby a v rámci neho pracovný proces, ale v širšom zmysle nejde iba o tvorbu materiálnych hodnôt, ale aj duchovných, kultúrnych, morálnych, ľudských hodnôt vytváraných výchovou detí, politickou prácou a pod.). Táto súvislosť sa uplatňuje individuálne a spoločensky. Individuálne v tom zmysle, že spôsob vydáva práce každého jednotlivca determinuje obnovu pracovnej sily, rozsah a formu spotreby, spôsob využitia voľného času ako aj ostatné činnosti viac alebo menej bezprostredne závislé od priebehu pracovného procesu. Spoločensky v tom zmysle, že spôsob výroby a miesto v systéme deľby práce určuje postavenie celých tried a sociálnych skupín a ich vzájomné vzťahy, čím určuje aj formy ich činností, resp. aktivít vo všetkých hlavných oblastiach života spoločnosti a vytvára mechanizmus vzniku ich potrieb a záujmov.

Keď uvažujeme o socialistickom životnom štýle ako o funkčnej integrácii spoločenského života, možno jeho podstatu vyjadriť pomocou *súvislosti medzi tvorbou a užívaním hodnôt, lebo tu sa sústreďujú všetky podstatné stránky života*, tu sa prejavuje i sociálno-ekonomická podmienenosť i vplyv hmotného prostredia.

Je nesporné, že harmonický rozvoj ľudskej osobnosti možno za socializmu dosiahnuť len vtedy, ak človek na jednej strane pri tvorbe hodnôt uplatňuje a rozvíja všetky svoje schopnosti a vedomosti a v plnom rozsahu ich realizuje. Spoločensky to znamená, že len takto môžu ľudia v čoraz väčšej miere (ako tvorcovia hodnôt) ovládať výrobné sily a prispôbovať hmotné prostredie svojim potrebám. Druhou stránkou je rastúca miera uspokojovania potrieb a ich neustále obohacovanie, pričom človek ako užívateľ hodnôt kultivuje svoje sily, zdokonaľuje svoje schopnosti. Len v takých súvislostiach môže človek konať racionálne a spoločensky uvedomele.

Rovnováha a adekvátnosť uvedenej dvojstrannej činnosti ľudí je za socializmu principiálnym predpokladom takej kvality spôsobu života, ktorú možno označiť za životný štýl.

Porušenie tejto rovnováhy medzi tvorbou a užívaním hodnôt (ak nemáme na mysli čisto ekonomické následky), znamená individuálne i spoločensky disharmóniu jednotlivých stránok života, pocity nespokojnosti, nevyváženosti, porušovanie etických noriem až k hraničným prejavom asociálnych postojov, ak sa činnosť prevažne sústreďuje na užívanie hodnôt.

Pretože ľudská činnosť sa uskutočňuje v rámci sústavy socialistických spoločenských vzťahov, povaha týchto vzťahov určuje základné prvky uvedenej kvality (napríklad zásada spolupráce a vzájomnej pomoci, podiel na vytvorených hodnotách podľa množstva a kvality práce pre spoločnosť a pod.). *Socializmu adekvátny životný štýl musí tieto prvky odrážať v konkrétnej činnosti ľudí, v ich názorových a životných postojoch.* Principiálnou otázkou ľudských činností, ktorá umožňuje harmonizáciu spoločenského života je pritom rovnováha, resp. maximálny súlad medzi individuálnymi a spoločenskými záujmami. Len v rámci tejto rovnováhy môže každý jednotlivec v socialistickej spoločnosti rozvíjať svoje schopnosti, plne sa realizovať, čoraz aktívnejšie sa zúčastňovať na správe a riadení spoločenského života a ovládať tak spoločenské pomery, ktoré jeho život determinujú.

3. Miesto životného štýlu v živote socialistickej spoločnosti jeho všeobecné vlastnosti a diferenciácia

Ako vyplýva z predošlých úvah, možno životný štýl charakterizovať tým, že ide o *vedomé hľadanie a vytváranie kvalitatívne vyšších životných foriem, ktoré by čo najúplnejšie odrážali objektívne črty socialistických spoločenských vzťahov ako aj aplikáciu socialistického svetového názoru, jeho ideových, etických a politických princípov v činnosti ľudí, v ich hodnotových orientáciách a postojoch.*

Uvedené črty a princípy tvoria všeobecné vlastnosti socialistického životného štýlu, jeho spoločenské kritériá, spoločné pre každého jednotlivca či sociálnu skupinu. Je zrejmé, že *systemizácia týchto kritérií na základe vedeckej analýzy je jednou z hlavných úloh výskumu socialistického životného štýlu.*

Jednotlivci i sociálne skupiny si však vytvárajú i vlastný spôsob života, resp.

integrujú životné formy ako osobitý (diferencovaný) životný štýl. Jestvuje prirodzene veľa znakov, podľa ktorých sa táto diferenciácia uskutočňuje. Je to napríklad miesto v deľbe práce alebo znaky triedne a sociálno-profesionálne, výška dôchodku, znaky generačné, etnografické, sociálne a rodinné pomery, povaha osídlenia, geografické prostredie a klima a pod. *Úlohou výskumu v tomto smere je postihnúť túto diferenciáciu, nájsť váhu jednotlivých faktorov, ktoré ju vyvolávajú.* Pri všeobecnom probléme sociálnej stratifikácie teda pôjde o hľadanie výrazných znakov diferenciácie spôsobu života.

Diferenciácia spôsobu života (resp. životného štýlu) je uvedenými znakmi podmienená, nie však v každom prípade žiaducim, pozitívnym spôsobom. Všeobecne je napríklad žiaduce, aby sa individuálny životný štýl harmonizoval s geografickými, pracovnými, sociálnymi a inými podmienkami avšak iba pokiaľ, pokiaľ tieto samotné podmienky nie sú zastaralé a netreba ich vedome prekonávať (napríklad nehygienické pracovné prostredie a pod.).

Diferenciáciu môžu na druhej strane vyvolať aj prežitky spôsobu života a morálky buržoáznej spoločnosti neadekvátne socialistickým pomerom. Napokon sa možno v diferencovanom spôsobe života stretnúť s protirečivými javmi, ktoré majú defektnú povahu — od egoizmu, hrubosti, kariérizmu, nekultúrnosti cez zlý pracovný výkon, zanedbávanie vyživovacích a výchovných povinností až po krajne protispoločenskú činnosť (napríklad rôzne formy kriminality). Pravda, v týchto prípadoch možno ťažko hovoriť o nejakom životnom štýle, lebo ide o jeho negáciu, o defektnú formu životných aktivít, avšak diferenciácia aj v tomto zmysle musí byť predmetom výskumu.

Úlohou výskumu v tejto súvislosti je teda *posúdiť pozitívne a negatívne prvky diferenciácie spôsobu života v našej spoločnosti a odhaliť ich príčiny.* Ďalej treba posúdiť mieru spoločných a diferencovaných prvkov socialistického životného štýlu, lebo integrácia životných foriem nemá znamenať uniformitu a jednotvárnosť individuálneho života, ale naopak jeho obohatovanie a pestrosť v rámci všeobecne prijatých princípov a noriem. Je to jeden z najťažších problémov predmetného výskumu, pretože dynamika spoločenského

vývoja neustále mení triednu a sociálnu štruktúru spoločnosti, deľbu práce ako aj ostatné znaky diferenciácie životného štýlu. V tejto oblasti musí preto výskum úzko nadväzovať na dlhodobé prognózy spoločenského vývoja a najmä na zhodnotenie predvídaných následkov vedecko-technickej revolúcie, ktorá nesporne vyvoláva radikálnu zmenu diferenciačných znakov životného štýlu.

4. Determinanty a faktory pôsobiace na tvorbu životného štýlu

Životný štýl sa vždy formuje na základe objektívnych podmienok jednak materiálnej, a jednak spoločenskej povahy. V tomto zmysle sa hovorí o determinantoch a faktoroch životného štýlu s nasledovným pojmovým rozlíšením:

Determinantmi sa rozumejú také objektívne podmienky, ktoré si bezprostredne a výrazne vynucujú určité životné formy a činnosti, ktoré sú na nich závislé. Ide o relatívne stále podmienky, ktoré ani jednotlivci ani spoločnosť nemôžu v podstatnej miere zmeniť, resp. ich voľiť. Majú alebo charakter vnútorných daností ľudskej existencie (napr. biologických), alebo vytvárajú viac-menej trvalé hmotné a spoločenské prostredie. (U spoločenských podmienok pochopiteľne počas trvania historických epôch, resp. spoločensko-ekonomických formácií.)

Z hmotných podmienok, ktoré majú povahu determinantov životného štýlu možno napríklad uviesť geografické prostredie a klímu, ktoré si vynucujú určitý spôsob bývania, obliekania, stravy, pôsobia na životný rytmus a pod. Spoločenské determinanty sú vo všeobecnosti dané historicky určenými spoločenskými pomermi (sústavou sociálno-ekonomických vzťahov, na ktorých je závislý spôsob výroby, formy rozdeľovania, výmeny a spotreby každého jednotlivca, skupiny a triedy).

Je zrejmé, že činnosť ľudí a ich životné formy sú na týchto spoločenských podmienkach bezprostredne a výrazne závislé. Keď teda hovoríme o socialistickom životnom štýle, *všetky základné prvky socialistických spoločensko-ekonomických vzťahov tvoria jeho determinanty. (Pravda všeobecne a zásadne.)*

Faktory sú také hmotné alebo spoločenské podmienky pôsobiace na formovanie

jednotlivých stránok života, ktoré nemajú povahu vnútorných daností alebo trvalého prostredia, sú meniteľné a do istej miery voliteľné.

Meniteľnosť a voliteľnosť týchto podmienok môže byť individuálna alebo spoločenská. Okrem toho sa niektoré z týchto faktorov stávajú zložkou (komponentom) životného štýlu, vystupujú ako jeho súčasť, lebo sú bezprostredne spojené s činnosťou ľudí.

Napríklad podmienky bývania možno v širšom zmysle označiť za súčasť hmotného prostredia, nemajú však povahu determinantu. Ľudia ich môžu meniť individuálne (kúpou väčšieho družstevného bytu, výstavbou rodinného domčeka, náročnejším zariadením bytu a pod.), resp. za určitých okolností majú možnosť voľby bytu. Spoločensky možno tieto podmienky meniť koncepciou bytovou výstavbou, ktoré perspektívne ráta so zmenami životného štýlu a progresívne zdokonaľuje podmienky bývania. Preto možno podmienky bývania označiť za faktor životného štýlu, ktorý sa na druhej strane stáva jeho komponentom, pretože sa tu odohráva veľká časť ľudských činností, ktorých forma sa vytvára v bezprostrednom spojení s materiálnymi a estetickými podmienkami bývania.

Obdobne môžu ľudia voľiť život s partnerom alebo bez neho, rozhodovať sa o počte detí, majú voľbu pri nadväzovaní medziľudských vzťahov (napr. priateľstvo), voľbu zamestnania a pod., pričom všetky uvedené faktory sú súčasne zložkami životného štýlu.

Obdobne môže spoločnosť meniť napríklad inštitúcie, právne normy alebo systémy sociálneho a zdravotného zabezpečenia, ktoré výrazne pôsobia na formovanie životného štýlu.

Aby sme objasnili pojmovú odlišnosť medzi determinantami a faktormi životného štýlu, uvedieme ešte jeden príklad. Ak je za socializmu rozdeľovanie podľa práce determinantom, znamená to, že každý práceschopný jednotlivec môže formovať hmotné stránky svojho života zásadne iba na základe množstva práce vykonanej pre spoločnosť a nemá iné zdroje. Konkrétny peňažný dôchodok, ktorým disponuje, nemá však povahu determinantu, lebo jeho výšku môže meniť voľbou iného zamestnania, prácou cez čas,

zvyšovaním kvalifikácie, alebo ju môže meniť spoločnosť napríklad úpravou mzdových preferencií a pod. Je to teda faktor životného štýlu, na ktorom závisí rozsah, štruktúra a spôsob spotreby, ako aj iné životné podmienky človeka.

Pri týchto úvahách treba poznamenať, že nie každú jednotlivú hmotnú alebo spoločenskú podmienku ľudského života možno označiť za determinant alebo faktor životného štýlu. Niektoré pôsobia na určitú stránku života len v súhrne, resp. vo vzájomnej kombinácii, iné ovplyvňujú viaceré životné formy v nerovnakej miere a intenzite. Navyše je zrejmé, že v zmysle našej pracovnej hypotézy možno za faktory životného štýlu považovať len také podmienky, ktoré umožňujú vytvárať kvalitatívne vyššie formy socialistického spôsobu života, inými slovami, ktoré majú *štýlotvornú povahu*.

Rozlišovanie medzi determinantmi a faktormi životného štýlu nie je teda samoučelné. Jeho poznávací význam spočíva v tom, že vymedzenie faktorov životného štýlu aplikuje *kritérium cieľavedomého hľadania kvalitatívne vyšších životných foriem* adekvátnych socializmu. Preto je úlohou výskumu socialistického životného štýlu, aby systematicky preskúmal celý súhrn determinantov a faktorov, ktoré pôsobia na utváranie životného štýlu a našiel ich súvislosť s rôznymi vedomými formami činnosti ľudí.

*

Naznačené aspekty prístupu k výskumu socialistického životného štýlu umožňujú zhrnúť základné východiskové predstavy a sformulovať vlastnosti a tým i kritériá, ktorými možno vymedziť jeho kvalitu. Je pochopiteľné, že v tomto štádiu možno prvky kvality socialistického životného štýlu vymedziť iba všeobecne, a to v podobe *cieľových hodnôt*, ku ktorým sa naša spoločnosť bude v ďalšom vývoji približovať ako k ideálnemu stavu. Na druhej strane však nemožno takýto „ideálny stav“ považovať za čisto abstraktne-logickú konštrukciu, lebo sa opiera o poznané zákonitosti vývoja socialistickej spoločnosti, sformulované marxistickou vedou a o programové ciele komunistického hnutia. Napokon plánovitosť, ako základný princíp vývoja socialistickej

spoločnosti znamená aj toľko, že spoločnosť sa približuje k plánovite stanoveným cieľom, čo platí aj o vedomom formovaní spôsobu života, resp. životného štýlu.

Do našej teoretickej predstavy zahrnujeme 10 prvkov (vlastností) socialistického životného štýlu, ktoré považujeme za *typické*, pričom nepochybujeme o tom, že možno formulovať aj ďalšie, podrobnejšie prvky:

1. Vysoký stupeň súladu individuálnych a spoločenských záujmov.
2. Rovnováha medzi činnosťou človeka ako tvorcu a ako užívateľa hodnôt.
3. Rovnováha medzi úrovňou potrieb a spôsobom ich uspokojovania.
4. Adekvátnosť životných foriem voči objektívnym materiálным a spoločenským podmienkam.
5. Všestranný rozvoj ľudskej osobnosti a plné využitie schopností človeka, jeho uplatnenie (sebarealizácia).
6. Vysoký stupeň racionálnosti ľudského konania a etiky životných postojov.
7. Kultúrnosť a kultivovanosť ľudí a ich hodnotových orientácií.
8. Spoločenská zainteresovanosť, vysoká miera angažovanosti a kolektivismus.
9. Humanizácia medziľudských vzťahov.
10. Vnútorňý poriadok spôsobu života a životné istoty.

Uvedené prvky socialistického životného štýlu treba, pochopiteľne, v priebehu výskumu ďalej po obsahovej stránke konkretizovať a vymedziť, ako sa v nich odráža povaha socialistických sociálno-ekonomických vzťahov. Predkladáme ich v tejto stručnej formulácii iba ako návrh kritérií pre posudzovanie kvality socialistického životného štýlu, teda ako vodičlo pre komplexný výskum predmetnej úlohy.

Treba tiež poznamenať, že uvedené prvky v tej či inej miere a rozsahu jestvujú už v súčasnom spôsobe života našej spoločnosti viac alebo menej rozvinuté. Je úlohou výskumu, aby preskúmal predpoklady ich rozvoja upevňovania, aby hľadal optimálne cesty, ktorými ich bude naša spoločnosť kvantitatívne i kvalitatívne rozvíjať, stabilizovať a harmonicky spájať do systému životných foriem, ktorý nadobudne kvalitu socialistického životného štýlu.

Гронски Ф.: К пониманию исследования социалистического образа жизни и его отношения к исследованию жизненного уровня

Основной идеей статьи является стремление дать схему направления исследования социалистического стиля жизни, которое начинается в Исследовательском институте жизненного уровня в г. Братислава. В первую очередь подчеркиваются связи исследования жизненного уровня и образа жизни, основывающиеся с одной стороны на факте, что в первом и во втором случае нужно исходить из потребностей человека и общества, с другой стороны на том, что и способ и формы удовлетворения потребностей человека относятся как к области жизненного уровня, так и к области образа жизни, т. е. прежде всего относятся к области исследования обоих. В статье подчеркивается место экономической науки при исследовании образа жизни.

Целью исследования социалистического образа жизни является создание цельной системы знаний об основных связях формирования социалистического образа жизни и объяснение его тенденций развития в отношении к изменениям факторов, которые формируют его. Главным аспектом притом являются изменения, вызванные наступающей научно-технической революцией.

В качестве рабочих понятий употребляются понятия «образ жизни», «стиль жизни», причем подчеркивается, что предметом собственного исследования является точно определить содержание и функциональность обоих. На этом этапе исследования авторы считают стиль жизни известным качеством образа жизни в условиях социалистического общества.

Вследствие того значение имеет исследование отдельных форм жизни с точки зрения того, соответствуют ли они критериям этого качества.

Таковыми критериями авторы проекта исследования избрали эти четыре основных вопроса:

1. Из которых источников нужно исходить, формулируя критерии и принципы, в соответствии с которыми устанавливаются свойства, адекватные социалистическому содержанию жизни членов нашего общества.

2. Которые стороны (или же отношения) общественной жизни являются решающими с точки зрения критериев социалистического стиля жизни и которые выражают его сущность.

3. Какое место занимает стиль жизни в жизни социалистического общества, какие есть его общие свойства и как он дифференцируется смотря по отношению к разным социальным группам.

4. К которым детерминантам и факторам материального и общественного характера нужно присматриваться, обсуждая формирование стиля жизни.

В настоящей статье авторы более детально освещают свое решение этих вопросов.

Hronský F.: On the Concept of the Research into the Socialist Style of Living and Its Relation to the Living-standard Research

The fundamental aim of the present paper is to outline the orientation of the research into the socialist way of life which has been started in the Living Standard Research Institute in Bratislava. First of all, emphasis is laid on the connections between the research into the living standard and the research into the way of life which are based, on the one hand, on the fact that in either case it is necessary to proceed from the needs of Man and society, and, on the other hand, on the fact that also the way and forms of satisfying human needs pertain to the sphere of the living standard as well as to that of the way of life. The research of both is essentially necessary. The paper stresses the place of economics in investigating the way of life.

The aim of the research into the socialist way of life is to create an accomplished system of findings concerning the basic implications of the creation of the socialist way of life and to elucidate its developmental tendencies in relation to changes in the factors forming it. The changes called forth by the beginning scientific and technological revolution are the main aspect concerned.

The concepts "way of life" and "style of living" are used as working concepts; emphasis is laid on the fact that the delimitation of the content and functionality of both represents the actual research subject. In the present stage of the research, the authors consider the socialist style of living to be a certain quality of the way of life under the conditions of the socialist society.

Consequently, it is of importance to examine the individual forms of life from the aspect of whether they comply with the criteria of this quality. The following four basic questions have been selected as such criteria by the authors of the research project:

1. From what sources is it necessary to proceed in formulating the criteria and principles according to which qualities adequate to the socialist content of life of the members of our society are determined?

2. What aspects of social life (or relations) are decisive from the viewpoints of the criteria of the socialist style of living, being expressive of its essence?

3. What place does the style of living occupy in the life of the socialist society, what are its general qualities and how is it differentiated in relation to various social groups?

4. What are the determinants and factors of a material and social nature which must be taken into account in judging the creation of the style of living?

In their paper, the authors elucidate their conclusion in more detail.

1. Způsob života v socialistické společnosti

Revoluční přeměny a poměrně krátká historie socialistického vývoje se markantním způsobem promítly do povahy života, jeho pracovních a mimopracovních, materiálních a kulturních, individuálních a kolektivních složek. Objektivní porovnání dnešního způsobu života se životem ve vrcholném období kapitalistického vývoje u nás nebo se současným životem v sousedních kapitalistických zemích hovoří jednoznačně a přesvědčivě. Nejde zde jen o globální rysy vývoje — procesy socialistické výstavby se odrazily zejména v dynamické restrukturalizaci způsobu života a jeho sociálních, regionálních a ekologických dimenzích.

Východiskem všech těchto změn byla eliminace vykořisťovatelských tříd s jejich životními podmínkami a formami; osou jejich realizace se pak stávají procesy socialistické industrializace a kolektivizace. Výsledky těchto procesů se promítají do dalšího a dalšího překonávání rozdílů mezi neantagonistickými třídami a skupinami, mezi oběma národními územími, mezi původně více a méně industrializovanými oblastmi, mezi městem a venkovem. Můžeme hovořit o silných integračních procesech, jež ovšem neznamenají uniformizaci společnosti: integrace socialistické společnosti v sobě zahrnuje celou řadu diferenciací dimenzí, které každému jedinci poskytují široké možnosti odpovídající participace na tvorbě společenských zdrojů a sociálně i individuálně specifické seberealizace při jejich užití. V základních směrech ovšem integrace znamená podstatnou homogenizaci společnosti ve smyslu plné likvidace některých rozdílů a znatelného zmírnění jiných.

Poslání socialistické společnosti tkví v realizaci základních principů radikální

humanizace společenských struktur a hodnot a v jejich orientaci směrem k beztržní společnosti, stejnou měrou pak ovšem i ve vybudování materiálně technické základny komunismu, a tedy ve vytvoření nezbytných hmotných podmínek pro historicky nové formování života. Toto základní zaměření je vyjádřeno v plánovitém zvyšování životní úrovně, měřeném především ukazateli individuální, kolektivní a společenské spotřeby. Domníváme se, že obsah pojmu *životní úroveň* je vymezen nikoli především věcně, nýbrž spíše metodicky; v základním vyjádření jde o ten výsek či lépe aspekt životních podmínek, který lze postihnout poměrně jednoduchými indikátory, prakticky jednoznačně kvantifikovat a na dnešní úrovni řídicí praxe poměrně spolehlivě plánovat a kontrolovat. S tím ovšem souvisí důležitější skutečnost, že životní úroveň je — jak to správně zdůrazňuje F. Voborník² — ekonomickou kategorií, nástrojem zejména ekonomického řízení, plánování a prognostiky.

V souvislosti s růstem životní úrovně se ovšem ukazuje možnost i nutnost postihnout způsob života i v jeho dalších složkách a plánovitě jej formovat v širším rozsahu, do větší hloubky a v dalších perspektivách. Ukazuje se také nezbytnost toho, aby se zájem orgánů společenského řízení a plánování rozšířil na takzvané „sekundární účinky“ ekonomického a společenského vývoje, orientovaného a sledovaného na základě jednoduchých kvantitativních indikátorů. V tradiční oblasti zájmu může například jít o přechod od sledování příjmové úrovně pomocí ukazatele příjmu na hlavu k syntetickému ukazateli individuální a rodinné „výdajové volnosti“ nebo o přechod od měření dlouhodobé spotřeby pomocí údajů o vy-

¹ Autor zde děkuje doc. dr. B. Filipcové, CSc. za podstatné připomínky, jež se výrazně promítly do konečné podoby článku.

² F. Voborník, *K některým základním pojmům socialistické prognostiky*. Plánované hospodářství, 1971, č. 8.

bavenosti k jejímu měření na základě skutečného spotřebního chování, tzn. ve vztahu k pořizovacím a obměňovacím cyklům apod. Dosud je sledována především dimenze životního způsobu charakterizovaná spíše pasivitou jeho nositele. Postupně bude třeba nalézat a aplikovat nové indikátory, postihující jednotlivce jakožto aktivního, voličiho, tvořícího a jednajícího nositele specifických životních forem. Pak již pochopitelně nepůjde jen o oblasti ekonomického chování, nýbrž o vlastní sféry chování sociálního, kulturního a politického.

Plánovitě zvyšování životní úrovně zůstává trvale základním úkolem v procesech postupného podřizování všech klíčových aspektů lidského života sebekontrolu socialistické společnosti. Vytváří nezbytné podmínky pro všestranné utváření života, pro formování socialistického životního stylu. Tento proces těžko můžeme směřovat se všemi změnami ve způsobu života; utváření životního stylu chápeme především jako aktivní a dynamickou syntézu základních kontur a uzlových vazeb způsobu života, jako obtížný proces postupné vnitřní integrace jeho jednotlivých složek a vnější harmonizace celkového výrazu.

Proces formování socialistického životního stylu má přitom ještě jedno důležité historické poslání, objektivně vyplývající z kontextu rozděleného světa — má vytvořit jakousi polemickou alternativu takzvané „konzumní společnosti“. Socialistická společnost má obrovskou šanci využít množství dokladů o svízelných problémech, k nimž vede „spontánní“ vývoj spotřeby a utváření společenského vědomí v kapitalistických státech, vyvažovat se jich nebo anticipovat jejich řešení a dokázat tak svoji převahu v základní cílové funkci společenského vývoje.

„Konzumní společnost“ je výsledkem faktické nadvlády zájmů výrobní sféry nad vlastními zájmy společenského vývoje. Potřeba odbytu zboží vyvolává tlak na atomizaci společnosti, a tím i na rozmnožení spotřebních jednotek, stimuluje takovou dynamiku spotřeby, jež vede k plýtvání společenským bohatstvím, snaží se všude nahradit nemateriální způsob

uspokojování potřeb materiálním a komercializovat společenské a hodnotové struktury v celém jejich rozsahu. Stále znovu je zde dopován protiklad mezi prostředky a cíli, materiálním a kulturním, individuálním a společenským. Přitom — jak dokazuje mezi jiným J. Baudrillard³ — „konzumní společnost“ přímo plodí a systematicky reprodukuje extrémní nerovnost spotřeby a „ostrovy“ chudoby a nedostatku uprostřed obrazu „všeobecného blahobytu“, a to jako nezbytné podmínky své existence.

V „konzumní společnosti“ dochází k dezintegraci člověka jako individua a jako „tvora společenského“, prosazuje se simultánní proces atomizace společnosti a jejího zmasovění, vytváří se rozpor mezi silící snahou o individuální unik ze společnosti a rostoucí fiktivností jejich výsledků, protože zamýšlený „unik“ ve skutečnosti vede k ještě větší závislosti individua na společenských strukturách. Masoví výrobci nabízejí ve svém zboží spotřebiteli svobodu, úspěch, zdraví a rovnost, ale ve skutečnosti mu prodávají závislost, slabost a nerovnost. Je demagogii tvrdit, že výrobci jsou bezvýhradně podřízeni „spotřebitelské suverenitě“, protože prý nemohou dělat nic jiného, než uspokojovat potřeby spotřebitele, jak říká například R. Ruyer,⁴ implicitně vycházející z toho, že potřeby jsou jakousi přirozenou výbavou člověka. Faktickými pány trhu zůstávají výrobci, kteří strukturou nabídky, její dynamikou a v neposlední řadě i způsobem prezentace výrobku a jeho prosazováním ve sféře společenského vědomí určují spotřebu a — což je ještě důležitější — formují samotného spotřebitele a jeho potřeby.

Domníváme se, že je třeba velmi pozorně studovat a kritizovat praxi „konzumní společnosti“ i její ideologický odraz, a to především z hlediska reálných možností socialistické alternativy formování životního stylu, jež by měla překonat její základní rozpory a diskontinuity. Právě z tohoto hlediska je ovšem nepřijatelná čistě filosofická nebo neolevicová radikální kritika masové spotřeby, která ji odsuzuje *en bloc* jako jeden ze základních kanálů lidského odcizení. Socialistická spo-

³ J. Baudrillard, *La Société de Consommation*, Paris 1970.

⁴ R. Ruyer, *Eloge de la société de consommation*, Paris 1969.

lečnost nemůže vycházet z romantizujících retrospektiv ideálních pospolitostí žijících v primitivních materiálních podmínkách. nýbrž snaží se vytvořit nové společenství na základě vysoké úrovně formování i uspokojování materiálních potřeb. Masová spotřeba zboží vysokých kvalitativních parametrů je nezbytnou podmínkou tvorby socialistického životního stylu. Jde ovšem o to, aby se tato podmínka nestala cílem o sobě, který vtiskuje své (nebo spíše jen zdánlivě své) zákonitosti celému procesu společenského vývoje.

Socialistickou alternativu života si přitom těžko můžeme představovat jako ideálně harmonický souhrn materiálních a kulturních podmínek života a jejich bezproblémového využívání. Musíme vycházet z historického začlenění socialismu do procesu celkové přeměny lidského života a jeho určení. Socialistická společnost musí respektovat skutečnost svého poměrně krátkého historického zakotvení i fakt nutné koexistence a vzájemného působení rozdílných modalit utváření života. Na jedné straně můžeme konstruovat a představovat si modelovou a ideální podobu socialistického životního stylu, která má být postupem vývoje v jednotlivých dimenzích a složkách naplňována. na druhé straně ovšem musíme respektovat skutečnost, že socialistický životní styl — ostatně jako většina sociálních fenoménů — je sám procesem, který v jednotlivých etapách vystupuje v odlišných podobách, mění se a vyvíjí.

2. Dialektika životního stylu

Koncept socialistického životního stylu v sobě obsahuje nesčetná vnitřní propojení a zahrnuje řadu vnějších vazeb. Poukážeme zde alespoň na jejich některé obecné aspekty.

Především jde o to, že určitý způsob života, který by měl být vyjádřen ve stylotvorném programu socialistické společnosti, představuje její základní cílovou funkci. Sociální struktura vyspělé socialistické společnosti (tj. struktura vysoce integrovaná) ovšem do sebe nemůže pojmout nějaké striktní oddělení prostředků od cílů: neexistuje zde část společnosti, jež by pracovala pro druhou, nebo generace, jež by na sebe vzala veškerou tíhu zajištění blahobytu pro budoucí pokolení. Chceme-li se tedy vyvarovat iluzi,

musíme při koncipování socialistického životního stylu brát zřetel na *vzájemnou vazbu prostředků a cílů* a především se snažit postupně překonávat jejich napětí, usilovat o integraci produktů jejich závislosti.

Cílem socialistické společnosti například není zvětšování rozsahu volného času bez ohledu na to, jak může být a je fakticky využíván, stejně tak jako není jejím cílem zkracovat dobu věnovanou pracovní aktivitě vůbec, nýbrž především zkracovat čas věnovaný práci namáhavé, jednotvárné a netvůrčí, jež nerozvíjí osobnost socialistického člověka. Doposud jsme navykli mechanicky rozdělovat práci a volný čas se všemi jejich historicky danými atributy (tj. práce jako „nutné zlo“ a volný čas jako „sféra vyžití“, především v oblasti spotřeby). Je však třeba postupně koncipovat a realizovat jejich organické propojení, v němž jsou vzájemně prostředkem i cílem.

Proces překonávání tohoto napětí bude sledován jinou dialektikou — dialektikou *materiálních a hodnotových struktur* — a v nich pak zase dialektikou hodnot postulovaných a hodnot formovaných a reprodukovanych praxí každodenního života. Hodnoty jsou — vedle svých dalších funkcí — především objektivním základem motivace lidské činnosti; jsou ovšem také kritérii měření jejich výsledků, mírami dosaženého stupně a dynamiky společenského vývoje. Zde je třeba překonat stále přezívající částečné dělení hodnot na hodnoty „ideologické“ (tj. ty, jež si socialistická společnost klade do svého programu a jimiž se distancuje od historicky starších formací) a hodnoty „praktické“ (tj. ty, jimiž se většina lidí ve svém jednání a rozhodování skutečně řídí). I tato integrace, vzájemné propojení či markantní sblížení mohou být teprve výsledkem dlouhého úsilí a nemá tedy význam vytvářet si v tomto směru nějaké iluze o ideálnosti dosavadního vývoje, který je nezbytně poznamenán historickým dědictvím, z něhož socialismus musel vyjít, i složitým kontextem rozděleného světa.

Z toho, co jsme uvedli, vyplývá opět jiná rovina dialektiky socialistického životního stylu: totiž napětí a vyrovnávání mezi určitým *obrazem života* (téměř nutně statickým, přitom však harmonicky prokomponovaným) a *procesy jeho realizace*

v prakticky nekonečném časovém horizontu, poznamenanými dílčími a přechodnými rozpory, nerovnováhami, nedostatky. Musíme se zbavit představy socialistického životního stylu jako definitivního vyústění historického vývoje, petrifikovaného v monstrum ideálně bezkonfliktního člověka žijícího ve fyzicky i psychicky sterilizovaném prostředí. Koncept socialistického životního stylu v sobě podle našeho názoru zahrnuje permanentní proces svého vytváření, přetváření a zdokonalování, jde tedy spíše o záměrné stylizace jednotlivých stránek života orientované k vyvíjejícímu se a prohlubujícímu se modelu než o utopické vykreslení společnosti šťastné „jednou provždy“.

Konstrukce tohoto modelu a jeho realizace pak zahrnuje další dimenze vnitřní dialektiky. Formování socialistického životního stylu představuje pro společnost zároveň významnou *integrativní a diferenciální potenci*. Na jedné straně jde o vytváření integrovaných forem a o celkové vyrovnávání základních životních podmínek pro všechny členy společnosti, jež ovšem nesmí přerůst v jejich uniformizaci. Na druhé straně jde o diferenciaci aktuálních nároků a potřeb, jež ovšem zase nesmí přerůst v partikularizaci. Zjednodušeně a obrazně řečeno, jde jednak o postupné sjednocení životních forem do jediného kontinua, jehož jednotlivé momenty poskytují členům společnosti dostatek adekvátního sebevyjádření, a tedy i diferenciace, přičemž však mezi těmito jednotlivými momenty je poměrně snadný přechod (tj. neexistují *v zásadě nedostupné* formy z důvodů askripce, třídní a sociální diferenciace, příjmových a majetkových rozdílů apod.), jednak ovšem i o přetvoření původní vertikální škály rigidně hierarchického charakteru na spíše „horizontální“ diferenciaci.

Jinou dimenzi představuje *reciprocita společnosti a individua*, vyjádřená jako socializace osobnosti a humanizace společnosti. Z tohoto vztahu nelze vytrhávat jen jednu pasáž (například individuální adaptaci vůči sociální struktuře). Ve složitých procesech moderního vývoje bude stále obtížnější najít optimální míru ve vzájemném vyrovnání faktu existence společnosti v nesčetných individuích a rostoucí závislosti individuální existence na společenských strukturách. Jestliže je spo-

lečnost základní formou rozvoje osobnosti, pak tuto funkci reprezentuje nikoli pro hypotetického nebo průměrného jedince, nýbrž pro široké a diferencované vrstvy obyvatelstva — s tím musí počítat jak společnost (reprezentovaná orgány svého řízení a plánování), tak i každý jednotlivý člověk. Přitom je ovšem jen málo společenských dimenzí, v nichž mohou individuum a společnost být v přímé interakci — ve většině situací do jejich vztahu vstupují zprostředkující články ve formě sociálních tříd a skupin, sociálních institucí apod.

Realizace socialistického životního stylu bude rovněž posunovat *rozdíl mezi materiálním a kulturním* do stále hlubších rovin lidského života v souladu s tím, jak bude — postupně a obtížně — v jednotlivých oblastech překonáván jejich protiklad. Dosud se stále ve skutečnosti i v její mentální reprodukci tato pojmová dvojice prezentuje rozporným způsobem, přitom je však zřejmé, že v dalším vývoji a především v procesu plánovitého formování socialistického životního stylu musí jít o překonání tohoto rozporu, o úsilí kultivovat materiální a materializovat kulturní.

Nejde ovšem zdaleka jen o vnitřní dialektiku socialistického životního stylu v jeho konceptuálním vyjádření. Při jeho retrospektivní a prospektivní analýze musíme vycházet ze stavu a dynamiky jeho „vnějších“ vazeb, které bezprostředně ovlivňují postup jeho prosazování a konkrétní výsledek v každé vývojové fázi. Jako první bychom mohli vytknout souvislost charakteru života s *demografickými strukturami* společnosti a intenzitou „zpracování prostoru“. Existují země, které mohou velmi velkoryse nakládat se svým prostorovým fondem; československá společnost je však charakterizována vysokou úrovní zalidnění, urbanizace a industrializace, což je na jedné straně obrovské pozitivum, na druhé straně však z této skutečnosti vyplývají omezení, jež si při utváření struktury života (především v dispozicích s časovým a prostorovým fondem) musí klást.

Jiným „omezujícím“ faktorem, jemuž by měla být věnována prvořadá pozornost, je *faktor ekonomický*. Přírodní a uměle vytvořené bohatství země, ekonomický potenciál zahrnující i kapacitu jeho využívání a rozvoje, zůstane zřejmě ještě

po dlouhou dobu limitem příliš smělých představ o možnostech materiálního vybavení života. Masová spotřeba tvoří v moderních společnostech základní faktor utváření a náplně mimopracovního života a socialistická ideologie v tomto směru nehlasá žádný asketismus. Je si však třeba stále uvědomovat, že zvyšování spotřeby nepředstavuje nějaký cíl o sobě, že meze spotřeby nejsou jedinou překážkou, po jejímž překonání se najednou zharmonizuje lidský život v plně své struktuře. Spotřeba je jednou z nejvýznamnějších, přece však jen jednou ze složek, jež vytvářejí určitý charakter života. Přitom — je-li ponechána svému „samovolnému“ rozvoji — může mít nežádoucí sekundární účinky na ostatní složky společenského života. „Ekonomickou bariéru“ musíme zahrnout do programování životního stylu, nesmíme však přeceňovat její význam a skládat veškeré naděje pouze do jejího překonání.

Nezanedbatelnou vnější vazbu socialistického životního stylu konečně představuje také jeho začlenění do světa mnohonásobně protkaného nesčetnými komunikačními kanály, propojujícími nejrůznější formující faktory životního stylu. Čím větší je kontrast v určité dimenzi, tím silnější může být „demonstrační efekt“ působící přes hranice zemi nebo i civilizací. Kumulace heterogenních vlivů pak může vést nejen k rozpadu „tradičního“ způsobu života, nýbrž i k praktické nemožnosti vytvořit integrovaný životní styl na novém základě. Jde tedy o to, jak zachovat specifičnost, vnitřní konzistenci a vnější převahu určitého způsobu života v procesech, které sice „integrují svět“, avšak integrují jej pouze v některých výlučných stránkách nebo výlučných vrstvách populace.

Komplexnost a náročnost, jež procesy formování životního stylu před socialistickou společností kladou, implikují na jedné straně dlouhodobý charakter či dokonce permanenci tohoto úsilí, na druhé straně pak nutnost jeho rozčlenění do etap odpovídajících stupni vývoje objektivních podmínek i stupni jejich subjektivního poznání, podchycení a kontroly. Tvorba socialistického životního stylu nemůže být žádným jednorázovým aktem, nýbrž dlouhodobým historickým procesem vlastního přetváření, prohlubování a zdokonalování.

3. Formování socialistického životního stylu

Využití sociálního plánování v procesech anticipace a formování budoucí struktury života není prostým alternativním nástrojem vytváření socialistického životního stylu. Složitost jeho povahy i charakteru epochy, v níž se tvoří, podmiňují to, že socialistického životního stylu nemůže být dosaženo jinak než jeho plánovitým formováním. V procesu jeho tvorby se postupně manifestuje stále rozsáhlejší společenská sebekontrola životních podmínek lidí, celková racionalizace individuálního, kolektivního a společenského života a jejich vzájemných vazeb.

Možnost uplatnění společenské sebekontroly (ve smyslu anticipace, formování, rozvíjení i regulace) na tak složitý a všeobsáhlý aspekt společenské skutečnosti je ovšem podmíněna důkladnou znalostí existujícího způsobu života především v jeho klíčových dynamických dimenzích, a to takovou jeho znalostí, jež by byla bezprostředně využitelná orgány společenského řízení a plánování. V tomto směru narážíme nejen na nedostatky společenského informačního systému, který je zatím schopen ukázat skutečnost jen z hrubých, dílčích a zpravidla statických hledisek, nýbrž vůbec na nedostatky informačních nástrojů, jejichž prostřednictvím můžeme skutečnost popsat a sledovat. Historický úkol vytváření nové alternativy života tak v sobě obsahuje i všední výzkum metodiky *sociálních ukazatelů*, které mají plnit dvojčedinou roli: na jedné straně postihovat skutečnost a na straně druhé operacionalizovat jednotlivé složky postulovaného modelu tak, aby jej vůbec bylo možno převést do praxe, a potom opět pomocí těchto ukazatelů kontrolovat.

Popis skutečnosti a operacionalizace modelu tvoří ovšem stále pouze pasivní stránku formování životního stylu. Energie jeho tvorby, kterou je třeba postihnout, podchytit a modifikovat, tkví v *motivační struktuře* společnosti, jež je důležitým zdrojem faktické realizace určitého teoreticko-ideologického programu. Již v první fázi výzkumu skutečného způsobu života by tedy mělo jít nejen o jeho stav, nýbrž i o jeho genezi, nejen o pasivní „výstup“ historických procesů, nýbrž i o jejich aktivní potence, jež je nakonec určitým způsobem realizují. Prakticky

každou složku lidského života lze zkoumat z mnoha různých stránek. Má-li být naše poznání skutečně využitelné orgány společenského řízení, plánování a kontroly, musí sledovat skutečnost simultánně ve všech důležitých dimenzích a integrovat dílčí poznatky.

Počet těchto dimenzí je prakticky nevyčerpatelný, pro určitou etapu vývoje a praktickou funkci poznání však v podstatě daný. Rozpracování problematiky socialistického životního stylu jako cílové společenské funkce ovšem bude předpokládat záměrnou snahu překročit danou optiku analýzy, jež někdy může velmi sugestivně vymezovat hranice možností našeho poznání a nežádoucím způsobem stabilizovat oblast iracionálního. Nezbytná rozpínavost záběru našeho poznání, a tím i možné společenské kontroly skutečnosti musí jako jednu z prvních zahrnout oblast formování potřeb.

Z mechanického chápání vztahu „prostředek – cíl“ a z tabuizování cílů vyplývá skutečnost, že z vazby mezi potřebami a produkcí předmětů jejich uspokojení se problematizovala pouze první část, přičemž potřeby se vcelku předpokládaly jako dané nebo jako něco, co se tvoří zcela spontánně. Marx však výslovně na mnoha místech svých prací hovoří o společenském charakteru potřeb, o úzké spjatosti mezi výrobou užitečných hodnot a vytvářením potřeb, o tom, že oba procesy mají stejný historický význam. V kořenech teorie i praxe společenského řízení stále přetrvává naturalistická představa člověka vybaveného stabilním komplexem potřeb, které je třeba v průběhu ekonomického a společenského vývoje pouze naplnit. Málo je respektována skutečnost, že vytváření a uspokojování potřeb je dvojediným procesem, jehož jednotlivé složky lze abstrahovat pouze s velkou obezřetností. Určitý způsob materiální výroby je také procesem vytváření potřeb, jež představují zároveň finalitu výroby i její faktor. Mezi materiální podmínky reprodukce života, jež je třeba v socialistické společnosti postavit pod plánovitou společenskou kontrolu (základní předpoklad nové a skutečně plné stylizace života), je tedy třeba řadit nejen procesy

zaměřené k *uspokojování* potřeb, nýbrž i procesy jejich vlastního *formování*.⁵

Jestliže je sociální plánování autentickým nástrojem tvorby socialistického životního stylu, pak jejím vlastním zdrojem je ovšem nevyčerpatelná tvůrčí aktivita nejširších pracujících vrstev. Při analýze životního stylu se totiž dostáváme do styku také s těmi stránkami společenské skutečnosti, jež berou vcelku nejméně ohled na naše plány, programy a teorie. Při dnešním stavu poznání máme sotva potuchy o myriádách diferencovaných životních forem, jež se v naší společnosti neustále produkují a reprodukují. Smyslem konceptualizace socialistického životního stylu pak ovšem nemůže být vytvoření modelu odtrženého od skutečnosti, s jehož výšin bychom snad chtěli vše, co se bez ohledu na něj vytvořilo, hodnotit a odsuzovat jako něco nežádoucího nebo protisocialistického. Rovněž tak smyslem záměrného a plánovitého formování socialistického životního stylu nemůže být direkcionistické svázání spontánní aktivity. její administrativní podchycení a usměrnění do snadno kontrolovatelné podoby.

Adekvátní formou konceptualizace socialistického životního stylu je permanentní interakce mezi jeho modelovou a spontánní podobou, neustálá revize utopických vizí na straně jedné a socialismu skutečně cizích forem na straně druhé, energické překonávání extrémů vzájemným obohacováním sociologické teorie a sociální empirie. Domníváme se, že pouze takové pojetí socialistického životního stylu se může stát východiskem výzkumu, který by vytvořil zároveň operativní i koncepční podklad efektivního sociálního plánování.

Dialektika spontánního a plánovitého formování socialistického životního stylu nás ovšem také znovu upozorňuje na nutnost respektování a studia objektivně i subjektivně existujících mezičlánků a mezistupňů procesů sociální integrace a diferenciací, jež zprostředkovávají kontinuitu mezi individuem a společností. Jen v abstrakci totiž můžeme říci, že společnost se skládá z jedinců nebo že jedinec je členem společnosti jako takové. Tato pojmová dvojice je spíše označením hra-

⁵ K problematice potřeb viz blíže J. Večerník, *Problémy sociologie spotřeby*, ÚFS CSAV, Praha 1971.

nice složitých procesů socializace individuálních a individualizace sociálních forem života, procházejících řadami sociálních skupin a tříd a systémy sociálních institucí. Na jedné straně tedy těžko vypracujeme ryze individuální spontaneitu, na druhé straně těžko ovlivníme vývoj společnosti jako celku — aktivní roli sociálních mezistupňů nesmíme v žádné etapě studia a formování životního stylu opominout.

4. Problémy tvorby socialistického životního stylu

V úvahách o formování socialistického životního stylu musíme mít na zřeteli dvě dimenze, vyznačující různé sledy jeho prosazování. Na jedné straně je to *dimenze významnosti* z hlediska určitého konceptu či modelu, na druhé straně *dimenze priority* z hlediska jeho uplatnění v konkrétní sociální a historické realitě. Jestliže vypracovaný model zahrnuje určité hierarchie důležitosti a podstatnosti jednotlivých prvků a složek životního stylu, nemusí tyto hierarchie vždy odpovídat těm, jejichž hlediska je třeba na skutečnost uplatňovat s ohledem na možnosti, které poskytuje, a rezistence, které klade.

Socialistický životní styl je třeba chápat nikoli jako komplement nového formování charakteru práce, nýbrž jako historické úsilí o podstatnou integraci pracovní i mimopracovní sféry. Socialismus je ovšem v tomto směru pouze přechodnou etapou, která teprve vytváří materiální a hodnotové podmínky pro plnou integraci; jde o to, aby se práce — z hlediska svého obsahu i společenského hodnocení — postupně stávala určitým cílem o sobě jakožto práce tvůrčí, smysluplná jak pro společnost, tak i pro rozvoj individuální osobnosti. Není však zcela náhodné, že v první etapě nastolení problematiky socialistického životního stylu vystupuje do popředí otázka *formování jeho mimopracovních složek*, přičemž z této sféry také vychází inspirace k jeho komplexnímu uchopení. V prvních fázích svého vývoje se totiž socialistická společnost musela soustředit především na budování a přebudování své materiální základny, na sféru výroby a práce, přičemž mimopracovní sféru (kromě zdravotnictví, školství, kultury a sociální péče) kontrolovala spíše

jako „sekundární účinky“ základní orientace. Jakmile se tedy začíná o socialistickém životním stylu intenzivněji uvažovat jako o určitém konzistentním komplexu životních forem reprezentujícím primární cíl společenského vývoje, soustřeďuje se pozornost především na ty aspekty, jež doposud stály mimo ohnisko zájmu — jinak řečeno, mimopracovní oblast se stává určitou prioritou, i když z hlediska významnosti není její postavení takto jednoznačné.

Domníváme se, že tuto disproporci v orientaci zájmu nelze pokládat za nedostatek, pokud ovšem uvažujeme její začlenění do kontextu a historickou podmíněnost její existence. Tato optika nás totiž nutí používat širších sociálních hledisek pro hodnocení vývoje, uceluje naše chápání komplexních vztahů mezi prostředky a cíli v budování socialistické společnosti. Neustálý zřetel na parcialitu této optiky nás ovšem musí vést ke snaze o její přesáhnutí, o její zahrnutí do celkového rámce socialistického životního stylu, který představuje integraci všech důležitých stránek a složek lidského života, v první řadě pak jeho podstatného tvůrčího a inovačního aspektu.

Z historické etapy, kterou socialistický vývoj právě prochází, plyne rovněž určitá priorita, kterou si stále vynucuje *materiální stránka života*, uspokojení širokého okruhu lidských materiálních potřeb. Na jedné straně bylo dosaženo obrovského vyrovnání materiálních podmínek života prakticky pro celou populaci socialistické společnosti, na druhé straně ovšem existují sféry, které ještě po řadu let nebudou nasyceny — musíme vycházet ze skutečnosti, že přechod ke kvalitativně vyšším materiálním potřebám také znamená přechod k potřebám, které se v procesu uspokojování rozpínají a které je tedy obtížné nebo nemožné uspokojit.

Priorita, jež je přisuzována materiální stránce života, má tedy rovněž své objektivní oprávnění, nevede-li ovšem k pojímání životního stylu výlučně z tohoto hlediska. Právě zdánlivá samovolnost oblasti formování potřeb stále naléhavěji poukazuje nejen na nutnost prohloubení společenské sebekontroly v oblasti tvorby prostředků a zdrojů, ale i rozšíření jejího záběru o sféru formování norem, hodnot a potřeb, tedy podchycení podstatného

momentu tvorby socialistického životního stylu *in statu nascendi*. Marxistická teorie v tomto směru vychází z prvořadosti materiálního aspektu života a zároveň z jeho permanentní interakce se sférou potřeb, norem a hodnot, jež se za určitých okolností může stát autonomním činitelem mocně ovlivňujícím konkrétní průběh vývoje. Jestliže tedy v současné době věnujeme materiálnímu aspektu zvýšenou pozornost, měli bychom tak činit s vědomím, že jde nesporně o základní, nicméně však pouze jeden z aspektů, jež formují konečnou podobu života. Právě formování *socialistického* životního stylu, tzn. v podstatě neantagonistického charakteru života, by mělo současně probíhat i v oblasti individuálního a společenského vědomí, a to především jako plánovitě formování potřeb a norem, které jsou pak v materiální sféře naplňovány a uspokojovány.

S touto prioritou současně souvisí i důraz, který je stále kladen na *kvantitativní aspekt* uspokojování potřeb i společenské kontroly. Masová spotřeba prezentuje svoji historickou převahu zprvu tím, že je schopna uspokojit potřeby širokých mas obyvatelstva, a to především kvantitativně, přičemž zatlačuje do pozadí původní aspekt jedinečnosti výroby, její rozsáhlé diferenciace a prvořadě pozornosti vlastní kvalitě výrobku. Tomu také odpovídají povaha společenské kontroly, měření, které používá, a funkce, které ve společnosti plní. I zde jde o historicky nepřekročitelnou fázi, kterou je ovšem třeba přijímat s ohledem na její přechodnost a postupnou nutnost překonání. Tam, kde jsou potřeby do určitého stupně nasyceny, vystupuje kvalitativní stránka radikálně do popředí, jak tomu v naší společnosti již v řadě oblastí je. Naproti tomu hromadná bytová výstavba zůstává dosud typickou „doménou kvantity“, v níž tlak potřeby silně odsunuje do pozadí otázku diferenciace bydlení, jeho adekvátnosti specifickým potřebám žádoucí individuality apod.

Dialektika kvantitativního a kvalitativního aspektu se ovšem promítá i do dalších oblastí priority. Ze skutečnosti, že naše společnost dosud nepřekročila hranice kvantitativního, vyplývá, že v ní setrvává i aspekt kvantitativní diferenciace, tedy diferenciace vlastnické. Přes obrov-

ské vyrovnání materiálních podmínek, které lze na nesčetných příkladech dokumentovat, stále v naší společnosti zůstávají rozdíly na úrovni „mít a nemít“, „mít více“, „mít lepší či dražší“. To je opět atribut určité vývojové etapy, nikoli jednoznačné negativum. Bez této vlastnické diferenciace bychom si v současné době těžko uměli představit například pracovní motivaci. Jestliže je ovšem vlastnická diferenciace povahy kvantitativní, jednoznačné a hierarchické, směřuje socialistický vývoj k jejímu postupnému překonání a nahrazení diferenciací především kvalitativní, mnohoznačnou a nehierarchickou.

Po kvantitativním nasycení určité potřeby by socialistická společnost rozhodně neměla jít touto cestou, která charakterizuje vývoj vyspělých západních zemí, kde se další diferenciální kritéria vyhledávají v marginálních odlišnostech značek, ročníků a především „obrazů“ výrobku, nýbrž měla by další diferenciaci situovat do oblasti vlastní spotřeby, užívání, výběrového nakládání s předměty vlastnictví jako materializace potřeby a současně kultivace jejího nositele. Pak ovšem již nebude možno s určitostí tvrdit, co je více a co méně, kdo je výše a kdo níže na škálách sociálních hodnot dosud vyznačujících důležité dimenze sociální struktury. Přechod z oblasti kvantitativního do oblasti kvalitativního, jejichž napětí je v socialistickém životním stylu zahrnuto, znamená podstatně novou definici sociální diferenciace, kterou ovšem bude třeba měřit i podstatně novými indikátory. Z hlediska dnes běžného pojmového vymezení jde o postupné překonání priority diferenciální dimenze ve prospěch dimenze integrační, ve skutečnosti ovšem jde o posun dialektiky integrace a diferenciace do dalších etap socialistického vývoje a hlubších poloh sociální reality.

S tímto trendem souvisí stupňující se pozornost, kterou je třeba věnovat *kulturním aspektům* a procesům kultivace nejrůznějších stránek života. Právě zvýšený akcent na kvalitativní dimenzi života nově zhodnotí diferenciální potenciál, který vychází ze sociálních, historických či lokálních tradic a který se také nově formuje na základě nové, osvobozené tvořivosti širokých vrstev obyvatelstva. Dominance kvantitativního aspektu plo-

díla v mnoha směrech uniformitu, kterou je třeba v další fázi překonat využitím všeho bohatství tvořivosti a iniciativy, které je v latentní formě k dispozici.

Další priorita se týká *individuálních forem* uspokojování potřeb, pochopitelně vedle forem společenské spotřeby, jež jsou pro socialistickou společnost již tradiční (zdravotní a sociální péče, školství a výchova). Také tuto prioritu musíme chápat v její historické nezbytnosti a zároveň i omezenosti. Socialistická společnost násobí měřítko výroby předmětů individuální formy uspokojování potřeb, především pokud jde o vybavení domácností a bytů. Odpovídá to motivačnímu materiálu jejího vlastního rozvoje, který je pro ni v současné době nenahraditelný, a odpovídá to také jejímu zájmu o rozvoj rodiny jako základní formy socializace jedince, přežití a růstu společnosti.

Na druhé straně ovšem existují oblasti, kde individuální formy spotřeby zřetelně narážejí na meze prostorových, časových a materiálních dispozic, s nimiž společnost může a musí počítat. Je to především oblast individuální rekreace a individuálního automobilismu, kde socialistická společnost musí již v prvních etapách svého vývoje regulovat živelnost rozpínavosti individuálních potřeb v zájmu ochrany celé společnosti. Přesto tato priorita nadále trvá, a to i v oblastech, kde mohou být následky hrozné. Zde je tedy nutno přejít k formám nepoměrně radikálnější regulace, než jaká byla doposud uplatňována, a snažit se již v zárodku tlumit rozvoj forem, pro něž neexistují společenské podmínky nebo které odporují charakteru socialistické společnosti. Celkově je pak třeba převahu individuálních forem uspokojování životních potřeb chápat jako historickou nezbytnost, jež bude v souladu s možnostmi postupně překonávána vyššími formami kolektivní a společenské spotřeby. Lépe řečeno, jde o záměrnou a cílevědomou optimalizaci individuálních, kolektivních a společenských forem uspokojování potřeb, a to cestou postupného vyrovnávání stupňů jejich atraktivnosti.

Existují ovšem oblasti — především se to týká individuálního automobilismu a chataření — kde již dnes nelze společensky preferovat vlastníky těchto stále výsoce prestižních hodnot, kde již dnes je

naléhavě nezbytné stimulovat kolektivní formy prostorové mobility a rekreace. Socialistická společnost uskutečňuje své zájmy v určitém sledu v souladu s etapou vývoje a prostředky, které má k dispozici; na druhé straně si ovšem v žádné mezi-etapě nemůže dovolit nechat živelně vytvářet bariéry, jež by mohly ohrozit její další vývoj v žádoucím směru. Nemůže také podporovat nebo tolerovat vývoj těch materiálních forem života, jež se v hodnotové sféře kumulují do fenoménu novodobého měšťáctví, útoku od společenské odpovědnosti do soukromého komfortu a směsi kosmopolitismu a partikularismu životních norem.

5. Závěr

Úsilí o konceptualizaci socialistického životního stylu nepovažujeme za jednorázové východisko vlastní práce na jeho teoretickém a empirickém výzkumu, jeho prognózování a plánování. Domníváme se, že takový koncept musí být permanentním výsledkem konfrontace stále hlubšího empirického výzkumu reálných životních forem a jejich vzájemných vazeb na straně jedné a postupné precizace a operacionalizace teoreticko-ideologických postulátů na straně druhé. Na samém počátku studia socialistického životního stylu totiž těžko můžeme vystoupit s takovou jeho teoretickou a metodologickou formulací, jež by byla nosná a plodná pro celý další vývoj našeho poznání i vývoj možností společenského formování života.

Podle našeho názoru je v této etapě zbytečné vyčerpávat tolik potřebnou energii na spory o přesnou definici pojmu životního stylu, mezi jiným na specifikaci jeho odlišnosti od jiných kategorií reprezentujících nějakou sumarizaci nebo syntézu životních forem. V teorii krystalizuje pojetí specifiky životní úrovně jako kategorie především ekonomické a také jako souhrnu spíše bezprostředně kvantitativních podmínek života (individuálních a kolektivních příjmů a spotřeby apod.); stále naléhavější téma životního stylu ukazuje nadcházející nutnost uchopení života ze sociálního hlediska i z dalších, zejména kvalitativních aspektů. K tomu vede i snaha o adekvátní srovnání života v kapitalistických a socialistických zemích, kde podstatu rozdílů je třeba hledat pře-

devším v kvalitativních, souhrnně obtížnější postžitelných momentech a také v komplexu celé struktury života, nikoli jen v té či oné dílčí stránce.

Aplikujeme-li ovšem pojem stylu a celou terminologii související s tvorbou životního stylu na sociální skutečnost, musíme se vymanit z neúměrně rigorózních hledisek ideální harmonie, plné vytříbenosti forem, jež vyplývají z původní estetické inspirace. Sebevyspělejší společnost nikdy nebude uměleckým dílem nebo personifikací vyhraněné osobnosti a nikdy také nebude pro své současníky vystupovat v takové podobě, v jaké si ve vypreparované historické retrospektivě mohou představovat „životní sloh“ minulých staletí. Z toho ovšem nevyplývá, že by u společnosti nebylo možné hovořit o životním stylu nebo že by takové označení platilo pouze pro vybrané úzké enklávy.

Podle našeho názoru je možné prakticky v rámci každé sociálně ekonomické formace identifikovat životní styl společnosti jako určitou míru a charakter konzistence jejích životních forem, jež z ní vytvářejí historické a ekologické společenství života poznamenané většími či menšími antagonismy a rozpory. Tím spíše to platí pro socialistickou společnost, jež o takovou konzistenci vědomě a plánovitě usiluje a má k dispozici reálné zdroje a konkrétní nástroje jejího dovedení na historicky nebyvalou úroveň. Proti kontinuitě a relativní stabilitě životních forem ovšem u ní stojí dynamika rychlého ekonomického, vědeckotechnického i ideologického pohybu — tím spíše pak musíme prosazovat chápání životního stylu jako svérázného časovaného procesu, který v sobě zahrnuje i přechodné disproporce, napětí a rozpory.

Kdybychom na závěr těchto úvah měli sehrát velmi nevděčnou roli a alespoň předběžně se pokusit definovat socialistický životní styl, pak bychom mohli zhruba říci, že si jej představujeme jako záměrný společenský proces syntézy materiálních a hodnotových forem, který radikálně neantagonistickým způsobem ztvárňuje historicky nový charakter života, tedy jako jejich stále hlouběji se integrující komplex v podstatě kvalitativní povahy, respektující na jedné straně společenskou autenticitu individuálního života a na druhé straně nehierarchicky diferencující mo-

dalých aktivností a tvůrčích naplnění nejširších možností životního uplatnění a rozvoje jednotlivce ve společnosti a skrze společnost. Jádrem socialistického životního stylu a trvalým zdrojem jeho pohybu zůstává růst životní úrovně jako výraz primární ekonomické determinace společenského pohybu.

Máme-li postupně dojít ke skutečné adekvátní definici socialistického životního stylu a především pak k jeho plnému poznání a ovládnutí v jeho klíčových genetických strukturách, musí se ovšem program jeho tvorby v první řadě stát programem zintenzivnění společenskovědního výzkumu a integrace jeho jednotlivých složek. Jestliže orgány společenského řízení a plánování spějí ke stále širšímu záběru sociální skutečnosti a ke stále dlouhodobějším perspektivám jejího vývoje, měl by tomuto procesu odpovídat i rozvoj našeho poznání, jeho teoretického rozpětí, jeho metod i jeho organizace.

Резюме

Вечерник И.: К проблемам концептуализации социалистического стиля жизни

Содержание и функция понятия жизненный уровень определяют его прежде всего как экономическую категорию и также как совокупность непосредственно количественно выраженных жизненных условий. Все больше настаивающая тема стиля жизни показывает предстоящую необходимость схвачения жизни также и в других его, особенно социальных и, следовательно, качественных аспектах. К этому приводит, кроме прочего, и необходимость более адекватного сравнения жизни в социалистических и капиталистических странах, где сущность различий нужно искать прежде всего в качественных моментах и также в комплексе всей структуры жизни, не только в той или другой отдельной стороне.

В практическом отношении у каждого общества возможно говорить о стиле как об определенной степени и характере consistency его жизненных форм, образующих из него историческое и экологическое жизненное общество, несущее отпечатки больших или меньших antagonизмов и противоречий. Это, конечно, тем более действительно для социалистического общества, которое такой consistency сознательно и намеренно добивается и которому в социальном планировании и в неисчерпаемой творческой силе самых широких масс предоставлены реальные источники и конкретные орудия поведения ее до небывалого в историческом отношении уровня. Против непрерывности и относительной стабильности жизненных форм в этом обществе, конечно, стоит, динамизм быстрого экономи-

ческого, научно-технического, идеологического движения; из этого вытекает понимание стиля жизни как своеобразно расположенного во времени процесса, включающего в себя также переходящие диспропорции, напряжения и противоречия.

Предварительно и в общих чертах возможно сказать, что социалистический стиль жизни мы представляем себе как общественный процесс синтеза материальных и ценностных форм, радикально неантагонистическим образом формирующих исторически новый характер жизни, т. е. как все более глубоко интегрирующийся комплекс их по существу качественного характера, считающийся, с одной стороны, с общественной аутентичностью индивидуальной жизни, и, с другой стороны, иерархически дифференцирующий модальности активного и творческого исполнения самых широких возможностей жизненного осуществления и развития индивидуума в обществе и через посредство общества. Сущностью социалистического стиля жизни и постоянным источником его движения остается рост жизненного уровня как выражение первичной экономической детерминации общественного развития.

Внутреннее содержание жизненного стиля наполнено сложной диалектикой средств и целей, материальных и ценностных структур, напряжением между определенной постоянной картиной жизни и процессами ее реализации в конкретных условиях, ее одновременно интегративной и дифференциационной потенцией, постоянным выравниванием между индивидуумом и обществом при посредстве бесчисленных социальных и институциональных звеньев, взаимной связью между материальными и культурными аспектами. Выступая наружу формирование социалистического стиля жизни должно считаться с наследством исторической традиции, демографическими условиями и, в первую очередь, с возможностями и перспективами экономической системы. Из этого вытекает, что процесс формирования и преобразования стиля жизни проходит в последовательности определенных приоритетов, которые не всегда должны быть в полном соответствии с планом собственного значения с точки зрения схемы или модели.

Историческим назначением же реализации социалистического стиля жизни является необходимость поставить реальную альтернативу в противовес идеологической и практической форме западного потребительского общества, являющейся выражением подчинения общественного развития интересам предпринимателей и приводящей к дезинтеграции общества и одностороннему развитию человека. Дело идет о том, чтобы высокий уровень материального потребления был органически включен в комплекс динамических факторов развития человека и всего общества, чтобы он не представлял собою цель, а средство собственной социализации индивидуума и очеловечивания общества.

Summary

Večernik J.: On Problems of the Conceptualization of the Socialist Style of Living

By its content and function, the concept of the level of living is defined primarily as an economic category, and also as a totality of immediately and quantitatively conceivable living conditions. The always more urging theme of the style of living shows the coming necessity of comprehending life even in its further aspects, especially in the social ones — i. e. also in its qualitative aspects. This is brought about, besides other things, also by the need of more adequate comparisons of life in socialist and capitalist countries; here, the substance of the differences must be sought, first of all, in qualitative moments, and also in the complex of the whole structure of life, not only in some partial aspect or another.

Practically in every society, style may be referred to as a certain measure and character of the consistence of its living forms which turn it into a historical and ecological community of life marked by greater or lesser antagonisms and contradictions. Of course, this applies all the more to the socialist society which consciously and purposefully aims at such a consistency, while social planning and the inexhaustible creativity of the broad masses provide real sources and concrete instruments for bringing this consistency to a historically unprecedented level. However, in contrast to the continuity and relative stability of living forms, it is characterized by the dynamics of a rapid economic, scientific-technological and ideological movement. This leads to a conception of the style of living as a specifically timed process involving also transient disproportions, tensions and contradictions.

In advance, and in general, it may be said that we conceive the socialist style of living as a social process of the synthesis of material and value forms which, in a radically non-antagonistic manner, shape the historically new character of life, i. e. as their always more deeply integrated complex of a substantially qualitative nature respecting, on the one hand, the social authenticity of individual life, and, on the other, non-hierarchically differentiating the modalities of an active and creative fulfilment of the widest possibilities of the individual's development in and through society and his self-assertion in life. The growth of the level of living as an expression of the primary economic determination of social development continues to be the core of the socialist living style and the permanent source of its movement.

The inner content of the style of living involves a complex dialectics of means and aims, of material and value structures; a tension between a particular fixed image of life and the processes of its realization in

concrete conditions, its integrative and simultaneously differentiating potencies; a continuous effort to achieve a balance between the individual and society by means of innumerable social and institutional links; an interrelation between material and cultural aspects. Outwardly, the creation of the socialist style of living must respect the heritage of historical tradition, demographic conditions, and, above all, the possibilities and perspectives of the economic system. Hence it follows that the process of forming and transforming the style of living takes place in a sequence of specific priorities which need not always perfectly correspond to the aspects of their significance from the viewpoint of the concept or model.

The historical mission of the realization of the socialist style of living consists in the necessity of setting up a real alternative to the ideological and practical form of the Western consumption society which is an expression of the subordination of the interests of social development to the interests of producers and leads to the disintegration of society on the one hand, and to a one-sided development of Man on the other. A high level of material consumption should be organically involved in the complex of the dynamic factors of the development of Man and the whole society so as to represent not an aim but a means of the socialization of the individual and the humanization of society.

Několik úvah k problematice společenského formování socialistického životního stylu a jeho podmínek¹

OLGA RONISOVÁ

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Probíhající etapa budování socialismu je poznamenána pronikavým zvýšením zájmu o komplexní postižení klíčových momentů společenského i individuálního života v jejich celku a také v jejich dlouhodobých perspektivách. Ve společenských vědách se to projevuje teoretickým rozvíjením a empirickým ověřováním témat „životního stylu“, „životního způsobu“, „životního standardu“ apod. Ve všech evropských socialistických zemích se vědci intenzivně zamýšlejí nad touto neobvykle složitou problematikou a začínají pracovat na rozsáhle koncipovaných výzkumných úkolech, bezprostředně inspirovaných zakázkami ze strany orgánů společenského řízení a plánování.

Skutečností, která této aktivitě dává smysl, je odlišný kvalitativní charakter socialistické společnosti, mající k dispozici řadu prostředků a nástrojů, jež jí dovoluji nespolehat na spontánnost vývoje v určitých směrech, nýbrž aktivně, uvědoměle a plánovitě do společenských procesů zasahovat. Z filosofického hlediska se socialistická společnost stává subjektem dějinné nutnosti — nejde tedy o to, zda je nebo není ochotna vzít na sebe tuto roli; tato role je přímo atributem její existence a dynamiky. Z tohoto hlediska je pak také samo formování socialistického životního stylu přírodně historickým procesem zahrnujícím jak objektivní podmíněnost, tak nevyhnutelnost participace společenského subjektu, zejména subjektu ztělesněného v institucích socialistického státu.

Objektivní podmíněnost ovšem zdaleka nezahrnuje jen pozitivní aspekt, tzn. nutnost uskutečnění těch kterých přeměn v té které etapě socialistického vývoje. Objektivnost determinace určité sociálně ekonomické a historické situace tkví také v mezích a překážkách, jež se uskutečnění ne-reálných plánů a záměrů kladou do cesty,

odsunují a znemožňují jejich naplnění. Z důsledného pojetí socialistického životního stylu jakožto přírodně historického procesu tedy vyplývá nutnost jeho reálně podloženého i perspektivně nosného konceptuálního vymezení a v konkrétních etapách a úkolech pak takové vytčení jeho obsahu, jež by sice danou skutečnost přesahovalo, ovšem přesahovalo ji v realizovatelné míře. Nic ovšem nebrání tomu, abychom v každém momentě obtížného procesu utváření a přetváření socialistického životního stylu nekonfrontovali již dosažené formy s určitým ideálem, s určitými normami. Naopak, takové počínání bude neobvykle stimulativní, pokud si vždy budeme vědomi jasných hranic mezi ideálem a iluzí a také mezi skutečností, jaká je, a skutečností, jakou bychom si přáli mít.

Těžko můžeme v této etapě zkoumání socialistického životního stylu podat jeho skutečně adekvátní definici, pokusíme se však ukázat alespoň na některé jeho aspekty, jež považujeme z hlediska společenského formování za důležité. V prvé řadě jde o jasné oddělení koncepce socialistického životního stylu od buržoazních pojetí životního stylu, jež záměrně přikládají na skutečnost zkreslující a deformující měřítko.

Tak na jedné straně se v buržoazní ideologii objevují elitářská pojetí, upírající „životní styl“ širokým masám pracujících a soustřeďující se při analýzách na tak či onak definovaných „horních deset tisíc“. Ve zdánlivém protikladu stojí koncepce stírající veškeré třídní a sociální rozdíly ve způsobu života, popřípadě redukcující tyto rozdíly pouze na etnické nebo biologické diferenační dimenze. K. Marx a B. Engels ve svých pracích teoreticky ukázali a empiricky doložili třídně a sociálně zakotvenou diferenciaci život-

¹ Autorka by zde chtěla poděkovat za cenné připomínky doc. dr. B. Filipcové, CSc., doc. dr. I. Hrušovi, CSc. a pracovníkům katedry vědeckého

kommunismu na VSP ÚV KSČ, bez nichž by článek v této podobě nevznikl.

ních forem a způsobů, zejména pak pokázali na specifikum dělnické třídy, vytvářející si vlastní „životní styl“ se všemi jemu vlastními atributy.

Prakticky jediné východisko studia životního stylu pak buržoazní teoretikové vidí v individuálním subjektu vytvářejícím si vlastní svět hodnot, který pak determinuje objektivní charakteristiky jeho života. V návaznosti na to, co jsme uvedli výše, biologické specifikum individua definuje jeho schopnosti a jeho hodnoty, které se pak objektivizují v jeho uplatnění ve společnosti, a tedy i v zařazení do té či oné třídy, do těch či oněch forem životního stylu. Jde tedy o přesně opačný postup, než ten, který je vlastní historickému materialismu, který respektuje roli individua a vidí v něm jedno z možných pracovních východisek analýzy potud, pokud jde o člověka jakožto produkt společenských vztahů a subjekt dějinného vývoje.

S těmito momenty pak souvisí výlučné soustředění zájmu na mimopracovní sféru lidského života a v ní pak zejména na oblast materiální spotřeby. Záměr je zde očividný — po překročení prahu subsistence se konzum stává nejspolehlivějším nástrojem manipulace nejširších pracujících vrstev, nástrojem usměrnění jejich života do nepolitických, privátních kolejí. V odrazu se pak i společenské vědomí dostává ve značné míře do jakéhosi „konzumního transu“, znemožňujícího objektivně vidět a hodnotit situaci.

Naznačili jsme jen některé aspekty, jež musí formulace konceptu socialistického životního stylu pozitivně překonat — ze všech však vyplývá jeho definice jakožto kategorie komplexní, objektivní, konkrétní a dynamické. Komplexností rozumíme nikoli její všeobsáhlost (k níž často tendují buržoazní koncepce), nýbrž postižení klíčových momentů v jejich vzájemném propojení — z tohoto hlediska je také třeba překonat mezery a překážky mezi jednotlivými společenskovědními obory, unifikovat jejich základnu — zaměření — do jediného programu. Objektivnost její povahy pak zahrnuje i rozpornost obsahu, napětí mezi obsahem a jeho formami apod., tzn. všechny ty atributy, jež zpravidla nebývají vlastní subjektivně vyspekulovaným fenoménům.

Konkrétnost zahrnuje dva aspekty — v obecnější poloze je to maximální respekt k dané sociálně ekonomické skutečnosti, úsilí o její stále hlubší poznávání a také o vědecky stále fundovanější rozhodování. Navíc však nejde jen o poznání společenské skutečnosti v jejím průměru nebo souhrnu, nýbrž především v těch jejích složkách, jež představují pro socialistickou společnost hybné momenty jejího vývoje — což je způsob života dělnické třídy, a to nejen z hlediska stávajících životních forem, nýbrž i z hlediska jejího společenského místa a poslání, jež se musí stát osou analýzy a projektování socialistického životního stylu. Charakterizujeme-li konečně socialistický životní styl jako kategorii dynamickou, jde nám nejen o její stálé proměny, které můžeme ve vývoji skutečnosti zachytit, nýbrž především o obrovské potence nadcházejících změn, o její otevřenost do budoucnosti, jež přímo volá po podchycení v perspektivním sociálním plánu společnosti, podloženém co nejdůkladnějšími rozbory aktuálních i potenciálních životních forem.

Z hlediska potřeb společenského řízení a plánování bychom měli socialistický životní styl chápat především jako soustavu proporcí v třídní, sociální, ekologické, etnické, pracovní profesionální, kulturní a jiných dimenzích. Například jde o proporcionalitu člověka obráceného do nitra své existence k jeho společenské angažovanosti, o proporcionalitu vybavení rodinného mikroprostředí (vyjádřeného úrovní individuální krátkodobé a dlouhodobé spotřeby) ke kvalitě širšího životního prostředí, o proporcionalitu rozvržení zájmu o kulturnost práce ke kulturnosti trávení mimopracovní doby atd.

Bylo by ovšem hrubým porušením konkrétně historického přístupu, kdybychom zde předpokládali nebo postulovali nějakou maximální, abstraktní nebo mechanickou proporcionalitu. S ohledem na vývojovou etapu, na skutečné podmínky, na ekonomické, sociální a politické prostředky a zdroje je třeba vždy určit tu variantu proporcionality, jež je z hlediska dané situace možná a z hlediska reálných vývojových perspektiv žádoucí.

Tak v etapě, kdy se práce a aktivní participace na řízení společnosti ještě nemohly stát „přirozenou“ potřebou člověka, je nutno vědomě a záměrně prosazo-

vat do společenského vědomí převahu tohoto momentu. Stejně tak socialistická společnost klade větší důraz na jiné hodnoty než ty, které jsou „spontánním“ vývojem kapitalistické společnosti jednoznačně zdůrazňovány — proti principu individualismu proklamuje kolektivismus, proti principu nerovnosti rovnost, proti materiálnímu rozvoji kulturu; to vše ovšem při maximálním respektování i optimálním rozvíjení stránek individuálních, zvyšování materiálního standardu i naplňování sociální diferenciace jakožto neopominutelné motivační potence socialistického vývoje novým obsahem. Jinak řečeno, „optimální“ proporcionalita v sobě nutně zahrnuje i řadu disproporcí, které pramení nejen z objektivní rozpornosti reality (poznamenané především přežíváním staré dělby práce), nýbrž i z vývojových potřeb té či oné složky socialistického vývoje a toho či onoho aspektu dlouhodobých zájmů dělnické třídy, její historické a společenské role při tvorbě nového životního stylu.

Je velmi obtížné na počátku naší teoretické a empirické práce na problematice socialistického životního stylu a také v omezeném rozsahu jednoho článku určit všechny momenty důležité pro vymezení konceptu z hlediska potřeb společenského řízení, tzn. nejen z hlediska těch či oněch dílčích intervencí, nýbrž z hlediska systematické aktivity socialistických stranických, státních a společenských institucí, zaměřené na komplexnost a dlouhodobou orientaci žádoucích změn. S vědomím všech těchto problémů se pokusíme o naznačení některých forem a směrů společenské politiky a plánování v procesech utváření a přetváření socialistického životního stylu.

Na základě teoreticky určených i prakticky ověřených forem a cest ovlivňování žádoucího vývoje socialistického životního stylu lze předběžně problematiku rozčlenit takto:

1. Socialistický stát jen výjimečně používá přímých administrativních a mocenských forem příkazů, zákazů, postihů, a to zpravidla jen vůči marginálním jevům (povalečství, prostituce, výtržnictví, rozkrádání a jiné projevy životního stylu deklasovaných). Ale ani u marginálních jevů administrativní zásah neřeší kořeny zla a nemá tudíž trvalý účinek.

2. Všeobecná regulace cestou vytváření a realizace právních norem má velký, avšak spíše omezující než pozitivní význam. Cestou zákona lze omezit existenci nežádoucích a nesocialistických forem života — např. přehnaně luxusního života zbohatlíků, soukromého zaměstnávání námezdních sil jednotlivci apod.

3. Velmi závažnou formou intervencí do oblasti životního stylu je sociální politika a zejména její průmět do sociální a zdravotní péče. I když její motivace je jistě širší, znamená ve svém současném pojetí (komplexnost a prevence) jednu z nejúčinnějších cest přímého zásahu do životního stylu zvláště některých skupin obyvatelstva: důchodců a starých lidí vůbec, lidí pohybujících se na hranicích životního minima, početných rodin, osamělých matek, svým způsobem všech dětí, některých etnických minorit (zejména Cikánů), nemocných lidí apod.

Součástí sociální politiky je i mzdová politika, která v sobě odráží nejen dosažený stupeň rozvoje výrobních sil a existující dělbu práce, ale musí zahrnovat zároveň prvky pracovní motivace i realizaci socialistického principu rovnosti.

4. Nesmírně důležitou formou zásahu socialistických institucí do oblasti životního stylu je výchova prostřednictvím školních i mimoškolních vzdělávacích a osvětových institucí, masových sdělovacích prostředků, veřejného ideologického působení přímým stykem (propaganda a agitace). Zde zasahují socialistické instituce přímo do utváření společenského vědomí a lidské osobnosti, do posilování motivací společensky žádoucího individuálního jednání. Obsah výchovného působení je dán především sepětím s celkovými plány přeměny společnosti ve směru socialistické ideologické orientace.

Všechny tyto formy více či méně přímého působení na utváření životního stylu nejsou oddělené — lze říci, že socialistická kvalita vynikne právě teprve jejich koordinovanou kombinací. Zejména propojení účinné sociální politiky v „tradičních“ i „netradičních“ oblastech s aktivním ovlivňováním společenského vědomí ve sféře hodnot a zájmů může v postupném procesu proměnit sled působení socialistické společnosti ve sféře lidských materiálních a kulturních potřeb. Máme zde na mysli nezbytnost sice obtížného,

avšak v zásadě možného poznání vlastních procesů formování potřeb a jejich ovládnutí v klíčových dimenzích. Socialistická společnost nechce a ani nemůže uspokojovat potřeby, jež jsou cizí jejímu charakteru; jestliže ovšem takové potřeby již jednou vzniknou, vyvolává jejich nespokojení společenská napětí a osobnostní frustrace — tak by mohl znít jeden z nesčetných argumentů pro snahu o vytvoření dalších, komplexnějších a hlubších forem společenského utváření socialistického životního stylu, jeho ovládnutí v samotné genezi.

Jestliže zde vyzdvihujeme historicky nebývalou roli socialistické společnosti a jejích státních institucí při komplexním formování života, pak nikoli proto, že bychom v ní viděli zázračného a všemocného řešitele všech problémů a naplnitele všech vzniklých potřeb. Socialistický stát, opírající se o marxisticko-leninský světový názor, více než kterýkoli jiný stát respektuje objektivní podmíněnost své aktivity, nepřekročitelnost mezí, v nichž musí v dané historické etapě rozvíjet své působení. Jde tedy o postupný a kontinuální proces přetváření základních podmínek a aspektů životního stylu v dlouhodobém časovém horizontu cestou krátkodobého i perspektivního ekonomického a sociálního plánování, prostřednictvím rozvoje výroby, změn v kultuře práce a pracovním prostředí, rozšiřování sortimentu a kvality, spotřeby zboží a služeb, mzdové a sociální, populační a bytové politiky, dále politiky vzdělanostní, osvětové a personální atd.

Ve všech těchto oblastech je pak třeba sledovat určité obecné tendence a faktory, jejichž vývoj bude podmiňovat a dotvářet procesy formování socialistického životního stylu. Zejména máme na mysli:

a) dovršení industrializace cestou komplexní mechanizace a racionalizace výroby;

b) počátky vědeckotechnické revoluce, tzn. první kroky automatizace výroby a řízení a s tím spojený rozvoj terciární sféry;

c) základní směry integrace zemí socialistického tábora, především integraci ekonomickou;

d) kontext rozděleného světa, zejména boj proti pokusům importovat některé západní vzory chování;

e) vývoj třídní struktury a sociální diferenciace;

f) pokračující urbanizaci a vyrovnávání mezi městem a venkovem;

g) všeobecný růst životní úrovně i její diferencovanosti, jež je socialismu vlastní;

h) všeobecný růst úrovně a diferenciace vzdělání;

i) demokratizaci správy;

j) změny ve společenském vědomí.

Tyto faktory² se mohou rozvíjet v různém tempu, formách a vzájemném propojení, mohou působit s různou intenzitou. Je třeba usměrňovat jejich rozvoj tak, aby nebyl jednostranný, samoučelný nebo živelný, nýbrž aby efektivně napomáhal vytváření a přetváření socialistického životního stylu. Životní styl je z tohoto hlediska třeba pojímat jako mimořádně důležitý integrující aspekt veškeré politické, ekonomické, kulturní a vůbec praktické a ideologické činnosti strany, státních institucí a společenských organizací. Jeho opominutí by mohlo vést ke ztrátě smyslu naší praktické činnosti, k zanedbání socialistických ideálů, k slepému napodobování západních vzorů apod.

Socialistická politika formování životního stylu má za sebou první kroky a zkušenosti. Její další rozvíjení a účinné uplatňování má dvě základní stránky: První z nich je reálný a hluboce vědecký pohled na celý proces — jen v té míře, v níž dokážeme postihnout skutečnost opravdu v jejích nejpodstatnějších strukturách, můžeme ovlivňovat a formovat její další vývoj. Druhou stránkou je výběr nástrojů, prostředků a metod, rozvržení etap a priorit, v nichž a jimiž směry a tempo reálného vývoje plánujeme a realizujeme.

Je třeba kriticky uvést, že již sám první předpoklad rozvinutí široce založeného programu utváření socialistického životního stylu, tj. poznání společenské skutečnosti nejen v jejích statických a jevo- vých formách, nýbrž především v její dynamice a genetice, není v potřebné míře naplněn. Často se má za to, že jednoznačnou odpověď na volání po nezbyt-

² Jejich platnost plně potvrzují i práce polských teoretiků, jako jsou Szczepański, Siciński, Strzelecki.

ných znalostech poskytuje „čistě objektivní“ sbírání empirických dat a jejich kvantitativní zpracování. Takto zpracované materiály se ovšem zpravidla pohybují na úrovni descartovského konkrétna, popisného odrazu skutečnosti, v němž není obsaženo poznání vnitřní struktury jevů a jejich genetiky. Jak známo, pozitivismus je jen zdánlivě nestranný a objektivní – ve skutečnosti kvantifikace a měření kterékoli oblasti reality předpokládá nejprve celou sérii kvalitativních a záměrných voleb, zkoumaným okruhem počínaje a výběrem předkládaných výsledků konče.

Jde tedy o to, abychom dokázali stimulovat a rozvíjet empirický výzkum jednotlivých oblastí životního stylu jako podklad teoretické činnosti a abstrakce podstat. Jinak vzniká reálné nebezpečí, že se dostaneme do bludných tautologií, že budeme v empirii ověřovat pouze to, co jsme vložili do výchozího konceptu našeho přístupu. Teprve v procesu kritické analýzy a abstrakce dostatečného množství dat týkajících se především dynamických aspektů skutečnosti můžeme obdržet plastický obraz života naší společnosti jako celku životních forem, potřeb a zájmů jednotlivých společenských tříd, sociálních skupin a kategorií. Teprve tak můžeme získat skutečně objektivní údaje o tom, kde a jak je nutno zasáhnout, kde a jak podpořit zdravé trendy vývoje nebo korigovat nezdravé v souladu se zájmem a potřebami dalšího rozvoje socialismu. Jen tak lze vytvořit potřebné předpoklady pro praktickou realizaci principu marxismu-leninismu v socialistické společnosti.

Pokud jde o vlastní realizaci socialistického životního stylu, má naše společnost za sebou již řadu úspěšných kroků. Socialistický vývoj se v ní odrazil ve vysoké úrovni zdravotní a sociální péče, v ochraně a rozvíjení práv pracujících, v odstranění příkrých rozdílů životního stylu, v jistém posílení kolektivistických a v oslabení kořistně individualistických životních aktivit kapitalistické minulosti atd.

Nemůžeme ovšem ignorovat skutečnost, že kromě pozitivních socialistických jevů zaznamenáváme řadu fenoménů socialismu bytostně cizích (recidivy buržoazního a maloburžoazního životního stylu, určité rysy spotřebního charakteru života apod.). Měli bychom co nejdříve zaplnit mezeru,

kteřou máme v empirickém ověřování rozsahu a vývojových tendencí těchto jevů, abychom se tak mohli vyhnout jak jejich podcenění, tak přecenění, stejně tak ovšem i nebezpečí jejich chybné sociální identifikace.

Jak s pozitivními, tak částečně i s negativními aspekty životního stylu souvisí celá rozsáhlá problematika sociální diferenciace. Socialistický vývoj odstraňuje všechny příkré diferenciace podmínek a atributů životního stylu, ponechává však dostatečný prostor pro diferencovanost v řadě dimenzí. Obecně lze říci, že taková diferenciace je žádoucí potud, pokud je skutečně založena na socialistických principech odměňování práce a kompenzací za podíl na řízení společnosti a také pokud začíná až od solidně stanoveného „sociálního minima“. I nadále je žádoucí postupné překonávání zejména nejnižších životních forem, posun středních forem k dnešním vysokým standardům i rozumné rozvíjení dnešních nejvyšších vzorů, ovšem nikoli k přehnanému luxusu nebo snobským projevům.

V souvislosti s formulací dalších úkolů v oblasti formování socialistického životního stylu se znovu a znovu klade otázka, kterým směrem zaměřit obrovské úsilí komunistické strany, státních a společenských institucí i nejširších pracujících vrstev.

Na první místo je třeba klást politickou angažovanost každého jedince i sociálních skupin v pracovní i mimopracovní sféře, na další angažovanost při plnění pracovních úkolů a na této bázi potom rozvíjet kulturní, spotřební a rekreativní aktivity v mimopracovní sféře. Takový komplexní přístup nelze v žádném případě nahradit abstraktními kritérii vyspekulované škály hodnot nebo vulgárně materialistickou redukcí socialistického životního stylu na cosi měřitelného životní úrovni, tzn. především sumou spotřebních statků a služeb, kterou jedinec nebo sociální skupina disponují.

Z hlediska nesmírné složitosti všech těchto problémů a nestejného stupně jejich řešitelnosti je ovšem pochopitelné, že v této počáteční etapě studia se socialistický životní styl analyzuje především v kategoriích mimopracovních aktivit, volného času a jeho využívání, materiální a kulturní spotřeby. Logicky k tomu vede

relativně snazší metodologická zvládnutelnost problematiky a nesrovnatelně větší množství dat.³ Prakticky ve všech socialistických zemích se k problematice životního stylu přistupuje z této strany, ovšem s plným vědomím dílčího charakteru takového přístupu a nutnosti jeho rozšíření na plnou strukturu životního stylu jakožto komplexně formulovaného cíle socialistického vývoje.⁴

*

Pokusme se nyní z tohoto hlediska naznačit některé klíčové oblasti problémů, na které je třeba zaměřit cílevědomou pozornost ze strany socialistického státu, komunistické strany a společenských institucí.

I. Na prvním místě půjde o opatření týkající se *civilizačně technických podmínek životního stylu*.

1. Klíčový význam bude hrát v tomto směru překonání bytové krize, postupná likvidace nejhorších forem bydlení a rozvoj diferencovaných forem bydlení nekonvenčními formami výstavby.

Z toho vyplývá nutnost uvažovat také o:

a) rozšíření dodávky různých typů a druhů nábytku, doplňkových samostatných částí nábytku v přiměřeném cenovém rozpětí, nábytkových stavebnic a příprav pro kutily;

b) postupném rozšiřování kvantity a kvality bytových doplňků a zařízení domácností s cílem doplnit základní vybavení, rozšířit sortiment a umožnit masovou obnovu;

c) rozšíření vnitřního trhu o různé druhy moderních vytápěcích, popřípadě klimatizačních zařízení;

d) rozšíření výroby kvalitního spotřebního zboží, včetně potravin i průmyslových výrobků v bohatém sortimentu;

e) rozpracování a realizaci racionalizačních opatření na úseku služeb, spojených s běžným chodem domácnosti a její modernizací, a to za účelem vytvoření objektivních předpokladů pro snížení zastupitelných aktivit mimopracovní doby, a tím k rozšíření volného času.

2. Dalším úkolem bude rozpracovat koncepci zajištění výstavby „průmyslu volného času“ za účelem vytvoření objektivních předpokladů pro přiměřený rozvoj a naplnění osobních zálib a koníčků lidí v intencích celkové kultivace života.

II. Pokud jde o rozsah *aktivit volného času*, je nutno především hledat *cesty zkracování zastupitelných aktivit vytvářením lepších podmínek pro rozšířenou reprodukci pracovní síly i všestrannější rozvoj člověka*.

V rámci toho jeví se jako účelné perspektivně:

1. odstranit negativní důsledky příliš časných začátků ranních směn, zejména před šestou hodinou ranní, při současném zvyšování kulturnosti dopravy do zaměstnání a zpět;

2. zkracovat čas nutný k zajištění stravování, a to modernizací závodního stravování a rozšiřováním sítě závodních jídelen, sítě sloužící školnímu stravování; současně rozvíjet průmyslovou výrobu polotovarů, rozšířit jejich sortiment a množství za účelem širšího zpřístupnění nákupu polotovarů pracujícím a tím vytvořit předpoklady postupného odstraňování ručního malovýrobního charakteru domácích prací;

3. věnovat pozornost zkvalitnění a modernizaci činnosti služeb usnadňujících ostatní domácí práce (čistírny, opravny prádla, prádelny a pradelny, úklidové služby apod.) a rozšíření sítě těchto služeb na venkově.

III. Pokud jde o *strukturu času*, převažují v ní dnes formy pasivního odpočinku nad aktivním, formy spíše pasivního přijímání programů hromadných sdělovacích prostředků nad vlastní kulturní aktivitou. Došlo k poklesu času věnovaného veřejné činnosti, politické aktivitě a sebevzdělávání. Vzniká zde potenciální nebezpečí možného vývoje tzv. „konzumního“ typu člověka, což je v příkrém rozporu se zájmy socialistického společenského zřízení, usilujícího o harmonicky všestranný rozvoj osobnosti.

³ Důležitým příspěvkem je v tomto směru studie R. Roška, J. Linhart a kol. *K problematice tvorby socialistického životního stylu z hlediska intervence socialistického státu, 1970* (strojopis), založená na

sekundárních analýzách výzkumů mimopracovních podmínek a atributů životního stylu.

⁴ Viz např. práci Geny Konkova *Socialističeski bit*, Sofie 1971.

Jeví se proto nutné v tomto směru postupně prosazovat určitá opatření:

1. V rámci přestavby celého školního systému výuky a výchovy na všech stupních a družích škol zavést systematickou výchovu mládeže k vhodnému využívání volného času, přičemž zvláštní pozornost věnovat výchově v učňovských střediscích.

2. Cestou ROH, SSM a ostatních společenských organizací nenásilně vést pracující a mládež k hodnotnému využívání volného času, a to rozvíjením zájmu o kulturu, podněcováním iniciativy pracujících o další studium a sebevzdělávání a organizováním různých forem kroužků zaměřených na studium odborné profesionální problematiky, a to zejména v zemědělství, kde je nutno i po této stránce připravovat uskutečňování kvalitativních změn.

3. Po linii stranických, odborářských a mládežnických organizací cílevědomě podporovat a usměrňovat rozvoj veřejné a politické činnosti.

4. V souladu s ekonomickými zdroji postupně vytvářet objektivní předpoklady pro pestřejší formy využívání volného času:

a) Na vesnicích vytvářet podmínky k využívání existujících prostorů Jednot, národních výborů a kulturních domů pro rozvoj zájmové činnosti.

b) Zaměřovat činnost SSM na vytváření klubů pro pracující mládež a učňovský dorost.

5. Věnovat cílevědomou pozornost výchově k účelnému využívání volného času prostřednictvím hromadných sdělovacích prostředků (rozhlasu, tisku, televize).

6. V rámci plánované přestavby mezd posílit v souladu s požadavky komplexní racionalizace stimulaci ke zvýšení kvalifikace a vzdělání.

7. Rozpracovávat opatření podporující zájem lidí o využití pracovního volna a dovolené v přírodě s přihlédnutím k nutnosti zamezit její další devastaci.

8. Uvažovat o formách rozšíření všech druhů sportovních činností pro zájemce, kteří chtějí vykonávat sport nikoli závodně, ale vysloveně jako rekreačně odpočinkovou činnost, a zapojit do této akce nejenom instituce ČSTV, ale i ROH a SSM.

9. V zájmu cílevědomého posilování rozvoje pozitivních prvků socialistického

životního stylu systematicky k této problematice zaměřit působení hromadných sdělovacích prostředků cykly výchovných pořadů, literárních a uměleckých programů, různými formami kursů apod.

Z historickomaterialistického pojetí socialistického životního stylu vyplývá, že tak komplexní společenský fenomén nelze z velké části formovat přímo, nýbrž především změnami podmínek určujících a transformujících jeho základní složky. Pak si ovšem musíme všimnout konkrétních specifikací těchto podmínek, jak se projevují v diferenciaci pracovní profesijního postavení a samotné ekonomické aktivity nebo neaktivity, stupních vzdělání a kvalifikace, ve věkové a rodinné struktuře, v ekologických a regionálních charakteristikách apod. Ukažme zde alespoň na některé závažné námětové okruhy, jež by z takové specifikace měly vyplynout:

I. Ekonomická aktivita či neaktivita jsou faktory, které ovlivňují dva druhy životního stylu — lidí aktivních a neaktivních zejména důchodců.

Diference životního stylu mezi těmito dvěma skupinami jsou tak příkré, že vyvolávají dojem kulturní bariéry mezi dvěma životními styly. Nejhlubší příčina spočívá v nízké životní úrovni části důchodců, pohybující se někdy až na hranici životního minima, i když zvýšením a úpravou starobních důchodů byly nejostřejší hrany částečně otupeny.

V tomto směru bude nutné vypracovat komplexní sociální program pro důchodce, v němž bude nutno řešit:

a) ekonomická opatření k dalšímu zvýšení životní úrovně důchodců;

b) prohloubení a rozšíření forem a možností zapojení zdravých důchodců do pracovního procesu v souladu s jejich možnostmi a zájmem;

c) rozšíření možnosti umístění přestárklých nemocných v domovech, speciálních gerontologických sanatoriích a léčebnách, využití pomoci jejich rodin, dobrovolných zdravotnických pracovníků apod., jakož i zlepšení všeobecné lékařské péče o důchodce;

d) otázky související se zabezpečením rozvoje zájmových aktivit důchodců i možnostmi jejich kulturního života, rekreace a cestování; jde o to promyšlenými kul-

turními službami a sociální péčí naplnit život ekonomicky neaktivních občanů atraktivnějším obsahem;

e) výchovu mladé a střední generace k ohleduplnosti a taktosti vůči starší generaci;

f) rozvinutí péče podniků o bývalé zaměstnance (kluby, besedy, návštěvy apod.).

II. Z hlediska základních parametrů životního stylu je v kritické situaci ta věková skupina, která se teprve do ekonomické aktivity zapojuje, totiž mladí lidé. Ekonomické těžkosti, nedostatek bytů, zejména pro mladá manželství, nevybavenost domácností základními prostředky při současných vyšších (oprávněných i žádoucích) kulturních požadavcích působí retardačně na rozvoj a formování životního stylu (omezování a pokles populace a první signály o spotřební orientaci života).

Socialismus nelze budovat bez zapojení mladé generace. Z tohoto důvodu je vysoce politicky a společensky aktuální *vypracovat komplexní sociální a kulturní program pro mladé lidi, který bude řešit:*

a) bytový problém mládeže, zejména novomanželů (podle některých průzkumů pouze 2,5 % mladých manželů získává samostatný byt);

b) formy finanční podpory mládeže (půjčky, slevy při nákupech v souvislosti s vybavováním domácnosti apod.);

c) v rámci přestavby mezd otázky související s pracovním zařazováním a odměňováním tak, aby to odpovídalo dosažené kvalifikaci.

III. *V souvislosti se sociálním programem mládeže se ukazuje nezbytným provést podrobnou analýzu celého školského a mimoškolského výchovného systému a vytvořit jeho novou koncepci v souladu s objektivními potřebami dalšího progresivního rozvoje socialistické společnosti, v jejímž rámci:*

1. bude věnována pozornost výchově těch příslušníků mládeže, kteří ihned po ukončení základního školního vzdělání nastupují do pracovního poměru jako nequalifikovaní dělníci a kteří vykazují nejnížší parametry kulturní úrovně života; řešení tohoto problému je obzvlášť palčivé v souvislosti s plánovaným rozvojem vědeckotechnické revoluce ve všech socialistických státech;

2. budou odstraněny rozdíly mezi učňovským a středně vzdělávacím školstvím, a to nejenom v délce prázdnin, ale i v kulturní výchově a v podněcování zájmů o společenskou a politickou angažovanost;

3. budou rozpracovány cesty a možnosti, aby studující mládež měla už v průběhu přípravy pro budoucí povolání větší možnosti pro kulturní aktivity, sportování, rekreaci, cestování;

4. zvláštní pozornost bude nutno věnovat vysokoškolské části mládeže, a to zejména po ukončení studia, mj. odstraněním počátečních platových nevýhod kvalifikovaných pracovníků při současném zlepšení třídní struktury vysokoškoláků;

5. na všech typech škol bude rozpracována soustava výchovy k socialistickému životnímu stylu — problematika výchovy je o to důležitější, že vzdělání tvoří dominantní determinantu životního stylu; školní a mimoškolní vzdělání by se proto mělo stát zdrojem pozvolných, ale ve svých důsledcích hluboce revolučních přeměn směřujících ke vzniku socialistického životního stylu.

IV. Vzhledem ke skutečnosti, že v důsledku rozdílnosti ekonomického a kulturního rozvoje ČSR a SSR do roku 1948 i přes mimořádně významné úspěchy dosažené v průběhu výstavby socialismu na Slovensku stále ještě existují velmi závažné rozdíly v životním stylu obyvatelstva ČSR ve srovnání s SSR (úroveň bydlení, vybavení bytů, pracovní příležitosti, vzdělanostní struktura, spotřební chování, využívání mimopracovní doby, aktivity volného času apod.), bude nutno:

1. progresivně přetvářet socioprofesionální strukturu a zmenšovat podíl jednoduché manuální práce;

2. postupně zlepšovat vzdělanostní strukturu;

3. budovat a rozvíjet terciární sektor;

4. zvyšovat životní úroveň obyvatel SSR a vyrovnávat ji s ČSR (jak je to zakotveno v plánech pětiletky);

5. postupně odstraňovat napětí mezi pracovní a sídelní strukturou.

V. *Zásady z bodu IV. aplikovat a rozpracovat s přihlédnutím k nutnosti odstraňování diferencí v životním stylu jednotlivých etnických skupin v naší společnosti.*

Bude nutno zaměřit pozornost k dosažení postupného vyrovnávání existujících

rozdílů v životní úrovni, vzdělání, stupni politické a společenské aktivity a účasti na řízení mezi jednotlivými etnickými (minoritními) skupinami v ČSSR i mezi příslušníky českého a slovenského národa zejména odstraňováním nejnižších forem životního stylu u cikánské populace a u minorit na Slovensku. Půjde zejména o odstraňování ekonomických a kulturních rozdílů, mj. postupným citlivým překonáváním určitých národních specifik, které působí retardačně na žádoucí rozvoj životního stylu.

*

Pokusili jsme se alespoň naznačit některé směry a specifikace společenských forem utváření a přetváření socialistického životního stylu. Ve skutečnosti ovšem sama formulace konkrétních úkolů v tomto směru představuje náročnou teoreticko-praktickou činnost, která se musí opírat o konkrétní empirický výzkum existujícího stavu a v něm zakotvených trendů, stejně tak jako o expertízy možných vývojových alternativ.

V kapitalistické, třídně rozdělené společnosti je kategorie životního stylu nástrojem apologetiky vykořisťovatelského systému, nástrojem zakrývání jeho skutečné podstaty a podkladem proklamaci o faktické neexistenci třídních přehrad ve „vlastním naplnění“ života, tzn. především ve sféře materiální spotřeby. Tato záměrná optika vede na jedné straně k vulgárně materialistickému, na druhé straně k subjektivně idealistickému chápání a prezentování této kategorie.

V socialistické společnosti se ovšem kategorie životního stylu stává nástrojem komplexního a dlouhodobě koncipovaného rozvoje společnosti, globální kategorií společenského plánování. Souhlasíme s F. Voborníkem,⁵ který oprávněně poukazuje na nedostatky jeho vymezení, na vágní, nepropracované i neadekvátní definice. Nemůžeme s ním ovšem souhlasit, když z těchto důvodů odmítá samu kategorii životního stylu jako snad zbytečnou nebo marxismu cizí. Podle našeho názoru je kategorie životního stylu kategorií mobilizující komplexnost a perspektivnost našich úvah o společenském vývoji, jeho prognostiku a plánování. Kvalitativní odlišnost její funkce i jejího obsahu je za

socialismu očividná a nelze ji podsouvat funkce a obsah odpovídající její buržoazní apologetické podobě. To jsou ovšem rozsáhlejší problémy, které by vyžadovaly samostatnou odbornou diskusi.

Zásadní nevyhnutelnost cílevědomého přístupu k utváření socialistického životního stylu byla jednoznačně potvrzena v dokumentech XIV. sjezdu KSČ a již před tím na jednáních XXIV. sjezdu KSSS, kde hlavní referát s. Brežněva v koncentrované formě vytyčil generální linii strany při řešení základních podmínek i aspektů životního stylu.

Zvýšeným důrazem na formování socialistického životního stylu se nikterak nepopírá primárnost vědeckotechnického a ekonomického rozvoje, nýbrž naopak se jejich role potvrzuje. Utváření a přetváření životního stylu představuje jejich základní vyústění a v rostoucí míře i jejich základní vývojový faktor. Jakožto komplexní cílová funkce socialistické společnosti, jako koncentrovaný výraz reálné alternativy v kontrastu k bezcílnému traumatu „konzumní společnosti“ má socialistický životní styl i nesmírně významnou ideologickou roli a stává se tak součástí mezinárodního třídního boje. Jde o otázku naplnění historicky nové kvality výrobních vztahů, tzn. jejího promítnutí do všech složek lidského a společenského života a o její plnou integraci v zájmu stále všestrannějšího rozvoje dělnické třídy i ostatních vrstev obyvatelstva.

Резюме

Ронисова О.: Некоторые размышления о проблематике общественного формирования социалистического образа жизни и его условий

В капиталистическом классово разделенном обществе категория образа жизни является орудием апологетики эксплуататорской системы, основой прокламаций о фактическом несуществовании классовых преград в «собственной реализации» жизни, т. е. прежде всего в сфере материального потребления. В сравнении с этим в социалистическом обществе эта категория становится орудием комплексного и в долгосрочном плане намеченного развития общества, глобальной категорией общественного планирования. С этой точки зрения автор понимает социалистический образ жизни прежде всего как систему пропорций в классовых, социальных, экономических, этнических, трудово-профессиональных, культурных и др.

⁵ Viz F. Voborník, *Životní úroveň a životní styl*, Tribuna, 51–52, 1971.

размерах, конечно, как систему пропорций, органически вытекающих из данного этапа развития общества, из объективных условий и пространства возможностей. Это вытекает из понимания образа жизни как естественно-исторического процесса, включающего как объективную обусловленность, так и неизбежность участия общественно субъекта, особенно субъекта воплощенного в учреждениях социалистического государства.

Из этого определения категории социалистического образа жизни, в свою очередь, вытекает ее комплексный, объективный, конкретный и динамический характер. Комплексность означает прежде всего отражение основных моментов индивидуальной и общественной жизни в их взаимном соединении; объективность включает также необходимую внутреннюю противоречивость ее содержания, напряжения между содержанием и его формами и т. п.; конкретность имеет отношение не только к целому социальной действительности, с которым надо считаться, но сверх того и к выбору первичных с точки зрения динамика социалистического общества слагаемых, т. е. прежде всего к рабочему классу; наконец, динамика включает в себя не только постоянные изменения образа жизни в процессе развития социалистического общества, но в первую очередь его большую нацеленность в будущее, которая должна быть выражена в перспективном социальном плане общества, обоснованном самыми основательными анализами актуальных и потенциальных жизненных форм.

Затем автор уделяет внимание характеру эмпирических исследований, итоги которых предоставляются в распоряжение, и он указывает на значение теории. Только в процессе критического анализа эмпирических данных и теоретической абстракции их достаточного количества мы можем получить пластическую картину жизни общества как в классовом и социальном отношении дифференцированном о целого. Только таким образом можно получить действительно объективные данные, где и как нужно вмешаться, где и каким образом поддержать здоровые силы развития или сделать коррекцию нездоровых в интересах дальнейшего развития общества. Затем он указывает на широкую шкалу общественного воздействия на образ жизни, начиная с нормативных регрессов через частичные вмешательства по формированию потребностей и общественного сознания.

В попытке дать «номенклатуру» социальных проблем, на которые следовало бы сосредоточить внимание социалистического государства, из проблематики образа жизни по определенным причинам избирается прежде всего его внебюджетная сфера — в таком случае дело касается отдельных конкретных жилищных вопросов, некоторых частей потребления, семейной жизни, занятости на работе женщин, — вопросов, которые несмотря на огромный прогресс все еще являются неотложными в порядке дальнейшего их решения. Приведенные проблемы имеют также свой очень важный социальный контекст, который является продолжением неодинаковой дифференцированно-

сти образа жизни в его отдельных размерах. Автор сосредоточивает внимание прежде всего на размерах возраста и занимается проблематикой пенсионеров и молодежи, конечно, обращает внимание на более широкие контексты в социальном отношении специфических проблем социалистического образа жизни.

Категория образа жизни в социалистическом обществе является орудием общественного управления и планирования — исследование должно было бы, следовательно, проходить в постоянном сопоставлении теории, эмпирии, ежедневной практики и реальных перспектив социалистического общества.

Summary

Ronisová O.: Some Considerations Concerning Problems of the Intervention of the Socialist State and Its Institutions into the Creation of the Style of Living

In the capitalist society, divided into classes, the category of the style of living is an instrument of apologetics of the exploiting system, a basis for proclaiming the factual non-existence of class barriers in the "real fulfilment" of life, i. e. primarily in the sphere of material consumption. In the socialist society, on the other hand, this category is becoming an instrument of a complex social development conceived in a long-term perspective, a global category of social planning. From this point of view, the authoress conceives the socialist style of living primarily as a system of proportions in the class, social, ecological, ethical, professional, cultural and other dimensions — of course, as a system of proportions organically arising from the given developmental stage of the society, from objective conditions and from the space of possibilities. This results from the conception of the style of living as a natural historical process involving both the objective conditioning and the inevitable participation of the social subject, in particular of the subject embodied in the institutions of the socialist state.

This definition of the category of the socialist style of living indicates its complex, objective, concrete and dynamic character. *Complexity* means, first of all, the comprehension of the key moments of individual and social life in their mutual interrelations; *objectivity* involves the necessary inner contradictoriness of its content, the tension between the content and its forms, etc; *concreteness* relates not only to the totality of social reality which must be kept in view, but, moreover, to the choice of components that are of primary importance from the viewpoint of the dynamics of the socialist society, i. e., first of all, of the working class; and, finally, *dynamics* involves not only continuous transformations of the style of living in the process of the development of the socialist society, but primarily its immense openness to the future which should be reflected in the perspective social plan

of the society based on most thorough analyses of actual and potential forms of life.

The authoress then discusses the nature of empirical researches the results of which are available, and points to the importance of theory. It is only in the process of critical analysis of empirical data and of their theoretical abstraction in sufficient quantities that we can acquire a plastic picture of the life of society as a socially and class differentiated whole. This is the only way to obtaining really objective data as to where and how it is necessary to intervene in the interest of the further development of society, where and how the sound forces of the development should be supported or the unsound ones corrected. A broad scale of social influence upon the style of living is then discussed — from normative sanctions over partial interventions to the formation of needs and social consciousness.

In the attempt at a "nomenclature" of the social problems which, in a socialist state, should be in the focus of attention it is

primarily the sphere of free time that, for certain reasons, has been selected from among the problems of the style of living; it involves e. g. particular concrete problems of habilitation, of some components of consumption, of family life, of the employment of women which, in spite of the immense progress achieved, still urgently call for solution. The mentioned problems also have their own very important social context linked with the unequal differentiation of the style of living in its individual dimensions. Primary attention is paid to the age dimension and problems of pensioners and youth are discussed; of course, broader contexts of socially specific problems of the socialist style of living are pointed out.

In the socialist society, the category of the style of living is an instrument of social management and planning; for this reason, research should be based on a permanent confrontation of theory, empirism, every-day practice and real perspectives of the socialist society.

Výzkum způsobu života dělníků a některé otázky sociálního plánování

N. TICHOMIROV - L. GORDON - E. KLOPOV

Moskva

V posledních letech provedly stranické organizace řady oblastí SSSR ve spolupráci s vědci empirické výzkumy různých stránek práce, životních podmínek a duchovního života dělníků. Těmto výzkumům dal nový podnět rozvoj sociálního plánování v podnicích. Existující materiály, které ukazují význam analýzy způsobu života dělníků pro vytyčení a řešení problémů sociálního plánování, obsahují některé výsledky výzkumu provedeného v Kostromě a rovněž výzkumů sovětských vědců v některých průmyslových centrech evropské části země (Dněpropetrovsk, Záporoží, Oděsa a Taganrog).

Sociální plánování jako důležitá forma regulace společenského života se značně rozvinulo pod vlivem usnesení XXIII. sjezdu KSSS. Jedna z jeho podob – plán sociálního rozvoje výrobních kolektivů – se nyní realizuje v řadě podniků, institucí a kolchozů. Plány sociálního rozvoje jsou intenzivně uplatňovány například v leningradských, sverdlovských, permských, lvovských, gorkovských a kostromských podnicích i v podnicích některých dalších měst. Jen v Leningradě a v leningradské oblasti proniklo plánování sociálního rozvoje do více než 300 podniků a organizací.

Plány sociálního rozvoje kolektivů věnují pozornost důležitým stránkám společenských vztahů spjatých s pracovní činností člověka, to znamená, že přispívají k plánovitým změnám sociální struktury výrobních kolektivů, ke zlepšení pracovních podmínek, ke zvýšení životní a kulturní úrovně pracovníků, podporují formování zdravých pracovních vztahů a napomáhají komunistické výchově pracujících. Sociální rozvoj podniků a institucí se stává nedílnou součástí plánovitého

zdokonalování soustavy sociálních vztahů v sovětské společnosti.¹

Zároveň však stovky podniků, které mají své plány sociálního rozvoje, představují jen velmi malou část celkového počtu pracovních kolektivů v zemi (v roce 1969 bylo v Sovětském svazu kolem 50 000 průmyslových podniků, více než 14 000 sovchozů a téměř 35 000 kolchozů).² Avšak další rozvoj sociálního plánování bude spjat nejen se zvýšením počtu podniků, které vypracovávají plány sociálního rozvoje, nýbrž zároveň i s přechodem k plánování na jiné, vyšší úrovni, tj. v rámci územních jednotek, a také s rozšířením plánování na nevýrobní sféru denní praktické lidské činnosti. Základních cílů sociálního plánování není možno dosáhnout v rámci podniku a dokonce ani v soustavě podniků. Tyto cíle jsou uskutečnitelné jen ve více či méně celistvém sociálním organismu, který zahrnuje všechny hlavní podmínky životní situace týkající se jak výrobních, tak nevýrobních stránek života.

Budoucnost sociálního plánování je v komplexním územně výrobním přístupu. Tento závěr potvrzuje praktická práce řady stranických organizací při vytváření územních plánů sociálního rozvoje (např. v leningradské a sverdlovské oblasti).

Přechod ke komplexnímu, územně výrobnímu sociálnímu plánování je pokusem organizovaně působit na mimořádně složitou a stále ještě nedostatečně prozkoumanou soustavu společenských vztahů (zejména v nevýrobní sféře). Nejasnost důsledků, k nimž může za těchto podmínek vést zásah do mechanismu sociálních vztahů, dnes nabádá ke zvýšené opatrnosti při volbě cílů sociální regulace. Jak

¹ Podrobněji o úkolech a podstatě sociálního plánování v podnicích viz *Metodika socialnogo planirovanija kollektiva predpriatija*, Perm 1969; *Kompleksnoje planirovanije socialnogo razvitiia kollektivov predpriatij*, Leningrad 1970; *Socialnoje upravlenije, planirovanije, prognozirovaniije* (materiály k VII. Meždunarodnomu sociologičeskemu kon-

gressu), Kijev 1970; L. N. Kogan, *Socialnoje planirovanije: rabota, obrazovanije, byt* (O planě socialnogo razvitiia kollektiva predpriatija), Moskva 1970; B. V. Stěpanov, *Socialnoje planirovanije na predpriatijach*, Moskva 1967.

² *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, Statističeskij ježegodnik, Moskva 1970, s. 285, 497.

se zdá, v nynější počáteční etapě komplexního sociálního plánování tedy bude účelné nevytyčovat příliš rozsáhlé úkoly, ale soustředit pozornost na řešení dozrálých problémů.

Rozhodující význam zde má neobyčejná složitost samého předmětu působení. Sféra vlastních sociálních vztahů je mimořádně složitou dynamickou soustavou s četnými souvislostmi a značně protikladnými rysy. Mnohé stránky sociálních vztahů jsou velmi stálé a vysoce homeostatické. Už tato okolnost vyžaduje, abychom pečlivě a opatrně volili konkrétní úkoly sociálního plánování. Nedostatečně fundované stanovení cílů a voluntaristické snahy řešit jakékoli úkoly mohou vést k neplodným pokusům „zlomit“ stabilní tendence a trvalé vlastnosti způsobu života. Důležitým varováním před subjektivistickými tendencemi jsou Leninova slova o tom, že se při kulturních přeměnách „nic nepořídí lámáním přes koleno, nýbrž, průbojností nebo energií, žádnou, byť nejlepší lidskou vlastností vůbec“.³

V systému sociálních, kulturních a existenčních vztahů je rovněž řada mimořádně jemných a snadno porušitelných vazeb, jejichž narušení může vyvolat dalekosáhlé důsledky. Ze všech těchto skutečností vyplývá, že cíle sociálního plánování je nesporně třeba volit s největší pečlivostí.

Bezprostřední úkoly sociálního plánování vždy — nejen v počáteční etapě — mají a budou mít tak říkajíc přirozený, organický charakter a budou vyrůstat z živé tkáně společenských jevů. Snad nenadsadíme, řekneme-li, že při určování konkrétních cílů a úkolů sociálního plánování jak v podnicích, tak zejména v rámci území se nemá vycházet z apriorního maxima všech myslitelných změn, nýbrž spíše z minima nezbytných, přirozeně dozrálých přeměn.

Podobný přístup v podstatě prakticky realizuje jednu z neplodnějších tradic marxistické teorie, tj. odmítnutí utopických vřsteb všestranného obrazu budoucnosti a uznání jen těch tezí, které jsou podle Engelsových slov „přesnými závěry

z historických faktů a vývojových procesů a mimo souvislost s těmito fakty a procesy nemají žádný teoretický a praktický význam“.⁴

Takové přirozené nebo organické úkoly je možno nejsnáze a poměrně nejspolehlivěji hledat, nalézt a formulovat pomocí výzkumu každodenního života, životního způsobu těch nebo oněch skupin pracujících. Bez znalosti vnitřního mechanismu způsobu života a struktury procesů, které ho formují, právě tak jako bez chápání souvislostí, jejichž prostřednictvím „životní okolnosti“ (materiálně ekonomické, kulturní, ideologické, psychofyziologické a řada dalších) určují způsob života, by se komplexní územně výrobní sociální plánování setkávalo se značnými obtížemi.

* * *

Praktická zkušenost empirických sociálních výzkumů provedených v Kostromě a řadě dalších měst potvrzuje význam zkoumání způsobu života při vytyčování bezprostředních úkolů sociálního plánování. Je pochopitelné, že tyto výzkumy nemohou poskytnout představu o všech stránkách zmíněné problematiky. Zdá se nám však, že získané materiály jsou dostatečně výmluvné, aby dokázaly, že výzkumem způsobu života je možné objevit některé praktické, bezprostřední úkoly sociálního plánování.

Způsobem života v této práci rozumíme každodenní chování, každodenní životní praxi jednotlivců i (nebo) sociálních skupin. Jako základní prostředek popisu chování zde používáme charakteristiky trávení času: údaje o době trvání nejdůležitějších aktivit (časové rozpočty a údaje o časové frekvenci některých aktivit za delší období); tyto materiály doplňují ukazatele poskytující představu o životních podmínkách, některých názorech a preferencích dotazovaných.⁵ „Jazyk času“ se velmi dobře hodí k popisu způsobu života, protože v určitých mezích umožňuje kvalitativně vyjádřit obsahové specifikum základních typů důležitých životních činností a zároveň dovoluje široce využívat

³ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 33, Praha SNPL 1962, s. 87.
⁴ K. Marx i F. Engels, *Soč.*, t. 36, s. 364. Právě tak poznamenává V. I. Lenin: „Marx se ani dost málo nepokouší vymyslet utopie, hádat ze vzduchu to, co vědět nelze. Marx klade otázku komunismu tak, jak by přírodovědec kladl otázku vývoje nově, řekneme biologické odrůdy, víme-li, že vznikla tak a tak a mění se v tom a v tom určitém směru.“ *Spisy*, sv. 25, Praha 1956, s. 471.

⁵ V průběhu let 1965–1970 bylo v Kostromě a v dalších městech dotazáno celkem několik tisíc dělníků. S pravděpodobností $R = 0,9$ možno tvrdit, že zkoumaný soubor se podle základních sociálně demografických charakteristik liší od celkového počtu dělníků zaměstnaných v podnicích, kde se prováděl výzkum, maximálně o 5 %.

Tabulka 1: Struktura týdenního časového rozpočtu (168 hod.) průmyslových dělníků některých velkých měst evropské části SSSR (Kostroma, Dněpropetrovsk, Zaporoží, Oděsa)

	Práce a činnosti s ní spojené	Spánek, jídlo, péče o sebe	Domácí práce	Volný čas	Ostatní
Ženy	51	58	31	26	2
Muži	53	63	13	37	2

kvantitativních metod, což zajišťuje poměrně vysokou spolehlivost při zpracování získaných výsledků.

Analýza údajů o každodenním chování městských dělníků se prováděla ve třech rovinách. Šlo o: 1. soustavné prozkoumání základních druhů chování a jim odpovídajících časových složek způsobu života; 2. ucelenou charakteristiku způsobu trávení času v jednotlivých sociálně demografických skupinách; 3. výzkum typů způsobu života, typologii skupin chování (skupiny lidí, které stejným způsobem tráví čas).⁶

První rovina, tj. systematické zkoumání a porovnávání jednotlivých způsobů každodenního trávení času, umožňuje určit obrysy některých problémů, které dozrály pro společenskou regulaci, určit cíle a cesty jejich dosažení a formulovat úkoly sociálního plánování.

V této rovině zkoumání způsobu života se v první řadě ukazují ty problémy, jejichž naléhavost podmiňují protiklady mezi rychlým tempem sociálně ekonomického a kulturního pokroku naší společnosti a mezi pozůstatky kultury minulých epoch. Právě z protikladu tohoto druhu například vyplývá zvláštní aktuálnost problému nerovnoměrného rozdělení péče o rodinu mezi ženu a muže a nestejného vynaložení času a sil na vedení domácnosti.

Jak je patrné z materiálů výzkumů, i zaměstnané ženy věnují domácím pracím 2–2,5krát více času než muži. V důsledku toho mají v průměru skoro jedenapůlkrát méně času na odpočinek, zábavu, sebevzdělání a výchovu dětí (viz tabul-

ka 1; analogické údaje můžeme nalézt i v četných výzkumech časového rozpočtu a v pracích věnovaných otázkám rodiny a života mimo práci⁷).

V naší zemi se v době sovětské vlády učinilo nebyvale mnoho pro úplnou rovnost žen nejen z hlediska právního, ale i z hlediska jejich skutečného postavení ve společnosti. Už v předvečer druhého výročí Velké říjnové socialistické revoluce mohl V. L. Lenin „s oprávněnou hrdostí, bez jakékoli nadsázky“ říci, že „kromě sovětského Ruska není na světě jiná země, kde by byla naprostá rovnoprávnost žen“.⁸ Rovnoprávnost žen se snad nejzřetelněji projevuje ve skutečnosti, že ženy tvoří více než polovinu z celkového počtu dělníků a zaměstnanců, zatímco ještě koncem dvacátých let představovaly jen asi čtvrtinu.⁹ Aktivní účast žen na společenském a politickém životě země vyjadřuje a upevňuje jednu z nejdůležitějších vymožeností socialismu.

Avšak v mimopracovní sféře života není rovnoprávnost v řadě případů stále ještě plně realizována. Nezbytnost odstranit tento protiklad a v souladu s programem KSSS vytvořit všechny sociální a životní podmínky „pro spojení šťastného mateřství se stále aktivnější a tvořivější účastí žen na společenské práci a ve veřejné činnosti, ve vědě i v umění“¹⁰ je dána především tím, že ženy, které zaujaly odpovídající místo ve výrobě a v politickém životě země, jsou stále méně ochotny smířovat se s pozůstatky nerovnosti v mimopracovní sféře. KSSS zde spatřuje jeden z nejdůležitějších objektivních předpokladů úspěšného postupu Sovětského

⁶ Podrobněji a soustavněji vykládá výsledky této analýzy kniha *Očerky gorodského obraza žizni. Socialnyje problemy byta i vnerabočego vremeni promyšlennych rabočich*, která se připravuje k vydání.

⁷ Viz G. A. Pruděnskij, *Vremja i trud*, Moskva 1965; V. I. Bolgov, *Vnerabočeye vremja i uroven' žizni trudaščichsja*, Novosibirsk 1964; G. S. Petrošjan, *Vnerabočeye vremja trudaščichsja v SSSR*, Moskva 1965; B. Grušin, *Svobodnoje vremja. Aktu-*

alnyje problemy, Moskva 1967; *Meždunarodnoje sravnitel'noje issledovanie bjužeta vremeni*, Novosibirsk 1969; A. G. Charčev, *Brak i semja v SSSR*, Moskva 1964; *Problemy bjužeta vremeni trudaščichsja*, Socialnyje issledovanija, vyp. 6, Moskva 1970.

⁸ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 30, Praha 1955, s. 33.

⁹ *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 536.

¹⁰ *Programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza*, Moskva 1971, s. 97.

Tabulka 2: Kvalifikační úroveň zaměstnaných žen a mužů v typickém průmyslovém centru (v %)

	Dělníci				Zaměstnanci		
	Vysoce kvalifikovaní	Středně kvalifikovaní	Níže kvalifikovaní	Celkem	S vysokoškolským vzděláním	Se středním nebo neúplným vysokoškolským vzděláním	Celkem
Ženy	4	30	66	100	33	67	100
Muži	31	50	19	100	41	59	100

svazu ke komunismu. Výrazem této nejvlastnější tendence politiky KSSS jsou opatření obsažená v návrhu *Směrnice XXIV. sjezdu KSSS k pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství SSSR na léta 1971–1975*. Jedním z nejdůležitějších směrů rozvoje národního hospodářství SSSR se mají podle Směrnic stát opatření, která by „sovětské ženě-matce vytvořila nejlepší pracovní a životní podmínky i podmínky pro výchovu dorůstající generace“.¹¹

Jedna stránka tohoto problému – nezbytnost vytvořit podmínky k tomu, aby žena mohla splnit svou významnou úlohu v mimopracovní sféře a ve výchově dorůstající generace budovatelů komunistické společnosti – na sebe soustřeďuje všeobecnou pozornost. Méně se již rozpravává jeho druhá stránka – neúplné využití sociálně výrobního potenciálu zaměstnaných žen, přetížených péčí o rodinu a domácnost. Jak vyplývá z údajů uvedených v tabulce 2, tato situace zatím brání zvyšování jejich odborné úrovně a omezuje možnosti jejich přeškolení. Tím ovšem trpí nejen ženy. Závažné nevyužívání pracovních rezerv totiž poškozuje celou společnost. Odstranění toho, co se často prakticky stává „druhou směnou“ v každodenním životě zaměstnaných žen, už jen z tohoto důvodu nabývá velkého významu při sociálním plánování.

Přílišné zatížení domácími pracemi a všedními záležitostmi se jistě netýká jen značné části zaměstnaných žen, ale i dalších skupin obyvatelstva, přinejmenším

jejich velké většiny. Proto KSSS stanoví jako svůj cíl „provést celou soustavu opatření, která by ušetřila obyvatelstvu čas a usnadnila práci v domácnosti“.¹²

Avšak sociální plánování je nezbytné nejen tam, kde se vyskytují protiklady mezi sociálně ekonomickým, kulturním a technickým pokrokem a pozůstatky minulých epoch, které brzdí vývoj. Jeho nutnost je diktována i tím, že „život přináší stále nové úkoly, které je třeba vážně posoudit a jejichž řešení je nutno nalézt“.¹³

Pod vlivem přeměn materiálních a kulturních podmínek lidské činnosti vznikají nové a nové problémy. S těmito přeměnami je spjat i vynález televize a její masové rozšíření.

Ještě v r. 1950 bylo v SSSR celkem asi 15 000 televizorů, z nichž 12 000 bylo ve stejném roce i vyrobeno.¹⁴ O deset let později jich bylo už 4,8 miliónu (na 1000 obyvatel připadalo 22 televizorů) a v roce 1969 30,8 miliónu, tj. na 1000 osob připadalo 127 televizorů.¹⁵ Z provedeného šetření je patrné, že v městech evropské části SSSR jsou televizní přijímače už ve více než dvou třetinách rodin. Televizor se nyní stal předmětem denní potřeby a televize, před nějakými dvaceti lety téměř neznámá, je dnes skoro nejdůležitějším masovým sdělovacím prostředkem a významným činitelem i prostředkem přístupu k duchovní kultuře. Svědčí o tom skutečnost, že ve zkoumaném souboru městských dělníků zaujímá sledování tele-

¹¹ *Direktivní XXIV. sjezdu KPSS po pětiletém plánu rozvoje národního hospodářství SSSR na 1971–1975 roky*, Moskva 1971, s. 47.

¹² Tamtéž, s. 10.

¹³ L. I. Brežněv, *Lentinským kursom. Reči i statji*, t. 2, Moskva 1970, s. 519–520.

¹⁴ *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1965 g. Statističeskij žezgodnik*, Moskva 1966, s. 138–139, 518.

¹⁵ *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 488, 584.

Tabulka 3: Struktura volného času ženatých dělníků a vdaných dělnic věnovaného kulturním aktivitám (v hodinách a minutách týdně, zaokrouhleno na 10 minut)

Volný čas věnovaný kulturním aktivitám* Z toho:	Muži	Ženy
	15 hod.	8 hod.
sledování televizních pořadů	8 hod. 40 min.	3 hod. 40 min.
četba novin	2 hod. 30 min.	0 hod. 40 min.
četba knih a časopisů	2 hod. 20 min.	2 hod. 10 min.
návštěva kina, divadla atd.	1 hod. 10 min.	1 hod. 20 min.

* Rozhlas se poslouchá v průměru jen 15–20 min. týdně, nezapočítáváme-li poslech, který pouze doprovází jinou činnost.

vizních pořadů polovinu či více než polovinu doby volného času, která se věnuje kultuře. Je přirozené, že tempo a rozsah, v nichž tato zcela nová a navíc rychle se šířící aktivita pronikla do života městského obyvatelstva, nezbytně vedly k podstatným změnám ve struktuře volného času.

Na jedné straně v důsledku rozšíření televize podstatně vzrostla doba volného času věnovaná kulturním aktivitám – dělníci, v jejichž rodinách v době výzkumu nebyla televize, sledovali pořady průměrně 9 hodin týdně, zatímco majitelé televizorů jim věnovali více než 16 hodin; odpovídající spotřeba času u dělnic činí 6 hodin 10 minut a 8 hodin 40 minut. Na druhé straně ti, kteří mají v rodině televizní přijímač, méně čtou, zvláště knihy a časopisy, a méně chodí do biografu a do divadla.

Důsledky masového rozšíření televize jsou tedy různorodé a nelze je vykládat jednoznačně a zjednodušeně. Protože tento proces může mít řadu nežádoucích důsledků, zejména částečné snížení úrovně a určitou standardizaci přijímaných hodnot duchovní kultury, je nutné mu čelit. Je třeba orientovat se na optimální míru součinnosti televize a dalších forem kulturního působení tak, aby televize nevytlačovala knihy, časopisy, divadlo a biograf, ale probouzela zájem o ně, podněcovala četbu i návštěvu divadelních a filmových představení. Zvýšením úrovně a náročnosti svého publika získá sama televize, neboť jejím nejhorším nepřítelem je divák, který „všechno spolkne“.

Důležité úkoly sociálního plánování vznikají rovněž v souvislosti se značným

rozšířením dálkového a večerního studia pracujících, které je významným aspektem společenského, politického, ekonomického a kulturního pokroku sovětské společnosti. Jak je patrné z údajů mezinárodního srovnávacího výzkumu časového rozpočtu z let 1965–1966, spojení práce se studiem je jedním z typických rysů socialistického způsobu života (viz tabulka 4).

V Sovětském svazu má studium při zaměstnání již svoji tradici. Je příznačné, že v posledních dvou desetiletích stále vzrůstal počet (a do poloviny šedesátých let i podíl) specialistů, kteří nabyli vzdělání dálkovým nebo večerním studiem na vysokých nebo středních odborných školách: v roce 1950 jich absolvovalo 65 700, tj. 13,5 % z celkového počtu absolventů vysokých a středních odborných škol. v roce 1960 jich absolvovalo 150 000 (18 %), v roce 1965 už 468 000 (46,5 %) a v roce 1969 dokonce 677 000 (42,5 %).¹⁶

Tento nesporně pokrokový jev vyvolává řadu nových problémů. V prvé řadě je to problém slabší odborné průpravy specialistů v soustavě večerního a dálkového vzdělání. Už údaje o spotřebě času ukazují, že po práci se ve většině případů studuje v méně příznivých podmínkách než tehdy, když je studium hlavním a zpravidla jediným zaměstnáním, a proto i příprava je méně kvalitní: dělníci studující večerně a dálkově věnují studiu průměrně 20–25 hodin týdně, zatímco studenti v denním studiu 40–50 i více hodin.

Zároveň těchto 20–25 hodin věnovaných studiu jde na úkor uspokojování některých potřeb. Učením po zaměstnání se zmenšuje doba věnovaná kulturním ak-

¹⁶ Vypočteno z údajů statistické ročenky *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 689.

Tabulka 4: % osob, které věnují čas na vzdělání (z pracujících ve sledovaných městech různých zemí — % z každé skupiny)

	Socialistické země					Kapitalistické země				
	Bul-harsko	Maďarsko	Polsko	ČSSR	SSSR	Jugoslávie	Belgie	Francie	NSR	USA
Zaměstnaní muži:										
svobodní	14,0	18,1	20,8	18,9	36,8	11,2	9,1	7,9	10,8	6,8
ženatí	4,3	10,6	11,7	14,4	24,6	8,6	2,4	6,0	2,2	4,4
Zaměstnané ženy:										
svobodné	9,3	13,4	17,2	12,2	23,0	9,6	9,7	6,9	5,5	4,7
vdané	2,2	4,3	6,2	6,4	8,5	7,7	0,4	3,4	2,3	2,6

* *Mezdunarodnoje srovnitělnoje issledovanie bjudzeta vremeni*, Novosibirsk 1969, s. 61. Tabulka uvádí údaje šetření provedeného v městech Kazanlyk (Bulharsko), Győr (Maďarsko), Toruň (Polsko), Olomouc (Československo), Pskov (SSSR), Kragujevac (Jugoslávie), Osnabrück (NSR), Jackson (USA) a rovněž v šesti městech severovýchodní Francie a na celém území Belgie.

tivitám, přičemž nejvíce se zkracuje čtení knih a časopisů a návštěva divadelních a filmových představení, méně pak sledování televizních pořadů. Dělníci a dělnice, kteří studují při zaměstnání, spí denně v průměru o půl hodiny méně než dělníci téhož pohlaví a rodinného postavení, kteří nestudují. Zdálo by se, že rozdíl není příliš velký, avšak soustavný, mnoho let trvající nedostatek spánku skrývá v sobě vážné nebezpečí pro zdraví. Konečně snaha „uspořit“ čas ke studiu na úkor výchovy dětí je patrně nejméně žádoucím vedlejším produktem studia při zaměstnání.

K překonání těchto obtíží sotva přispějí čas od času vyslovované myšlenky o soustředění všeobecného a odborného vzdělání do počátečních etap životní dráhy člověka, tj. do soustavy všeobecně vzdělávací školy a denního studia na vysokých a odborných školách. Takové řešení je sotva reálné v současném a rychle se měnícím světě, v procesu rozvoje vědeckotechnické revoluce, kdy se morální stárnutí znalostí a profesí nebývale urychluje a naléhavě nutí socialistickou společnost hledat cesty a způsoby, jak přeměnit vzdělání v nepřetržitý proces probíhající alespoň v ekonomicky aktivním věku. Jedním ze způsobů řešení tohoto

problému by mohlo být zahrnutí výdajů na vzdělání dospělých do společensky nutných výrobních nákladů, čímž by se studium při zaměstnání úplně nebo částečně přeneslo ze sféry mimopracovní do sféry výroby (a to nejen odborné vzdělání a zvyšování kvalifikace pracujících, nýbrž i různé formy jejich všeobecného vzdělání).

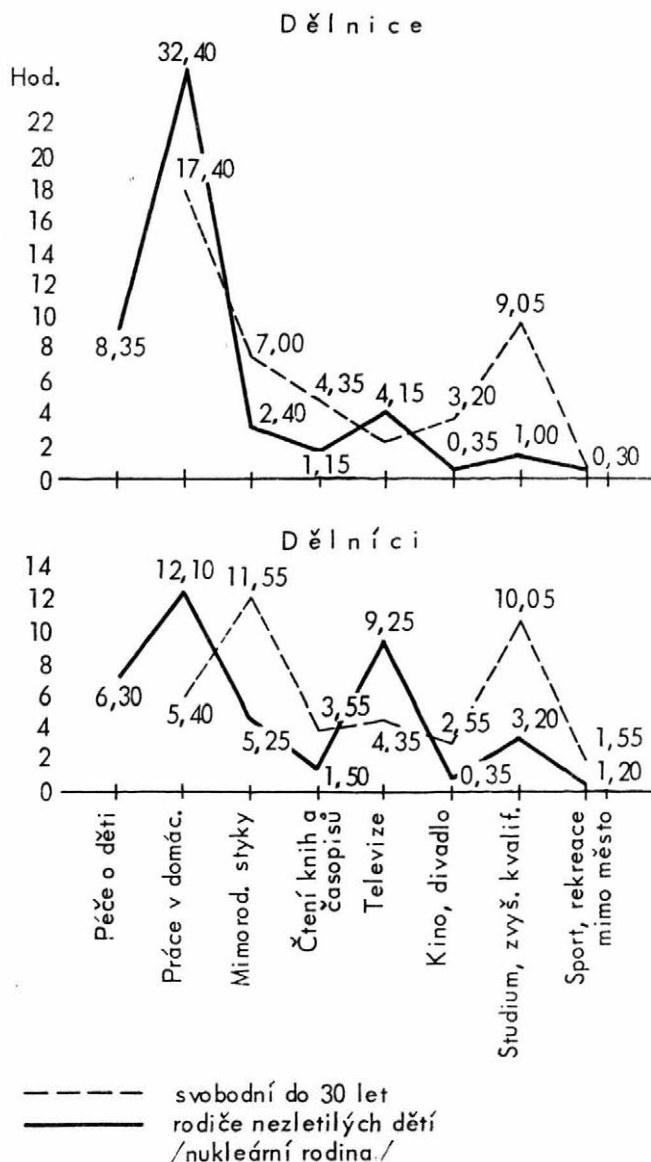
Formulace cílů a úkolů sociálního plánování v rovině zkoumání jednotlivých druhů praktické činnosti ve sledovaném sociálním souboru má nevyhnutelně dosti hrubý, „orientační“ ráz. V počátečních etapách vyhledávání předmětů plánování je to nejen nezbytné, ale může to být i užitečné. Další etapy vyžadují upřesnění úkolů a metod působení společnosti na sociální procesy, a tudíž i přechod k diferencovanému zkoumání systému chování jednotlivých skupin pracujících socialistické společnosti.

Protože v této stati jde převážně o mimopracovní aspekty městského způsobu života, zdá se být plodným soustředit pozornost především na specifičnost každodenního chování základních skupin dělníků lišících se věkem a rodinným postavením, totiž mládeže¹⁷ a provdaných a ženatých osob, které mají nezletilé děti (v typickém průmyslovém středisku, které

¹⁷ Obvykle se k mládeži počítají lidé mladší než 30 let. Avšak biologický věk vyjadřuje věk sociální jen částečně — i ve dvacetipíti nebo třiceti letech může člověk svým životním postavením a chováním náležet k mládeži, ale také nemusí. Zde je nutný komplexní ukazatel, který by přihlížel nejen k věku, ale i rodinnému postavení a ke stupni účasti na společensky prospěšné práci. Z tohoto hlediska je podle našeho názoru třeba počítat k mlá-

deži nikoli všechny osoby mladší než 30 let, ale jen jejich část: 1) ty, které ještě nezačaly samostatnou pracovní činnost, tedy převážně studenty; 2) ty ze zaměstnaných, kteří ještě nemají vlastní rodinu. Ačkoli tyto hranice jsou také podmíněné, přesnější vyčlenění mládeže jako zvláštní sociálně demografickou skupinu, která ještě nedovršila proces socializace a je charakterizovaná každodenním chováním odpovídajícím jejímu postavení.

Graf 1: Struktura mimopracovní doby mladých dělníků a dělnic - rodičů nezletilých dětí /v hodinách a minutách za týden, zaokrouhleno na 5 min./

jsme prozkoumali, představovaly tyto skupiny 17 a 52 % celkového počtu dělníků).

Srovnání údajů o spotřebě mimopracovní doby dělnické mládeže a dělníků-otců a matek nezletilých dětí (viz graf 1) umožňuje mnohem přesněji chápat výše uvedené zvláštnosti městského způsobu života. Tak se ukazuje, že obtíže spojené se studiem při zaměstnání se týkají hlavně mladých dělníků, neboť mládež tvoří

až 70 % studujících dělníků a dělnic. To však znamená, že v této souvislosti má socialistická společnost přinejmenším dva úkoly: za prvé – usnadnit podmínky studia při zaměstnání, tj. hlavně podmínky dělnické mládeže s jejími specifickými sociálními potřebami; za druhé (což je mnohem složitější, ale z hlediska perspektiv společenského rozvoje i důležitější úkol) – vytvořit takové pracovní a mimopracovní podmínky, které by dovolily žena-

tým dělníkům i vdaným dělnicím a zejména matkám nezletilých dětí, aby se stali „věčnými studenty“.

Analýza struktury každodenního chování dělníků lišících se věkem a rodinným postavením dovoluje objevit nové aspekty i zdánlivě dobře prozkoumané otázky postavení ženy v mimopracovní sféře.

Materiály výzkumu ukazují, že pozůstatky nerovnosti v životě žen se fakticky koncentrují do ústřední etapy jejich životní dráhy, totiž do období 15–20 let mateřství a výchovy nezletilých dětí. Dívky a mladé ženy jsou formálně i fakticky ve stejném postavení jako chlapci a mladí muži. Někdy dokonce lépe využívají svou rovnoprávnost, jak je to patrné z údajů o úrovni vzdělání obou skupin.¹⁸ Přibližně stejné podmínky mají též starší lidé, třebaže ve starší generaci se houževnatěji uchovávají dřívější představy o zvláštní roli ženy. Ve srovnání se situací, kdy nerovnost byla údělem ženy po celý život, je to svědectvím nesmírného společenského pokroku za socialismu.

Zároveň s tím nová situace plodí nové problémy. Pozůstatky nerovnosti v životě, navíc soustředěné do jednoho z centrálních úseků životního cyklu, pociťují ženy po úplné rovnosti v mládí nezřídka poměrně ostře. V této souvislosti je zapotřebí prozkoumat příčiny poklesu porodnosti v řadě okresů SSSR.¹⁹

Důsledkem životního postavení provdaných žen-matek nezletilých dětí je také zvýšení dočasné jednotvárnosti života jejich manželů. Přechod od forem každodenního chování v mládí k odlišným formám v dospělosti probíhá u mužů často stejně zřetelně jako změny v životním postavení žen. Někdy je ovšem tento proces provázen nežádoucími důsledky.

Nepovažujeme za opodstatněné přílišné naděje na řešení tohoto problému tím, že by společnost převzala uspokojování potřeb denního života, protože normální fungování rodiny — této základní buňky socialistického společenského organismu — sotva povede k absolutnímu zespoločnění mimopracovní sféry. (Rozumí se

ovšem, že rozvinutí společenských forem uspokojování základních potřeb může podstatně usnadnit životní postavení žen a přispět k částečnému překonání obtíží v tomto směru.)

Návrhy, které se opírají o možnost řešit tento problém uvolněním žen ze společenské výroby po dobu, kdy vychovávají nezletilé děti, jsou nereálné z jiného důvodu. Ženy včetně matek malých dětí nechtějí zanechat práce, a to nejen z materiálních důvodů. V jednom z našich šetření jsme položili zaměstnaným ženám otázku: „Zůstala byste v zaměstnání, kdyby váš muž vydělával tolik, kolik nyní vyděláváte oba?“ Jen 36 % dělnic-matek nezletilých dětí odpovědělo, že by v tomto případě zůstaly doma. Přitom těch, které si ve zmíněném případě nepřály zanechat práce, bylo více mezi vzdělanějšími dělnicemi. Můžeme oprávněně předpokládat, že v budoucnu spolu s podstatným zvýšením vzdělanosti dělnické třídy zesílí i odmítavý postoj k uvedenému způsobu řešení této otázky. To však neznamená, že za určitých konkrétních okolností by takové opatření nemělo kladný sociální účinek.

Jak se zdá, bude prospěšnější neřešit tento problém přímo, nýbrž „oklikou“. Pozornost vzbuzuje zvláště možnost usnadnit situaci matek změnou společenských zvyků, která by mimo jiné vedla k novému rozdělení práce v domácnosti a při výchově dětí mezi mužem a ženou a také mezi generacemi. To není jen návrh — sociální politika socialistického státu už nyní podněcuje takové přeměny důchodovým zabezpečením desítek miliónů starších lidí, rychle rostoucí bytovou výstavbou, mechanizací domácích prací atd.

Úkoly sociálního plánování se rovněž podstatně zpřesňují při diferencovaném zkoumání struktury chování (trávení času) městských dělníků lišících se úrovní vzdělání, materiálně ekonomickým postavením apod. Avšak i tato druhá rovina analýzy městského způsobu života nemůže přehlédnout ke všem konkrétním specifickým rysům sociálních procesů, protože ve skutečnosti neexistují jednoroz-

¹⁸ Ze sčítání lidu v r. 1959 vyplývá, že mezi osobami mužského pohlaví ve věku od 19 do 29 let absolvovalo přibližně 45 % aspoň 7 tříd, zatímco u žen tohož věku překročil tento podíl 50 %. Zato mezi muži ve věku 50–60 let mělo 22 % neúplné střední nebo vyšší vzdělání a mezi jejich vrstevníci jen 10 %. Viz *Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 goda*. SSSR Svochnyj tom, Moskva 1962, s. 74–75.

¹⁹ Viz *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 34–35. Porodnost se nejméně snižuje v okresech, kde jsou zjevně pozůstatky rozdílu životních podmínek nejen v dospělosti, nýbrž i v mládí.

měrně formované skupiny. Společnost se fakticky skládá z různých jednajících skupin, pro něž je příznačný určitý typ každodenní činnosti a různorodý (ne příliš přesný) soubor sociálně demografických znaků, které svým způsobem představují základ jejich formování.

Analýza chování těchto skupin, která představuje třetí, nejvyšší rovinu zkoumání způsobu života, dovoluje odhalit reálné předměty sociálního plánování (zatímco v prvních dvou rovinách se zjišťují spíše tendence společenských procesů a obrysy úkolů sociálního plánování).

Je zde však mnoho výzkumných obtíží spojených s mnohostranností a neuspokojeností zkoumaných jevů. Vícerozměrné metody soudobé statistiky dovolují tyto nesnáze překonat pomocí elektronických počítačů. Mezi jiným jsme provedli vícerozměrnou analýzu trávení času několika set průmyslových dělníků, což umožnilo určit skupiny chování ve zkoumaném souboru.²⁰

Jak se dalo očekávat, zjištěné skupiny mají mnoho společného s kategoriemi, o nichž jsme hovořili výše. Tak například určitou část z nich představují skupiny převážně mladých dělníků, zatímco jiné skupiny se většinou skládají z ženatých dělníků a vdaných dělnic. Avšak existence různých skupin v obou kategoriích svědčí o tom, že v každé vrstvě dělníků odlišného věku a rodinného postavení existují a mohou být objeveny podtypy, pro které je nutno zpřesnit formulaci a zejména „adresování“ některých úkolů sociálního plánování.

Uvnitř základní masy zkoumaného souboru, který se skládá z dělníků ve středním úseku životní dráhy, byly zjištěny dvě skupiny, jež se liší stupněm osvojení základů soudobé městské kultury. Ve shodě s tím problémy, které se objevily při zkoumání života dělnických rodin s nezletilými dětmi, mohou být společné pro obě skupiny i specifické pro každou z nich. Například úkoly vyplývající z nezbytnosti překonávat rozdíly mimopracovních podmínek žen a mužů jsou aktuální pro celou tuto vrstvu dělníků, zatímco problémy spojené s nadměrnou rolí televize ve volném čase dělníků se zvlášť ostře projevují v první z obou skupin, jejíž způsob života je orientován na ro-

dinu, na styk s dětmi a na převážně domácí formy kulturních aktivit, tzn. na noviny, časopisy a zvláště televizi. Problémy opilství a jiných projevů „antikultury“ se do značné míry soustřeďují do druhé skupiny (pro muže z této skupiny je příznačná silná orientace na práci na zahrádce, na domácí kutilství a na zábavu, a to na úkor zájmu o kulturu a péče o děti).

K hlubšímu pojetí sociálního plánování také přispívá využití vícerozměrné analýzy zkoumaného souboru dělníků pro určení dvou skupin mládeže. Pro obě skupiny je charakteristické poměrně slabé spojení s domovem a rodinou a aktivní využívání mimopracovní doby — tím však jejich podobnost končí. Avšak právě jejich rozdíly umožňují, abychom si konkrétněji představili některé důležité problémy rozvoje naší společnosti.

V prvním případě je největší část mimopracovní doby věnována studiu při zaměstnání. I zábava — které je, pravda, ve struktuře způsobu života této části mládeže málo — je zaměřena na utváření vysoce organizované osobnosti pracovníka socialistické společnosti. Patří k ní četba, návštěva filmových a divadelních představení, styk s přáteli a sport. V druhé skupině se téměř nestuduje a mimopracovní doba se do značné míry promrhává v nejrůznějších domácích činnostech, jako je práce na zahrádce a kutění, v zábavách pouličních part a prostě v „nicedělání“. Je to určitá rezerva, potenciální záloha druhé z masových skupin chování městských dělníků, která je charakterizována poloměstským životem, slabě navazujícím na městský způsob života.

Ve shodě s touto situací může být úloha sociálního plánování vyplývající z nezbytnosti rozvíjet vzdělávání dospělých a přetvořit je ve všeobecnou záležitost pracujících zpřesněna tímto způsobem: Nejde jen o důležitý taktický úkol usnadnit podmínky studia pro dělníky ani jen o strategický úkol přeměnit vzdělání v nedílnou součást způsobu života ženatých dělníků a vdaných dělnic, nýbrž také o to, vnést studium do života nestudující dělnické mládeže. Toto zpřesnění je zvlášť aktuální, protože nezvyk pokračovat ve studiu a soustavně se vzdělávat — a takový zvyk se vytváří jen v mládí —

²⁰ Podrobněji viz *Voprosy filosofii*, 1969 7, s. 53—64.

hrozí v podmínkách vědeckotechnické revoluce beznadějným zaostáváním za rychlým tempem společenského pokroku.

Zvláštní význam pro sociální plánování má ta okolnost, že vícerozměrnou analýzou trávení mimopracovní doby se ze zkoumaného souboru dělníků vydělila také skupina s rozumnější a harmoničtější vyváženou strukturou každodenního chování. V této skupině se aktivní osvojování kultury (jako cílevědomé sebevzdělání či jako zábava) a pozornost vůči rodině, projevující se neustálou péčí o děti a pomocí ženám ve vedení domácnosti, spojuje s intenzívními styky mimo rodinu a s otevřeností domácího rodinného prostředí.

Ve srovnání s ostatními skupinami se tu hodně času věnuje veřejné činnosti a sportu. Tuto skupinu můžeme považovat za určitý praktický ideál, za bezprostřední vzor pro sociální plánování. Takový závěr je opodstatněný tím spíše, že podle charakteristik rodinného stavu se tato skupina téměř neodlišuje od dvou základních skupin dělníků, neboť i její značnou většinu tvoří ženaté a vdané osoby s nezletilými dětmi. Rodinné postavení tedy nepředurčuje ony jednostrannosti způsobu života, které jsou charakteristické pro většinu ženatých nebo vdaných osob.

Zkoumání způsobu života — a možná dokonce v první řadě těch jeho stránek, které se projevují v mimopracovní oblasti, v nevýrobní sféře praktické lidské činnosti — je tedy nezbytným předpokladem pro úspěšný rozvoj sociálního plánování v Sovětském svazu a pro vypracování nových přístupů k složitým procesům společenského vývoje.

Jak vysvítá z návrhu *Směrnice XXIV. sjezdu KSSS*, v soudobé etapě komunistické výstavby se v této oblasti otevírají nové velké možnosti. V nové pětiletce zamýšlí strana provést opatření ke zdokonalení vzdělání, zvýšení jeho úrovně a k vytvoření lepších podmínek pro výchovu dorůstající generace. Počítá se mj. také s realizací široké soustavy opatření zaměřených na časové úspory a na usnadnění práce v domácnosti. Plánuje se značné rozšíření sítě podniků veřejného stravování a služeb, dětských předškolních zařízení, domů pionýrů, domů mladých techniků a domů mladých přírodovědců.

Sovětští lidé s nesmírným uspokojením oceňují pohotovost, s níž *Směrnice XXIV. sjezdu KSSS* k pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství SSSR na léta 1971—1975 reagují na aktuální úkoly v této oblasti.

Přeložila Dagmar Vichnarová

1. Úvod

Problematika, kterou se v tomto článku chceme zabývat, je neobyčejně důležitá z hlediska možnosti předvídání tendencí vývoje společnosti. Je pravda, že otázky životního stylu, sociálního chování, potřeb a hodnot jsou předmětem úvah různých autorů, ovšem každý z nich arbitrárně rozhoduje, co je vlastně předmětem jeho zkoumání, jaký pojmový rámec jím zachycuje a které empirické parametry dovolují nejlépe postihnout odpovídající aspekty. Často i pojmy jako „kultura“ a „životní styl“ jsou chápány jako synonyma, přičemž sociální chování, potřeby a hodnoty patří do okruhů obou dvou.

Jak psal S. Ossowski, „životní styl není vlastností stupňující se v nějaké škále, není to ani úroveň vlastnictví nebo vzdělání. Životní styl jako *vlastnost třídy* především zahrnuje velikost a formu spotřeby, přičemž se odráží v rozpočtu. Sama výše rozpočtu není pro životní styl rozhodující (je-li překročen „práh subsistence“, mohou být stejné sumy vydávány velmi různým způsobem), ovšem určité typy životního stylu předpokládají určitou výši rozpočtu“.¹

V této práci chápeme životní styl poněkud odlišným způsobem, i když není uvedenému vymezení příliš vzdálen² (z Ossowského vycházíme, zejména pokud jde o vazbu životního stylu na rozpočet). Naše pojetí bude jasnější, vymezíme-li vztah pojmu *životní styl* k pojmu *životní úroveň*.

Životní úroveň chápeme jako finančně měřené ekonomické možnosti, to jest určitý prostor rozpočtu jednotlivce nebo hospodářící domácnosti, *možnost* opatření určitého množství zboží a služeb v rámci jednoho měsíce nebo spíše roku. Životní úroveň představuje jak charakteristiku zvláštních jednotek, tak i — jako sumární ukazatel — charakteristiku jednotlivých sociálních skupin nebo globální společnosti.

Naproti tomu *životní styl* je výsledkem jistých voleb týkajících se každodenních aktivit a uskutečňovaných lidmi na určité životní úrovni. Životní styl zahrnuje potřeby akceptované v dané sociální skupině i uznávané a realizované *vzory jejich uspokojování*. Uvedme příklad: Počínaje určitou životní úrovní nemusíme vydat veškerý svůj příjem — jeho část můžeme uspořít; můžeme jeho podstatnou část vydat na stravování nebo na jiné materiální hodnoty; můžeme vydat více na materiální hodnoty, nebo tyto výdaje omezit ve prospěch takzvaných kulturních hodnot. Můžeme značnou část rozpočtu vydat na alkohol, nebo také na nákup knih, na úpravu bytu, nebo na turistiku. Přitom uvedenou diferenciaci možnosti voleb uvádíme jen jako příklad, bez nároku na vyčerpání a systemizaci zkoumané oblasti.

V obecné poloze je životní styl částečně určen pouze možnostmi uspokojování potřeb a v menší míře pak povahou potřeb. Charakteristika životního stylu je ostatně

* V tomto článku je využit text studie *Přeměny životního stylu a sociální struktura v Polsku*, zpracované v oddělení sociálních prognóz Ústavu pro filosofii a sociologii M. Czerwińskim, A. Pawelczyńskou, A. Sicińskim a J. Strzeleckim.

¹ S. Ossowski, *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, Ossolineum, Łódž 1957, s. 48.

² Z mnoha pojetí uvádíme toto vymezení termínu: „... životní styl je určitým celkem chování, snah, potřeb, kulturních zvyklostí, zvyků a zálib, které se dají měřit verifikovatelným způsobem“ (R. Dyoniziak, *Zróżnicowania kulturowe społeczności wielkomięskiej*, PWE, Warszawa 1969, s. 18). Ne nějaká teorie, nýbrž korelační analýzy mají tedy v tomto chápání vymezen ten aspekt sociální skutečnosti, který je určen jako „životní styl“.

Tomuto pojetí je věnována také práce A. Tyszka, *Uczestnictwo w kulturze. O różnorodności stylów życia*, PWE, Warszawa 1971. Autor vychází z úvah M. Webera a navrhuje rovněž na americké sociologické studii. Ve své práci poukazuje na rozdíly mezi vlastním pojetím životního stylu a pojetím Ossowského: „V dalším textu této práce nechápeme kategorii životního stylu jako fíkalou vlastnost nějaké třídy, nýbrž jako syntetický kvalitativní výraz individuální situace. Nejadekvátnejší se v tomto směru zdá být empirický výzkum toho, které ze znaků skutečně nabývají rozhodujícího významu pro sociální hierarchii a z jakého hlediska“ (cit. d., s. 107). S tímto Tyszkovým závěrem se plně shodujeme, ačkoli naše chápání termínu je poněkud jiné.

značně obtížnější než charakteristika životní úrovně, přičemž ekonomická měřítka zde mohou mít pouze pomocný význam. Přinejmenším v obecné etapě studia této otázky se zdá, že neadekvátnějším postupem je empirické odkrývání určitých diferenciací, jejich vazeb a svazků voleb vyúsťujících do určení různých, vzájemně si konkurujících životních stylů. Takto se také zpravidla postupuje při výzkumech. Je důležité dodat, že životní styl v našem chápání se neskládá pouze z prvků patřících do oblasti spotřeby, nýbrž zahrnuje i takové jevy, jako je diferenciace pracovních profesijních prestižů, diferenciace kulturní participace, diferenciace zvyklostí apod. Je to tedy souhrn heterogenních elementů částečně odpovídající francouzskému termínu „genre de vie“ (proti „niveau de vie“),³ anglickému „way of life“ nebo ruskému „obraz žizni“.

2. Životní styl a životní úroveň

Z četných publikací obsahujících statistická data o příjmech a výdajích obyvatelstva není snadné získat představu, jež by sifikace běžně uváděné ekonomy — přimout následující diferenciaci příjmových zdrojů.⁵

Zdá se, že je tu třeba brát v úvahu především tyto oblasti:

- příjmy (jejich zdroj a velikost)
- velikost a charakter společenské spotřeby
- rozpočty hospodařících domácností.

Individuální příjmy

Zdá se, že pro účely analýzy životního stylu by bylo třeba -- na rozdíl od klasifikace běžně uváděné ekonomy -- přimout následující diferenciaci příjmových zdrojů.⁵

³ Srovnej J. Fourastié, *Le grand espoir du XXe siècle*, Gallimard, Paris 1963, s. 23.

⁴ Obtíže při získávání potřebných dat mají různé zdroje. Věrohodnost informací plynoucích z výzkumů rodinných účtů je např. omezena záměrnými i nezámyslnými rozdíly mezi informací poskytovanou dotazovanými osobami a skutečným stavem (může zde jít o zamlčování vedlejších příjmů, zejména je-li jejich legálnost pochybná; o falešné údaje o výdajích např. na alkohol, ale také o tendence skrývat jak extrémní nedostatky, tak přehnaný luxus.)

⁵ Do příjmů tedy zahrnujeme všechny peněžní příjmy včetně důchodů a sociálních dávek, které jsou v běžných pojetích zpravidla zahrnovány do jiných kategorií (jako složky společenské spotřeby). Východiskem je pro nás určení prostoru možností voleb v oblasti uspokojování potřeb spojených s dispozicí s nižší či vyšší peněžní sumou a určení zdroje, z něhož tento příjem pochází.

⁶ Do této kategorie zahrnujeme výplaty z osobního

- příjmy ze zaměstnání⁶
- starobní nebo jiné důchody apod.
- peněžní sociální příjmy⁷
- jiné zdroje příjmů⁸

Příjmy z nezemědělské práce (hlavně ze zaměstnání) dostávalo v Polsku v roce 1966 cca 55 % ekonomicky činných obyvatel země, což spolu se závislými příslušníky rodin představovalo okolo 60 % obyvatelstva. Velikost těchto příjmů byla diferencována od zákonného minima (které od roku 1956 postupně stoupá) až k příjmům nad 5000 zlotých. Charakteristickou vlastností polské mzdové politiky je skutečnost, že přes změny ve výši příjmů, jež proběhly v posledních patnácti letech, se rozpětí mezi 10 % nejnižší odměňovaných (dolní decil) a 10 % nejlépe odměňovaných (horní decil) prakticky nezměnilo a zůstává v relaci 1 : 5.

Výše platů se pochopitelně liší v závislosti na vykonávané práci; charakteristická je relace odměn duševních a manuálních pracovníků — přibližně 1 : 1,2 (tato relace se vytvořila v období šestiletého plánu 1950—1955), a to na rozdíl od předválečné doby, kdy byly platy duševních pracovníků zhruba třikrát vyšší než mzdy pracovníků manuálních. Naproti tomu relace úrovně příjmů určených pro spotřebu u zemědělské a nezemědělské populace činí 1 : 1,5.⁹

Určité rozdíly nacházíme mezi platy v různých sektorech národního hospodářství a také uvnitř těchto sektorů, jako například v různých odvětvích průmyslu. Je pravda, že nemáme k dispozici data porovnávající platy stejně kvalifikovaných osob v různých sektorech nebo odvětvích národního hospodářství, avšak informace o průměrných platech poskytují dostateč-

o neosobního fondu, odměny, prémie, výplaty z podnikového fondu apod.

⁷ Do této kategorie bychom zahrnuli pracovní a zákonné podpory, stipendia apod.

⁸ Tato příjmová kategorie by vyžadovala další diferenciaci pro svoji heterogenost (která má určité sociální důsledky), avšak nemáme statistická data pro takové adekvátní členění. Patří do ní příjmy z tzv. soukromé iniciativy (jejich jasné určení a analýza distribuce jsou obtížné), příjmy zemědělské populace (v tomto případě je důležité ohodnotit naturální spotřebu představující doplněk k peněžním příjmům). Určitá kategorie osob ovšem také disponuje příjmy z úspor, dostává peníze od příbuzných (včetně těch, kteří žijí v zahraničí). Samostatnou položku pak tvoří příjmy z očividně nelegálních zdrojů.

⁹ Údaje jsou převzaty z práce A. Rajkiewiczze a Z. Żekońského, *Warunki życia ludności* (v: 25 lat gospodarki Polski Ludowej, red. K. Sekomski, PWE Warszawa 1969), s. 177, 178, 181.

nou představu o tomto jevu. Platí se rovněž diferencují v závislosti na místě dané organizační jednotky, jež pracovníka zaměstnává, v hierarchii řízení.

Celková diference odměn (vytvořená ještě v období šestiletého plánu, tedy ve zcela odlišných hospodářských podmínkách) se promítá jak do ekonomiky, tak i do sociální sféry. Nejvíce nás v této souvislosti zajímá otázka, zda zaměstnání v jednotlivých sektorech a odvětvích národního hospodářství je faktorem diference životního stylu, a to mimo jiné i prostřednictvím diference odměn.

Životní úroveň není však ani tak formována individuálními příjmy jako spíše příjmy připadajícími na jednu osobu v rámci hospodářící domácnosti. Takové údaje můžeme získat z analýzy rodinných účtů, i když věrohodnost informací pocházejících z tohoto zdroje je do určité míry omezena. Výraznější obraz diference životní úrovně bychom obdrželi, kdybychom měli ještě další dva druhy informací. Jednak by to měly být informace o velikosti a sociálním rozložení maximálních příjmů (příjmy majitelů soukromých podniků, příjmy některých kategorií rolníků, jako např. zelinářů apod., příjmy některých kategorií tvůrčích pracovníků atd.). Ještě více snad chybí data určující „minimální“ úroveň. Přitom nám nejde o nějaké fakticky nevyčíslitelné biologické minimum, nýbrž o kulturně podmíněné „minimum sociální“. Rovněž nemáme na mysli částku nezbytnou pro udržení života,¹⁰ nýbrž určení úrovně uspokojování určitých základních potřeb, považovaných za minimální z hlediska systému hodnot a zvyklostí určitých sociálních kategorií.¹¹

¹⁰ Obtíž při určení tohoto druhu minima vyplývá z diference potřeb — zejména těch, které jsou pokládány za „základní“ (potřeby stravování, odívání, bydlení apod.; patří sem zpravidla i výdaje na zdraví a hygienu, určité drobné osobní výdaje a také výdaje na výchovu dětí) — v závislosti na fyziologických a psychologických rozdílech jednotlivců a také na rozdílech v životním prostředí a povaze vykonávané práce (či obecněji způsobu života). Určení těchto faktorů není zdaleka jasné. Kromě toho je prakticky nemožné odlišit faktory biologické a fyziologické od faktorů kulturních a sociálních.

¹¹ Výzkumy těchto problémů soustřeďují pozornost na skutečnost, že respektování sociálních hledisek (obvykle hledisek skupinových) vede k rezignaci na uspokojení potřeb považovaných za základní, a to ve prospěch jiných potřeb, jež příslušná skupina vysoce hodnotí.

¹² Problém minimální odměny a minimálních reprodukčních nákladů pracovní síly analyzoval K. Marx, který také ukázal mechanismus utváření tohoto minima. Mimo jiné napsal: „*Hodnota pracovní síly čili hodnota práce* má některé zvláštní

Zdá se, že „sociální minimum“ tohoto typu se musí stát jedním z nejdůležitějších ukazatelů ekonomického a sociálního rozvoje země. Hlavními úkoly sociální a ekonomické politiky¹² musí být v prvé řadě zlepšení životních podmínek skupin žijících pod minimální úrovní a v druhé řadě zvýšení ukazatelů životní úrovně považované v naší zemi za minimální.

Protože nemáme ani údaje o příjmech nejlépe situovaných skupin, ani určení „sociálního minima“, těžko zde můžeme dospět k tomu, co by jistě mělo určitý význam z hlediska propojení dat o „životní úrovni“ s problematikou „životního stylu“, tedy k určení toho, na jaký životní styl „stačí“ jednotlivé kategorie naší společnosti (např. jak lokalizované sociální skupiny a v jaké míře si mohou „dovolit“ auto, chatu nebo zahraniční zájezd, které skupiny si mohou moderně zařídit byt nebo rychle reagovat na změny módy apod.). Úkolem příštích sociálně ekonomických výzkumů by mělo být osvětlení této problematiky, tak důležité pro formulaci modelu spotřeby, na nějž je třeba pohlížet v souvislosti s přeměnami životního stylu (tato souvislost se ukazuje jako zvlášť důležitá z hlediska prognózování).

Do příjmů obyvatelstva jsme rovněž zařadili starobní a jiné důchody a sociální dávky. Jde totiž o to, že z hlediska životní úrovně jakožto faktoru podmiňujícího životní styl je skutečností, že „životní úroveň“ je zabezpečována vlastními pracovními příjmy (nebo z jiných zdrojů), ze starobního či jiného důchodu, méně významná. Jestliže pracovník přejde do důchodu, nerad zásadně mění životní styl, který si vytvořil v dosavadním životě, v žádném případě pak si nechce snížit

rysy, které ji odlišují od hodnoty všeho ostatního zboží. Hodnota pracovní síly se utváří ze dvou prvků, z nichž jeden je čistě fyzický, druhý historický čili společenský. *Krajní hranice* hodnoty pracovní síly je určena prvkem *fyzickým*, to znamená, že dělnická třída, aby se mohla udržet a reprodukovat, aby mohla zajistit natrvalo svou fyzickou existenci, musí dostávat životní prostředky absolutně nezbytné k životu a k rozmnožování. *Hodnota* těchto nezbytných životních prostředků je tedy *krajní hranicí hodnoty práce*. . . Kromě tohoto čistě fyzického prvku je *hodnota práce* v každé zemi určena *tradiční životní úrovní*. To se netýká jen čistě fyzického života, nýbrž i uspokojování jistých potřeb vyvěrajících ze společenských podmínek, do nichž jsou lidé postaveni a v nichž vyrůstají. . . Tento historický čili společenský prvek, který věhá nad hodnotou práce, se může zvětšovat nebo zmenšovat, dokonce vůbec zmizet, takže zůstává pouze fyzická hranice“ (K. Marx — B. Engels, *Spisy*, sv. 16, SNPL Praha 1965, s. 181—182).

životní úroveň. Přitom žije ve stejném prostředí, které má určité standardy hodnocení životního stylu a které — v naší kultuře — zásadním způsobem nerozlišuje mezi pracujícími a důchodci. Politika vůči důchodcům, která se v naší zemi v poslední době provádí, je zaměřena na stálé zvyšování jejich příjmů, jež se mají podle možnosti co nejvíce blížit jejich dřívějším výdělům.

Podpory různého druhu jsou z hlediska analýzy „životní úrovně“ jednou ze složek hotovostních příjmů jednotlivců či rodin. Skutečnost jejich zdánlivé nezávislosti na vykonávané práci je koneckonců činí nástrojem politiky omezující disproporce v životní úrovni.

Společenská spotřeba

Představa diferenciací „životní úrovně“ v Polsku není možná bez naznačení problému distribuce fondu „společenské spotřeby“. Naše pojetí tohoto pojmu se neshoduje s jeho užíváním v řadě ekonomických prací — jde nám pouze o ty statky a služby, které jednotlivci a rodiny dostávají bezekvivalentně (např. bezplatná lékařská péče, bezplatné školství) nebo levněji, než odpovídá „tržním“ cenám (např. rekreace za 30 zlotých denně, na niž je z fondu společenské spotřeby doplácena částka 70 zlotých i více).

Nemáme k dispozici data o distribuci fondu společenské spotřeby mezi jednotlivé sociálně profesionální kategorie nebo o diferenciaci využívání různých forem tohoto fondu. Podle předpokladu má tento fond vyrovnávat sociální nerovnosti, v praxi se ovšem setkáváme s jinými kritérii rozdělování, která nerovnost ještě zůstávají (např. rekreace, lázeňská péče).

Rodinné rozpočty

Povězme ještě několik slov o výdajích z rodinných rozpočtů. Nemáme k dispozici směrodatné údaje charakterizující skutečné rozpětí výše rozpočtů, ani specifickou analýzu rozpočtů z hlediska diferenciací tříd a vrstev. Musíme se tedy spokojit výdaji „průměrné“ hospodářské domácnosti, jakkoli si uvědomujeme nedostatek podobných informací.

Z výzkumů¹³ vyplývá, že poměr výdajů na osobu v rodině manuálního pracov-

níka ve srovnání s odpovídajícími výdaji domácností pracovníků duševních byl v roce 1962 tento:

Položka výdajů	Výdaje na hlavu v domácnosti duševního pracovníka v poměru k domácnosti manuálního pracovníka (výdaje v domácnosti manuálního pracovníka = 100)
Výdaje celkem	130
Z toho:	
stravování	112
oděv a obuv	129
bydlení	145
světlo a otop	124
zdraví a hygiena	165
kultura a vzdělání	152
alkohol a kouření	95
jiné výdaje	167
kommunikace a spoje	165

Struktura výdajů se rovněž liší v závislosti na výši příjmů a na věku hlavy hospodářské domácnosti. Není zde místa na podrobnější rozbor těchto diferencí — uvedené údaje jsme zaměřili pouze na ilustraci problému závislosti životního stylu na životní úrovni, tedy závislosti voleb na okruhu možností v podstatně míře vyznačených rozpočtem hospodářské domácnosti.

Jak se zdá, v perspektivě, která nás zde zajímá, můžeme očekávat tyto směry přeměn životní úrovně a jejich činitelů:

- růst průměrné životní úrovně;
- likvidaci problémů osob žijících pod „sociálním minimem“ a zvýšení tohoto minima;
- u ekonomicky aktivních osob růst podílu příjmů ze zaměstnání;
- růst průměrné mzdy;
- změny v diferenciaci mezd mezi sektory a odvětvími národního hospodářství;
- růst velikosti důchodů a podílu sociálně zabezpečených osob.

Dále se domníváme, že od sociální politiky můžeme očekávat:

- využívání a rozvíjení konzumu z fondu společenské spotřeby jakožto faktor vy-

¹³ Tymowski A., *Dochody i wydatki pracowników przemysłu*, Instytut Pracy, Warszawa 1967, s. 100 a n.

rovnání diferencí vyplývajících z růstu spotřeby individuální;

b) vytvoření systému rodinných podpor nefektivního charakteru jakožto prvku populační a zaměstnanecké politiky apod.

Všechny tyto hypotézy vztahující se k formování přeměn životního stylu je pochopitelně třeba verifikovat seriózními výzkumy, jež by zahrnovaly ekonomické i sociologické aspekty.

Jestliže jsme se začali zabývat problematikou vazeb mezi životním stylem a životní úrovní, bylo právě naším cílem soustředit pozornost především na tento důležitý aspekt očekávaných přeměn životního stylu. Jestliže jsme se přitom rozhodli ukázat určité problémy, které jsou dobře známy ekonomům a nejsou cizí sociologům, pak to nebylo proto, abychom systemizovali existující vědění, nýbrž spíše proto, abychom ozřejmili obrovský rozsah našich ekonomických a statistických neznalostí v této oblasti. Z hlediska socialistické sociální a ekonomické politiky omezuje neznalost řady jevů každodenního života zásadním způsobem možnosti předvídání změn.

Životní úroveň — životní styl — zdraví

Životní úroveň představuje základní bariéru omezující možnosti svobodné volby. Dosud jsme se zabývali pouze ekonomickými podmínkami životní úrovně a jejími důsledky pro životní styl. Stejně vážnou roli ovšem hrají i určité biologické vlastnosti člověka, spjaté s jeho věkem a jeho zdravím.

Protože vzhledem k omezenému rozsahu článku nechceme podrobněji tyto problémy rozebírat, uvedeme pouze, že vědecká problematika životního stylu musí brát zřetel na základní kritéria omezující různé možnosti volby. Vyžaduje to mezi jiným i větší přesnost zkoumání vazeb mezi životní úrovní, životními podmínkami, zdravotním stavem a životním stylem.

3. Dynamika přeměn životního stylu v Polsku

V předchozí části jsme se zabývali závislostí životního stylu na životní úrovni. Životní úroveň ve značné míře determinuje možnosti výběru způsobů uspokojování potřeb, jež jednotlivci a sociální skupiny mají. Pod určitou životní úrovní

volba prakticky neexistuje, protože všechny výdaje se týkají výlučně takzvaných primárních nebo základních potřeb. Nad tímto minimem začíná, a to ve značné závislosti na životní úrovni, „volný výběr“ kulturního charakteru. Tento výběr či volbu není možno určit stejně jasným způsobem jako u životní úrovně, kterou můžeme měřit výši měsíčních výdělků a příjmů na hlavu v rodině. O výběru v určité míře informují výzkumy rodinných účtů (struktura spotřebního koše), spadají sem však i určité třídní, regionální a rodinné zvyklosti a tradice, přičemž individuální volby jsou utvářeny i v souvislosti s životními drahami, osobnostními zvláštnostmi, preferencemi, potřebami a zájmy.

Ačkoliv existuje rozsáhlá literatura o této problematice, její využití pro syntetickou diagnózu nebo formulaci prognostických hypotéz je zpravidla obtížné. a to pro nesrovnalost materiálů z hlediska zkoumaných populací a především pak pro různost terminologií, výzkumných hypotéz a metod.

Slabostí našich úvah na toto téma je také to, že v oblasti kulturních aspektů životního stylu operujeme obecnými údaji a pouze postulujeme nezbytnost komplexních výzkumů, které by dovolily osvětlit potřeby, volby, chování, preference a motivace v kontextu životní úrovně nebo jiných sociálně ekonomických faktorů.

Z obecného hlediska se životní styl v současném Polsku mění velmi rychle, a to především v důsledku působení těchto faktorů:

- růstu životní úrovně
- utváření nové sociální struktury
- urbanizace země
- industrializace a civilizačně technického vývoje (vědeckotechnické revoluce)
- růstu úrovně vzdělání
- vzorů přicházejících z jiných zemí
- prostředků masové komunikace.

Prostorová a sociální mobilita, k níž došlo v Polsku po poslední válce; katastrofální všeobecné zubožení země v důsledku války; odstranění dvou sociálních tříd, které v Polsku před válkou vládly (velkostatkářů a buržoazie); rovnostářské ideály a sociální ekonomická politika nového řádu — to všechno jsou faktory, jež zásadně modifikovaly nebo úplně pře-

měnily dosavadní životní styl všech sociálních tříd a vrstev. Pro dělnickou i rolnickou třídu se vytvořily možnosti vzestupu, možnosti utváření nového životního stylu, i když pro některé vrstvy zahrnuté v těchto třídách (dělnickou a rolnickou „aristokracií“) znamenaly uskutečněné změny ztrátu privilegovaného postavení. Pro inteligenci — do značné míry během okupace zlikvidovanou — přinesly nové podmínky zlom v jejím společenském postavení a dosavadním životním stylu i nezbytnost jeho úplné přeměny ve všech aspektech.

Provedené přeměny sociální struktury obrátily dřívější životní styl v trosky. Jak známo, takové přeměny, jako rozpad existujících sociálních struktur a vazeb, se promítají i do rozpadu sociálních norem a vzorů. V té míře, jak nové sociální struktury silí a fixují se, vedou k vytváření nových norem a vzorů, ovšem v dlouhodobém procesu. Je zcela pochopitelné, že tento proces nebude v Polsku ještě dlouho ukončen. Za prvé, ačkoli se po odstranění staré sociální struktury a s ní spjatých kritérií diferenciac na „vyšší“ a „nižší“ vrstvy vytvořila nová kritéria diferenciac, nejsou ještě zcela jednoznačná ani plně zakotvená ve společenském vědomí. Za druhé, sociální mobilita je u nás stále značná a rovněž pokračuje proces prostorové mobility z venkova do měst, což stále vytváří situace vedoucí ke srážkám různých životních stylů a jejich různého hodnocení. Za třetí, i nadále probíhají změny v životním stylu zvláštních jednotek, malých skupin, sociálních vrstev a tříd, jež jsou spojeny s ostatními výše jmenovanými faktory.

Urbanizace poskytuje stále většímu počtu lidí příležitost přejít na „městský“ životní styl, který se od „venkovského“ liší jak využíváním městského vybavení, tak i organizací života, typy vazeb atd.

Faktorem, který bude i perspektivně působit na zachování určitých prvků obecné diferenciac životního stylu i vytvoření nových diferencí, může být regionální různost tempa urbanizace. Zde je třeba také očekávat, že životní styl bude i nadále spjat s diferenciací prostorové organizace.

Industrializace či obecněji civilizačně technický rozvoj vede k modernizaci životního stylu lidí pracujících v rostoucím moderním průmyslu, na moderních tech-

nických zařízeních a v podmínkách moderní organizace práce.

Růst úrovně vzdělání vede k tomu, že si lidé uvědomují možnosti spojené se zvyšováním životní úrovně i potřeby intelektuálnějších, estetičtějších aktivit. Současně vede i k formování nových aspirací a nových potřeb.

V současném světě hraje stále větší roli působení kulturních vzorů přes hranice jednotlivých zemí. Proto i životní styl, jež se utvořil jinde, ovlivňuje aspirace a chování polské společnosti, a to ve všech sociálních třídách, byť ne ve stejném stupni.

Tisk, rozhlas a především televize — neboli takzvané *prostředky masové komunikace* — jsou důležitým zdrojem procesů sjednocení životního stylu. Ačkoli — zejména v případě televize — významným způsobem působí na trávení volného času a především pak šíří stejné obsahy a stejné vzory do všech sociálních vrstev a tříd, nemůžeme vzhledem k individuálnímu výběru a interpretaci přijímaných informací intenzitu tohoto působení přeceňovat.

U všech uvedených faktorů, modifikujících a utvářejících životní styl jednotlivých sociálních tříd, vystupuje obecná tendence sjednocování životního stylu diferencujícího různé sociální třídy a vrstvy i tendence zmenšování distancí mezi nimi. Základní příčinou tohoto jevu je skutečnost, že uvedené stylotvorné faktory mají v naší zemi *obecný charakter*, neomezují se na ty či ony třídy, vrstvy nebo územní oblasti.

V jaké míře tento proces probíhá směrem, který by bylo možno příznivě hodnotit, to jest v jaké míře nový životní styl přejímá „to nejlepší“ z tradičních životních stylů jednotlivých tříd a vrstev a v jaké naopak není jednoznačně spjat s hodnotícími kritérii (obecně v kategoriích adekvátnosti vůči zásadním hodnotám našeho sociálně ekonomického systému), je obtížné posoudit.

Jak si celkově představujeme směr přeměn životního stylu v současném Polsku? Řada výzkumů poukazuje na skutečnost, že mnoho aspektů diferenciac životního stylu jde „napříč“ třídních rozdílů. Uskutečněné přeměny sociální struktury způsobily především rozpad starých životních stylů charakteristických pro jednotlivé třídy a vrstvy, vcelku však ještě nevedly ke vzniku nových diferencí. To pochopi-

telně neznamená, že by zde diferenciace neexistovala. Právě naopak — difference vystupují velmi výrazně, přičemž jsou spíše spjatý s určitými „rozměry“ sociální stratifikace než s hlavními prvky sociální struktury.

Nejsilněji diferencují životní styl tyto dimenze:

1. diferenciace příjmů, 2. diferenciace vzdělání, 3. rozdíly mezi bydlištěm v městě a na venkově, 4. rozdíly povolání.

Vzhledem k tomu, že neexistuje těsná spjatost mezi sociální strukturou a diferenciací životního stylu, není v zásadě žádná z existujících sociálních tříd vůdčí třídou utvářející národní vzory životního stylu. Tradice různých vrstev, smíšené s novými prvky, neskládají nějaký výrazný model, a tím méně je možné hovořit o tom, že by některá ze sociálních tříd a vrstev reprezentovala takový model.

Nejobecněji by snad bylo možno charakterizovat tendence celkových přeměn takto: *Současné přeměny probíhají na jedné straně v podobě zanikání rozdílů mezi životním stylem jednotlivých sociálních tříd a vrstev a na druhé straně v podobě růstu individualizace tohoto stylu, růstu rozdílů mezi jednotlivci patřícími do těchto tříd či vrstev.* Očekáváme zmenšení úlohy sociálního rozvrstvení (a zde především úlohy ekonomických rozdílů) jakožto diferenciálního faktoru naší společnosti. Toto tvrzení je ovšem spíše hypotézou než závěrem, který by bylo možno plně doložit výsledky provedených výzkumů.

4. Případné modifikace životního stylu v perspektivě roku 2000

Vycházíme z hypotézy, že podoba budoucího životního stylu v naší zemi bude záviset na těchto faktorech:

- budoucí sociální struktura
- růstu průměrné životní úrovně
- diferenciací životní úrovně sociálních tříd, vrstev a kategorií
- proporcí individuální a společenské spotřeby
- účasti na sociálně politickém životě, stupni demokratizace
- budoucím mezinárodním kontextu
- přeměně společenského vědomí
- vědeckotechnické revoluci, přeměně „přírodního“ prostředí a infrastruktury, technologickém rozvoji.

Jakou roli mohou podle našeho názoru hrát uvedené faktory a jaké důsledky se nám zdají pravděpodobnější? Pokusíme se na tuto otázku stručně odpovědět, ovšem nikoli ve formě prognóz, nýbrž v podobě formulace problémů, jež bude třeba na příště mnohem systematictěji analyzovat.

Jestliže je správná naše předpověď, že se v příštích třiceti letech v Polsku utvoří jakási „střední vrstva“ (s převahou „střední majetnosti“ a „středního vzdělání“) zahrnující značnou část společnosti, pak můžeme očekávat i krystalizaci určitého životního stylu vlastního této vrstvě. O tom, jaké tendence můžeme očekávat, pokud jde o podobu tohoto životního stylu, budeme hovořit dále. Zde alespoň připomeňme, že pokud je správná výše uvedená teze o tom, že přeměny životního stylu směřují k rozšíření prostoru individuálních voleb a ke zmenšení úlohy stratifikace jakožto diferencujícího faktoru, a pokud tato zákonitost zůstane i nadále platná (což se zdá být pravděpodobné), můžeme očekávat, že životní styl „střední vrstvy“ bude předpisovat menší okruh chování než kterýkoli z tradičních stylů starých sociálních tříd a bude také determinován menším okruhem sociálních partikularismů; bude však přitom více ovlivňován společným étosem a osobními sklony.

Vedle životního stylu dominující „střední vrstvy“ může vzniknout diferenciace životního stylu skupin zaujímajících velmi důležitá místa v sociální struktuře. Rovněž se domníváme, že i nadále se v Polsku udrží určitá specifická venkovského stylu života, a to přes značné zmenšení rozdílů mezi „městským“ a „venkovským“ životním stylem.

Můžeme očekávat, že v budoucnosti bude existovat i určitý životní styl lidí žijících na okraji společnosti. I když se domníváme, že do roku 2000 se instituce sociálního zabezpečení v naší zemi rozvinou natolik, že bude úplně odstraněna nouze a postiženým jednotlivcům (tělesně a duševně) se dostane státní péče, nelze vyloučit jevy „zvolené bídy“, odmítnutí materiálních a duchovních hodnot akceptovaných společenskou většinou.

Pokud by se naše předpoklady týkající se sociální politiky prováděné v nastávajícím období v naší zemi nepotvrdily a v souvislosti s tím by se prognóza pře-

měny sociální struktury směrem k rovnosti ukázala nesprávnou (tj. diferenciací faktory by vedly k růstu a k relativní stabilizaci sociální diferenciace), museli bychom očekávat silnější diferenciaci životního stylu mezi sociálními třídami a vrstvami. Současná dekompozice životního stylu by byla překonána novou kompozicí, kterou lze ovšem těžko podrobněji popsat. Celkové diferenciací tendence by vyplynuly z úlohy, kterou by hrály faktory, jimiž jsme se již zabývali.

Prvním z nich je úloha *spotřeby*, o níž jsme hovořili na místě věnovaném životní úrovni.

Dalším významným faktorem, který rozhodne o budoucím životním stylu, je stupeň *demokracie řízení*, zejména pak zapojení širokých mas do procesů ekonomického a politického rozhodování. Takové zapojení může vytvořit protiváhu „spotřebních“ tendencí – připisování nadměrného významu a prestiže úloze spotřeby materiálních statků různého charakteru.

Význam budoucího *mezinárodního kontextu* může být různý. Především bude v určité míře podmiňovat průběh ostatních procesů (mezi jiným i tempo zvyšování životní úrovně, a to prostřednictvím podílu výdajů na obranu ve státním rozpočtu, stupeň demokratizace apod.). Jiným důsledkem tohoto kontextu je „import“ vzorů životního stylu vytvořených v jiných zemích. To, jaké životní styly budou v jiných zemích dominovat a které z těchto zemí se budou těšit většímu a které menšímu prestiži, to všechno může mít vliv na utváření životního stylu v Polsku. Konečně úloha mezinárodního kontextu se může projevit i tím způsobem, že v situaci, kdy se naše země ocitne v roce 2000 v poměrně nevelké skupině zemí ekonomicky privilegovaných, internacionalistické cítění zakotvené v organických základech socialismu se bude muset bránit „spotřebitelským“ tendencím ve výše uvedeném smyslu. Naproti tomu zánik takového cítění by mohl ještě posílit tendence životního stylu privilegované společnosti.

O podobě budoucího životního stylu rozhodnou do značné míry přeměny *společenského vědomí*. Jde tu o roli velmi složitou, jejíž předvídaní je mimořádně obtížné. Je třeba se ptát, v jaké míře a v jakém směru se bude měnit hodno-

tový systém naší společnosti, zejména její rovnostářské cítění, kritéria „vyššího“ a „nižšího“ na škále sociálního prestiže, její „demokratický étos“. Sled změn v této oblasti, záměrná sociální politika utvářející žádoucí postoje a zabraňující nežádoucím postojům mohou do značné míry rozhodnout o životním stylu polské společnosti v roce 2000.

Jako důležitý faktor utváření nového životního stylu jsme již uvedli přeměny ve sféře lidského prostředí. Takové momenty, jako utváření obrazu krajiny či vůbec „zpracování prostoru“, nové vynálezy a inovace, zejména týkající se spojů a komunikací včetně použití samočinných počítačů, to vše bude bezpochyby mít značný vliv na budoucí životní styl.

Naše předpovědi hovoří o rostoucí roli individuálních, osobnostních faktorů životního stylu, jak je přináší ekonomický a sociálně kulturní vývoj. To však neznamená, že jedinou konsekvencí této tendence by byl „osamělý dav“. Vidíme jinou možnost existence množství životních stylů odpovídajících psychickým a fyziologickým dispozicím a schopnostem, a to při jednotě pevného společenství uvědomělých celospolečenských zájmů, cílů a snah. Realnost takové optimistické vize však hodně záleží na tom, do jaké míry se podaří vyloučit konfliktní situace a zájmové rozpory.

5. Závěr

V této práci jsme se snažili nastínit problematiku přeměn životního stylu, mezi jiným i vzájemné závislosti mezi sociální strukturou a těmito přeměnami, a to na základě změn pozorovaných v současné době. Slo nám také o to zvážit budoucí eventuality především z hlediska šancí, ale také z hlediska hrozeb.

Materiály, které máme k dispozici, neposkytují zatím dostatečný podklad pro dalekosáhlé prognózy. Teprve podstatné rozšíření empirické báze dovolí prohloubit prognostické hypotézy vycházející z důkladné diagnózy současného stavu a pozorovaných vývojových zákonitostí.

Další rozvoj naší společnosti přitom do značné míry závisí na tom, jaké cíle bude chtít realizovat v průběhu nejbližších třiceti let a jaké cesty zvolí pro jejich dosažení. V této práci jsme chtěli osvětlit

prostor možností v oblastech, jež nás zajímají. Jestliže se chceme touto problematikou zabývat, je nutno zkoumané téma dále rozpracovávat, a to nikoli v prvé řadě formou získávání správných předpokladů, nýbrž především vytvořením přehledu úkolů, které před námi stojí.

Základní obtíž při formulaci zásadních hypotéz týkajících se přeměn životního stylu, zejména pak vazeb mezi budoucí sociální strukturou a životním stylem společnosti roku 2000, vyplývá z nedostatku věrohodných diagnóz současné situace. Je pravda, že výzkumy sociální struktury jsou v naší zemi poměrně rozvinuté, ovšem ani v této oblasti nebyly všechny aspekty dostatečně osvětleny. Značně horší je ovšem situace ve studiu životního stylu a jeho přeměn v lidovém Polsku. Nemáme k dispozici systematické výzkumy zaměřené na naše pojetí životního stylu a zejména na jeho diferenciaci v jednotlivých sociálních třídách. Proto i když jsme se snažili ukázat na určité prvky životního stylu a jeho přeměny, nepodařilo se nám postihnout problém v jeho kontinuitě, zejména pokud šlo o jeho nejvýznamnější vazbu na životní úroveň a její změny. Kromě toho ty výzkumy, které

nějaké údaje o životním stylu přinášejí, činí tak zpravidla distributivním způsobem — tzn. hovoří spíše o diferencích mezi lidmi než mezi skupinami a málo se zabývají vazbami životního stylu na sociální instituce.

Úkolem mimořádné závažnosti nadále zůstává vypracování nových ukazatelů sociálního rozvoje, které by svým kvalitativním charakterem doplňovaly — a v určitých případech možná i nahrazovaly — dnešní kvantitativní, tzn. ekonomické ukazatele vývoje.

Tento článek ukázal východisko pro systematictější diagnosticko-prognostické studie¹⁴ o životním stylu v naší zemi, koncipované v rámci výzkumů státního plánu v letech 1971–1975 a týkající se předvídaných změn ve spotřebních vzorech, kulturních potřebách a hodnotovém systému polské společnosti. Tyto výzkumy představují základní úkol řady vědeckých pracovišť. Pojetí tohoto problému jakožto „uzlového“ a jeho dostatečné osvětlení může vytvořit skutečný základ pro sociální a ekonomickou politiku, jež rozhodne o podobě polské společnosti v dalších třiceti letech.

Přeložil Jiří Večerník

¹⁴ Pokud jde o prognostické koncepce v Polsku, viz mj. tyto práce A. Słocińskiego: *Prognozy a nauka*, KIW, Warszawa 1969; *Główne tendencje we współczesnej literaturze prognostycznej*, in: *O podstawach prognozowania*, Komitet „Polska 2000”, Ossolineum,

Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; *Prognozowanie a planowanie społeczne w systemie gospodarki socjalistycznej*, in: *Polityka gospodarcza a polityka społeczna*, „Omega”, WP, Warszawa 1971.

Cíl a perspektivy socialistického společenského zřízení zahrnují vytváření socialistického života a práce i všestranný rozvoj socialistické osobnosti. Revoluční přeměny společenských vztahů za socialismu také mění smysl lidského života. Společenské činnosti člověka se pod vedením dělnické třídy a její strany zákonitě rozvíjí, vznikají a zdokonalují se nové formy soužití, vyvíjejí se nové potřeby, lidé se uvědoměle podílejí na životě společnosti. K tomuto cíli je zaměřen hlavní úkol vytyčený na VIII. sjezdu SED v červnu 1971 — další zvyšování materiální a duchovní kultury lidu na základě vysokého tempa rozvoje socialistické výroby, zvyšování efektivnosti, vědeckotechnického pokroku a růstu produktivity práce.

Socialistický životní způsob a rozvinutý společenský systém socialismu

Socialistický životní způsob vyplývá především ze světodějně úlohy socialistické dělnické třídy — vybudovat nový společenský řád, v němž lidé soudružsky spolupracují a řeší vzniklé problémy. Tento životní způsob je součástí a vyjádřením socialistického společenského zřízení, slouží všem pracujícím a přispívá k rozvoji jejich osobnosti. Faktory určující postavení dělnické třídy za kapitalismu, jako vykořisťování člověka člověkem, vzdělanostní privilegium vládnoucí třídy, odcizení člověka práci a společnosti, protihumánní politika monopolního kapitálu apod., při vytváření socialistického způsobu života nepůsobí.

Socialistický životní způsob vzniká jako životní způsob dělnické třídy za socialismu. Dělnická třída přetváří životní podmínky existující v rozvíjející se socialistické společnosti, přitahuje a zapojuje ostatní pracující třídy a vrstvy k přetváření života a spojuje se s nimi. Tento proces přetváření předpokládá aktivní spolu-

práci lidových mas. Rozhodující při tom je, že pro nynější etapu je vytyčený cíl naprosto zřejmý a že vždy trvá vzájemná spojitost mezi vlastním pracovním výkonem a tvůrčí činností, stejně jako mezi zlepšováním pracovních a životních podmínek. Proto heslo „Jak dnes pracujeme, tak budeme zítra žít“ má i dnes velkou aktuálnost. V této souvislosti slouží upevňování socialistických mocenských a vlastnických vztahů jak třídním zájmům dělnické třídy, tak základním zájmům ostatních s ní spojených pracujících tříd a vrstev.

Socialistický životní způsob jako výraz chování a myšlení lidí se zásadně odlišuje od postavení pracujících¹ v nesocialistických společenských formacích. Jestliže vládnoucí třídy vykořisťovatelských řádů usilovaly a i nadále usilují pouze o to, aby zajistily své postavení především upevněním svých vlastnických a mocenských vztahů, pak utlačované a vykořisťované třídy mohou utvářet svůj život jen v úzkém rámci svého omezeného podílu na vyráběné produkci a pod tlakem politických mocenských vztahů. V podmínkách statně monopolistického kapitálu muselo a musí být každé zlepšení tvrdě vybojováno. Vládnoucí třídy vykořisťovatelských řádů jsou kromě toho zainteresovány na tom, aby své chování prosadily jako společensky žádoucí hodnotu.

V socialistické společnosti jsou naproti tomu všechny národohospodářské potence používány pro rozvoj společnosti a pro zvyšování životního standardu (životní úrovně, blahobytu lidu). Na XXIV. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu byl jako hlavní úkol pětiletého plánu na léta 1971—1975 vytyčen významný vzestup životní úrovně obyvatelstva na základě rychlejšího tempa rozvoje socialistické výroby a růstu její efektivnosti zajištěním vědeckotechnického pokroku i urychleným

¹ Toto zahrnuje postavení dělnické třídy (třídní postavení) a ostatních pracujících vrstev.

zvyšováním produktivity práce. Jde přitom o obsáhlý program sociálních opatření ke zvýšení blahobytu obyvatelstva, k vyrovnání životní úrovně ve městech a na venkově, k vytvoření lepších pracovních a rekreačních podmínek, k všestrannému rozvoji aktivity a schopností člověka a k výchově nové generace.

Při vytyčení tohoto úkolu je jasné patrná těsná souvislost mezi rostoucím standardem a vytvářením socialistického životního způsobu jako výrazem chování a myšlení pracujících.

Tento proces socialistického přetváření společenského života není možný bez vedoucí úlohy marxisticko-leninské strany. Plánovitě vytváření životního způsobu vyžaduje vědecké zdůvodnění a řízení stranou dělnické třídy.

Socialistický životní způsob je alternativou postavení různých tříd a vrstev za kapitalismu. V něm jsou ztělesněny všechny stránky procesů ovlivňujících život společnosti. Realizace socialistického životního způsobu v Německé demokratické republice je tudíž výrazem třídního boje se západoněmeckým imperialismem. Velký význam má přitom skutečnost, že socialistický životní způsob je určován etikou dělnické třídy, že obsahuje mravní ideály spojené s výstavbou socialismu. Vytváření životního způsobu bude v příštím desetiletí bezprostředním polem konfrontace s úsilím monopolního kapitálu ještě více manipulovat lid v zájmu velkoburžoazie a nedovolit mu, aby si uvědomil své vlastní zájmy. Socialistický životní způsob působí tudíž jako historická hybná síla a jako příklad pro pracující kapitalistických států v jejich boji za životní způsob důstojný člověka.

Socialistický životní způsob odpovídá dále historickým podmínkám, které dozrály při budování socialismu. Vědeckotechnický pokrok jako všeobšíhlá a hluboká přeměna produktivních sil zahrnuje všechny oblasti společnosti. Rýsují se kvalitativní přeměny ekonomického reprodukčního procesu, reprodukčních potřeb obyvatelstva, vznikají nové vědní obory. Rozvoj moderních produktivních sil socialismu a s tím spojených oblastí a oborů, jako výzkumu, vědy, ideologie, vzdělávací soustavy, kultury, zdravotnictví apod., vyžaduje, aby byl plně integrován do společenského a ekonomického předvídání a plánování.

čenského a ekonomického předvídání a plánování.

Převaha socialismu nad kapitalistickým společenským zřízením se projevuje nejen v jeho schopnosti řešit problémy vědeckotechnické revoluce v ekonomickém, technickém a technologickém aspektu, nýbrž zejména také v souladu se společenským vývojem, tj. ve spojitosti s vytvářením socialistického životního způsobu. To zahrnuje zabezpečení člověka, jeho trvalou sociální jistotu v socialistické společnosti.

Vytváření socialistického životního způsobu představuje spojení cíle všestranného rozvoje osobnosti a celé společnosti s prostředky, které může rozvíjející se socialistická společnost nasadit. Rozhodující je — a zde se projevuje zásadní rozdíl ve srovnání s kapitalismem — že socialistický životní způsob vytvářejí v uvědoměném procesu sami pracující pod vedením dělnické třídy a její strany. Jednota materiálních, ideových a sociálních životních procesů ukazuje rozmanitost a bohatství nových společenských vztahů. Vývoj všestranně vzdělané, tvořivě jednající socialistické osobnosti je proto třeba chápat jako složitý proces. Socialistický životní způsob zahrnuje rozhodující pracovní a životní sféry člověka a projevuje se ve zmíněném systému materiálních a duchovně kulturních faktorů působících na vědomí a osobnost.

Souhrnně lze charakterizovat procesy, které vyplývají z rozvíjejícího se společenského systému socialismu a jsou založeny na základních faktorech socialistického společenského zřízení, takto:

1. Ve vytváření socialistického životního způsobu se projevuje historická převaha socialismu nad kapitalismem. Tento způsob je dějinnou alternativou životního stylu vládnoucí třídy v kapitalismu a postavení pracujících.
2. Socialistický životní způsob vzniká pod vedením strany dělnické třídy jako životní způsob dělnické třídy. S rozvojem morálně politické jednoty lidu jsou všechny pracující třídy a vrstvy zapojovány do procesu vytváření životního způsobu.
3. Socialistický životní způsob je hlavní formou a způsobem, jímž pracující uvědoměle formují svůj vztah k socialistické společnosti, jímž v různých pospolitostech

vyvíjejí společnou činnost a realizují svůj život jako socialistické osobnosti.

4. V socialistickém životním způsobu je kvalitativně patrná výstavba rozvinuté socialistické společnosti.

5. Rozvoj blahobytu, štěstí a jistoty je těsně spjat s vytvářením rozvinutého společenského systému. Tento rozvoj je však neslučitelný s maloměšťáckými představami „konzumní společnosti“, v níž je člověk manipulován v zájmu vykořisťovatelských tříd. Na tento proces má velký vliv socialistická etika dělnické třídy.

6. Obsahem socialistického společenského zřízení je objektivně nové postavení člověka ve společnosti a jeho postoj ke společnosti jako celku. Socialistický životní způsob je charakterizován aktivním vztahem člověka ke všem sférám socialistické společnosti. V tom se projevuje dialektická jednota objektivních a subjektivních vývojových procesů, které pracující svoji vlastní prací stále uvědoměleji utvářejí.

Socialistický životní způsob jako výraz společenských vztahů lidí v rozvinuté socialistické společnosti

Pojem *životní způsob* má v socialistickém společenském zřízení objektivní charakter. Zatímco při charakterizování celkové životní a pracovní situace třídy nebo skupiny obyvatelstva za kapitalismu by měly být používány pojmy „životní“ nebo „třídní postavení“, používá se pro vyjádření celkového postavení pracujících v socialistické společnosti stále častěji pojem „životní způsob“.²

U Marxe, Engelse a Lenina šlo při třídní analýze kapitalismu stále více o obsahovou charakteristiku vykořisťování dělnické třídy a pracujících a o faktory s touto skutečností související. Nejznámější v tomto ohledu je studie Bedřicha Engelse *Postavení dělnické třídy v Anglii*.³

Engels zahrnuje do postavení určité třídy nebo skupiny souhrn politických, ekonomických, morálních, ideologických a právních vztahů, v nichž musí dělnická třída za kapitalismu žít. Shrňme-li logicky Engelsova specifická pozorování, lze z jeho závěrů vyvodit tyto základní faktory pro životní postavení dělníků:

1. morální, právní, sociální a politickou úroveň,
2. úroveň vzdělání a kultury,
3. pracovní podmínky,
4. zdravotní poměry,
5. bytové podmínky,
6. výživu,
7. ošacení.

Nejdříve je nutné zkoumat faktory, které objektivně určují životní způsob, a z nich vyvodit způsob jednání obyvatelstva, třídy nebo skupiny obyvatelstva.

Tyto faktory vyplývají z typických rysů rozvinutého společenského systému socialismu a z dílčích sfér charakterizujících jeho podstatný obsah, tj. ze socialistické demokracie, ekonomického systému, jednotné vzdělávací soustavy, socialistické ideologie pronikající všemi oblastmi společenského života, obrany země a zvyšování materiální a duchovně kulturní úrovně života.

Za faktory socialistického životního způsobu, které současně určují proces jeho vytváření, je třeba považovat:

1. socialistické politické mocenské vztahy v socialistickém státě,
2. socialistické výrobní vztahy a socialistický charakter společenské činnosti,
3. marxisticko-leninskou ideologii,
4. socialistické právní vztahy,
5. socialistickou morálku a etiku,
6. produktivitu práce, národní důchod, národní bohatství v ekonomickém systému (tj. základ životního standardu),
7. dosaženou materiální a duchovně kulturní úroveň života,
8. přírodní a umělé podmínky okolního světa (životní prostředí).

Vycházíme-li z faktorů a procesů, které určují vytváření životního způsobu, ukáže se, že pracující pod vedením dělnické třídy a její strany mění své postavení ve společnosti i své chování a myšlení. To lze dokázat jak v pracovní, tak v životní sféře.

Pracující Německé demokratické republiky se stále více podílejí na řízení státu a společnosti, zvládají vědeckotechnickou revoluci a rozvíjejí svůj duchovně kulturní život v souladu s potřebami společnosti.

² V dalším textu bude pojmu „životní způsob“ používáno pouze pro socialistickou společnost. Odpovídajícím pojmem je pro kapitalismus „postavení“ nebo „životní postavení“. Třídní postavení pracujících v socialistické společnosti je zahrnuto v život-

ním způsobu, protože socialistický životní způsob se rozvíjí pod vedením dělnické třídy, tzn. je určen třídním postavením dělnické třídy.

³ Viz K. Marx — B. Engels, *Spisy*, sv. 2, Praha 1957.

Z toho vyplývající nové postavení člověka ve společnosti, jeho způsob myšlení a cítění, jeho chování ve společnosti, vzájemné vztahy skupin obyvatelstva, vznik nových sociálních kontaktů apod. jsou výrazem socialistického životního způsobu. Mohli bychom jej tedy charakterizovat takto:

- socialistický vztah člověka ke společnosti a jejím organizacím, aktivní společenská činnost, politická angažovanost;
- socialistický poměr ke státu, jeho institucím a organizacím, výkon čestných státních funkcí, funkcí v Národní frontě apod.; účast na společenském, politickém a kulturním dění;
- socialistický poměr ke společenskému vlastnictví i k osobnímu vlastnictví spoluobčanů;
- socialistický poměr k práci; nový postoj ke společenské práci, socialistická kolektivní práce, soutěžení brigád o titul „Kolektiv socialistické práce“, novátorské hnutí apod.;
- přátelství k ostatním socialistickým státům, zejména k Sovětskému svazu; upevňování proletářského internacionalismu;
- tvůrčí nespokojenost s dosaženými úspěchy, efektivní tvůrčí činnost v zaměstnání;
- socialistické vztahy k ostatním pracujícím v pracovním procesu a v podniku, rozvíjení nových společenských vztahů;
- socialistický poměr k lidem v bydlšti, k sousedům v domě;
- socialistický poměr k rodině a k postavení rodiny, nové utváření rodinného života;
- uznání nového společenského postavení ženy, překonávání brzdících zvyklostí tradice;
- trvalé úsilí o zvyšování ideologické úrovně, ovládnutí marxismu-leninismu, stále zvyšování kvalifikace a další vzdělávání;
- socialistický způsob a formy uspokojování materiálních a duchovně kulturních

potřeb,⁴ vytváření socialistických spotřebitelských vztahů.

Progresivní dynamické rozvíjení společenského života je možné pouze v socialistické společnosti. Pro dělnickou třídu žijící v podmínkách kapitalismu to znamená vést boj o udržení životního postavení v rámci daných kapitalistických podmínek, důsledný boj o uchování nebo zajištění vybojovaných politických a ekonomických práv. K tomu přistupuje úkol revolučně přetvářet stávající pracovní a životní poměry. Vládnoucí třídy, zejména ve státech státně monopolistického kapitalismu, se neustále snaží klamat pracující, pokud jde o jejich skutečné postavení, a propagovat i prosazovat takový způsob chování, který nechce na existujících společenských poměrech nic podstatného měnit. Pracující jsou tak manipulováni k tomu, aby napodobovali životní styl vládnoucích tříd. Pod tímto aspektem je třeba vidět například prosazování takzvaného amerického způsobu života ve vysoce industrializovaných kapitalistických státech. Takový způsob života nebo životní styl,⁵ jak bychom jej měli přesně nazývat, je charakterizován nevázaností, nemorálností, vlastnickým prestižem, frázemi o svobodě vyšperkovaným politickým společenským chováním apod. Přitom nesmíme přehlédnout, že manipulování člověkem a jeho potřebami je částečně spojeno s relativně vysokou úrovní spotřeby, přičemž právě tato úroveň spotřeby slouží k prosazování kapitalistického životního stylu. Kromě toho nelze přehlédnout, že i relativně vysoká úroveň určitých sociálně politických opatření v některých kapitalistických zemích slouží k tomu, aby pracující byli oklamáni demagogickou sociální politikou svých vlád v době, kdy se vlády vysoce industrializovaných kapitalistických zemí musí vyrovnávat se socialismem.

Životní způsob a sociální politika

S existencí socialistické společnosti se zásadně mění charakter státní sociální po-

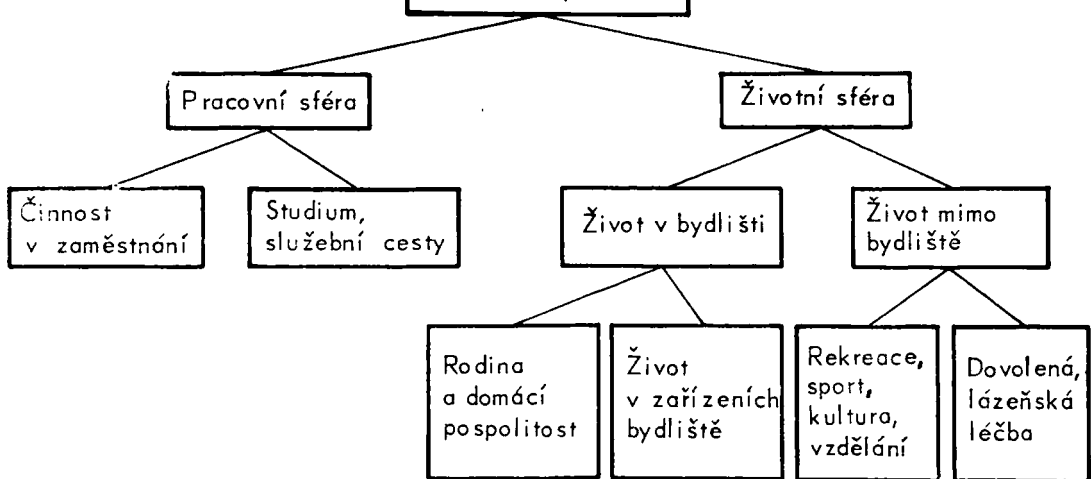
⁴ K duchovně kulturním potřebám náleží vzdělání, ideologie a kultura, které jsou zde pojímány z hlediska prostředků a cest jejich uspokojování.

⁵ „American way of life“ odpovídá pojmu „životní styl“, nikoli životnímu způsobu. Životní styl musíme charakterizovat jako jevovou formu životního postavení nebo životního způsobu. V životním stylu je vyjádřena forma vztahů k jiným lidem a k věcem. Kromě toho je v životním stylu obsažen individuální rys člověka. Životní styl je také ovlivňován existujícími spotřebními poměry. Kapitalistický

prestižní konzum má velmi silný vliv na životní styl tříd kapitalistické společnosti. Vládnoucí třídy vyvíjejí úsilí, aby vsugerovaly pracujícím třídám svůj přehnaný individualismus jako jediné platný.

Za socialismu vyplývá životní styl ze životního způsobu. Bez ohledu na individualitu jednotlivých pracujících je socialistický životní styl charakterizován soudružskou spoluprací a pomocí, účtou k druhému. Vytváření socialistických spotřebních vztahů aktivně působí na životní styl obyvatelstva.

Životní sféry člověka

litiky. Zatímco v kapitalismu je „sociální politika“ charakterizována jednotlivými, převážně finančními opatřeními bez jasného vytyčení cílů, vzniká v socialistických podmínkách zcela nová, skutečně společenská politika. Kapitalistická sociální politika je „politikou pro chudé“. Za pomoci jednotlivých opatření měly a mají být zmírněny některé „sociální nedostatky“ vlastní kapitalismu. Podpory, přidávky apod. určují obsah této politiky.

Ve vyspělých kapitalistických zemích, jako ve Spojených státech, ve Velké Británii a západním Německu, existuje vedle nepředstavitelného přepychu nejhlubší bída. Ačkoli většina pracujících si v posledních dvou desetiletích mohla vybojovat vyšší životní úroveň (přitom také působí vliv světové socialistické soustavy), žijí například ve Spojených státech milióny lidí pod úrovní existenčního minima. Živoří v brlozích, ve Velké Británii jsou statisíce nezaměstnaných, v západním Německu jsou rodiny s mnoha dětmi považovány za outsidersy a vydědence, kterým nejsou poskytovány byty, kriminalita a spotřeba narkotik ustavičně vzrůstá. Protože tyto nešvary kapitalismu, vyplývající z podstaty systému, výrazně charakterizují existující rozpory, reaguje kapitalistický stát jednotlivými opatřeními. Mluví se o nich jako o opatřeních „sociálního tržního hospodářství“, o „státu blahobytu“, tj. jako o „politice blahobytu“. Vcelku tato politika zůstává jenom na povrchu;

její účinnost je určována především bojem pracujících o zlepšení svého sociálního postavení a v neposlední řadě je vyvolána vlivem sociálního pokroku v socialistických státech.

Tyto tendence se výrazně projevují v buržoazní futurologii, pokud jde o vývoj životního standardu pracujících. Zatímco o vývoji vědy a techniky jsou vyslovovány zajímavé domněnky a představy, v prognostických úvahách o vývoji člověka mizí všechny rozpory kapitalismu, z tříd a vrstev se stávají příjmové skupiny, ke „zdokonalování“ osobnosti patří „kulturní diletantismus“ apod.⁶

Typickým příkladem jsou Kahn a Wiener, kteří plně vycházejí z Bellova zcela nesmyslného rozlišování světa na preindustriální, industriální a postindustriální společnosti. Tímto označením jsou odstraněny všechny sociálně ekonomické a politické protiklady. Futurolog pak nemá na práci nic jiného než rozdělit země na tyto skupiny nebo na další podskupiny a „společenské předvídaní“ je ukončeno.

Pokud jde o zkoumání vývoje člověka, autoři mluví o snižování pracovního tlaku a o ovlivňování vědomí drogami, což je tendence pro kapitalistický „rozvoj osobnosti“ pravděpodobná — zde se ukazuje principiální rozdíl ve srovnání se socialismem. V socialismu se práce stále více stává životní potřebou, z čehož pochopitelně vyplývá další zlepšování pracovních podmínek. Vytváření socialistického život-

⁶ H. Kahn — N. Wiener. *Ihr werdet es erleben*. Mnichov 1967, s. 195.

ního způsobu, jehož obsahem je upevňování socialistické ideologie a morálky, je nejen neslučitelné s doporučováním provádět „duševní ovlivňování“ drogami, nýbrž ukazuje, že pouze socialismus je s to vytyčit perspektivu rozvoje lidské osobnosti.

K manipulaci člověka v kapitalismu, tj. člověka, který žije pod tlakem sociální nejistoty, ve Spojených státech dokonce pod tlakem nebezpečí, že bude nucen plnit funkci žoldnéře při potlačování jiných národů, pod tlakem rostoucího znečišťování životního prostředí a stoupající kriminality, jsou ovšem drogy zřejmě vhodným prostředkem.

Opravdová sociální politika, která je v souladu se společenským vývojem a požadavky osobnosti, může být realizována jen v podmínkách socialismu. Přitom tato politika také zahrnuje zvyšování životní úrovně cílevědomými opatřeními, sloužícími často ke zlepšení pracovních a životních podmínek určitých skupin obyvatelstva. Socialistická sociální politika je zaměřena na harmonický rozvoj osobnosti v socialistické společnosti. Zahrnuje celostátní opatření stejně tak jako plnění úkolů sociální politiky v oblastech a na závodech. Sociální politika je jednotnou soustavou cílů, opatření, úkolů, hmotných a morálních podnětů atd. a nelze ji dělit na jednotlivé „sociální politiky“.

Máme-li zkoumat socialistickou sociální politiku jako politiku rozvíjení socialistického životního způsobu, je nutné pochopit její zvláštní charakter, vztahující se k celé společnosti i k jejím příslušníkům. Jako společenská politika je bezprostředně spojena se společenským předvídaním a jako syntéza podstatných stránek ekonomických, společensko-politických a ideologických úkolů působí zpětně na specifické cíle dílčích oblastí a oborů. V socialistické sociální politice jsou v aspektu utváření osobnosti a upevňování socialistické společnosti ztělesněny určité stránky politiky, vzdělání, kultury, obchodu a distribuce, vývoje pracovních a životních podmínek obyvatelstva apod. Sociální politika přitom naprosto nepřejímá specifické úkoly jiných oblastí a systémů; sjednocuje jejich podstatné stránky na kvalitativně jiné bázi, avšak s cílem dosáhnout harmonického rozvoje všeho obyvatelstva a v něm určitých skupin. Sociál-

ní politika socialistického státu vychází z toho, že osobnost je rozhodující produktivní silou v procesu společenské práce a jako subjekt a vlastník socialistického majetku rovněž tvořivě působí na celý společenský vývoj. Jako subjekt se osobnost vyvíjí a rozvíjí pod vedením strany dělnické třídy a v politickém systému socialistického státu. V různých rovinách z toho vyplývají sice vzájemně spjaté, přesto však rozdílné úkoly. Rozsáhlé uplatňování rovnoprávnosti žen bylo například zajištěno revolučními opatřeními socialistické státní moci, k nimž patřila a patří řada zákonných opatření. V jejich rámci však existuje řada úkolů, které mohou být vyřešeny jen v měřítku oblasti nebo podniku. To se například týká budování dalších zařízení péče o děti, zdokonalování školního stravování v místě, v podniku apod.

V podnicích se socialistická sociální politika projevuje ve zlepšování pracovních a životních podmínek pracujících bezprostředně na pracovišti a v podniku, v opatřeních k systematickému dalšímu vzdělávání, v dalším přitahování pracujících k socialistické kultuře, ve zlepšování bytové situace řady pracujících, v opatřeních směřujících k snížení rozsahu a ulehčení práce žen v domácnosti ve spolupráci s místními orgány státní moci apod.

Socialistický životní způsob a socialistická životní úroveň

Vytváření rozvinutého společenského systému socialismu a z toho vyplývající socialistický životní způsob jako výraz nových společenských vztahů znamená, že v procesu rozvíjení a zdokonalování socialistické společnosti se plánovitě mění všechny sféry společenského života.

Vytváření socialistického životního způsobu je plně spjato s plánováním národního hospodářství, a to ze dvou příčin:

1. Vytváření socialistického životního způsobu je samo předmětem společenského předvídaní a je těsně spjato se společenským a národohospodářským plánováním.
2. Protože životní způsob a socialistické uspokojování potřeb je třeba vidět jako jednotný, vzájemně se ovlivňující proces, při němž uspokojování produktivních, obecně společenských a individuál-

ních potřeb slouží vytváření životního způsobu, tvoří potřeby společnosti a zvláště potřeby obyvatelstva rozhodující výchozí bod národohospodářského plánování.⁷

Komplex životního způsobu je spjat s národohospodářským plánováním prostřednictvím potřeb a jejich uspokojování, přičemž prostředky k uspokojování těchto potřeb jsou společností cílevědomě dávány k dispozici. Potřeby obyvatelstva jsou zčásti uspokojovány přímo prostřednictvím národního hospodářství; jiné rozhodující potřeby člověka, jako například potřeba upevnění socialismu, potřeby informací, společenských kontaktů a další, jsou pokryty státem, kulturou, ideologií, společenským životem apod. I při jejich uspokojování se objevují ekonomické požadavky, aniž by však uspokojování těchto potřeb bylo zabezpečeno přímo výrobou.

V ekonomicky podloženém rozvoji a uspokojování potřeb obyvatelstva se pak projevuje propojení mezi životním způsobem a životní úrovní, neboť hlavní potřeby obyvatelstva jsou z ekonomického hlediska zahrnuty v socialistických pracovních a životních podmínkách.⁸ Prostřednictvím životního standardu jsou především ekonomicky odůvodněné individuální potřeby obyvatelstva bezprostředně vtahovány do společenského reprodukčního procesu. Přitom hrají velkou úlohu prostor a čas, které jsou nejen základní podmínkou lidské existence vůbec a základnou činnosti lidí v pracovním procesu, ve spotřebě a při společenské činnosti, nýbrž jsou svým působením na člověka bezprostředně zapojeny do životní úrovně. Například čas existuje vždy ve formě nějaké činnosti a v druhu a způsobu této činnosti; v čase věnovaném těmto činnostem, jež především formují osobnost, se projevují podstatné stránky životního standardu člověka. Tyto aktivity (například čas věnovaný kultuře, vzdělání, výkonu čestných státních funkcí) ukazují propojení mezi životním způsobem a životní úrovní. Prostor působí na člověka především jako pracovní podmínka na

straně jedné a jako přírodní a umělé prostředí na straně druhé. S tím jsou pak spojeny takové složité problémy, jako je ochrana krajiny, boj o udržení čistoty vod a ovzduší, architektonické ztvárnění měst apod.

Socialistická výroba je bezprostřední materiální základnou životního způsobu a životní úrovně, a tím tedy i stále lepšího uspokojování potřeb obyvatelstva. Úroveň uspokojování podstatných potřeb obyvatelstva je vyjádřena v socialistické životní úrovni (pracovních a životních podmínkách). Zde nejde o uspokojování potřeb „o sobě“, nýbrž o rozvíjení socialistické osobnosti stále rozsáhlejším uspokojováním jejích potřeb. Rozvoj osobnosti je zase rozsáhlejším předpokladem kvantitativního a kvalitativního zvyšování výroby. Přitom se ukazuje ta důležitá souvislost, že zvyšování životního standardu jako cíl rozvoje národního hospodářství musí být současně určující výchozí veličinou plánu. Z toho také vyplývá, že zvyšování společenské produktivity práce je na jedné straně předpokladem pro rozvoj životního standardu, ovšem na straně druhé také podstatným vyjádřením tvůrčí činnosti rozvíjející se socialistické osobnosti. Vzájemné působení mezi životním způsobem a životním standardem začíná v procesu společenské činnosti. Působení časových a materiálních pracovních podmínek se tak stává hlavní součástí životního standardu, který právě v souvislosti s intenzivním zvyšováním výroby a na něm závislými kvalitativně novými reprodukčními požadavky mění svou povahu. Prohlubující se společenská dělba práce a s tím související vývoj tříd v socialistické společnosti, který je určován zejména kvalitativním vývojem dělnické třídy, vedou ke kvalitativním změnám životního způsobu v rozhodující sféře lidské činnosti – v práci. Socialistický rozvoj výroby je jak procesem tvůrčí činnosti svobodně se rozvíjející osobnosti, tak také procesem vázaným na pracovní podmínky, které odpovídají této tvůrčí práci a kvalitativně i kvantitativně pozměňují životní standard.

⁷ Srovnej diskusní příspěvek G. Schürze, předsedy Státní plánovací komise, na VIII. sjezdu SED, „Neues Deutschland“ z 19. 6. 1971.

⁸ Pracovní a životní podmínky pracujících se shodují se socialistickým životním standardem nebo s hmotnou a kulturní úrovní života. Týkají se především pracujícího obyvatelstva. Tato souvislost vyplývá z výkladu s. Kosygina na XXIV. sjezdu

KSSS: „Z úkolů a podmínek soudobé etapy komunistické výstavby vyplývají tyto základní, navzájem organicky spjaté zvláštnosti nové pětiletky: Za prvé, ještě větší orientace celého národního hospodářství na zvyšování životní úrovně lidu, na zlepšování jeho pracovních a životních podmínek...“ (XXIV. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu, Praha 1971, s. 382).

Uspokojování rostoucích materiálních potřeb je za socialismu spjato se zvyšováním duchovně kulturních potřeb. Individuální potřeba slouží jako základna pro osvobození člověka od „vázaného“ času, k získání času pro společensky užitečné činnosti. Politicko-ideologická odpovědnost strany dělnické třídy spočívá v tom, že je nezbytné cílevědomě zvyšovat socialistický životní standard ve smyslu vytváření socialistického životního způsobu a dlouhodobě koncipovat předpoklady pro všestranný rozvoj duchovně kulturních potřeb.

Vliv vědy na celý reprodukční proces vede k novým formám socialistické kolektivní práce, která stále více překonává rozdíl mezi duševní a fyzickou prací. To má bezprostřední vliv na životní způsob. Tento proces je spjat s růstem potřeby kultury a vzdělávání, která je uspokojována prostřednictvím odpovídajících zařízení — tyto služby jsou součástí socialistické životní úrovně a vyžadují komplexní rozvoj, a to od základních fondů až po čas, který je k využívání těchto služeb nutný. To znamená, že uspokojování potřeb je stimulováno a realizováno prostřednictvím ekonomického systému.

Socialistický životní standard je svou podstatou hlavní ekonomickou součástí životního způsobu, a to ve smyslu uspokojování potřeb socialistickou formou a způsobem, tzn. při vytváření jednoty společenských a individuálních zájmů. Zatímco společenským předvídáním je životní způsob zapojen do základního směru vývoje společnosti, jsou podstatné stránky určující utváření životního způsobu kvantifikovány a ve formě modelů a bilancí zahrnuty do plánu životního standardu. K tomu patří optimální stanovení poměru pracovní a mimopracovní doby, včetně volného času, ovlivňování mimopracovních aktivit komplexní soustavou společenských zařízení a optimální utváření přírodního a umělého životního prostředí. Právě vědomé utváření poměru mezi fondem volného času a jeho využitím, propojení mimopracovních aktivit s činností pro společnost a vědomé socialistické utváření životního prostředí jsou důkazem

převahy socialistického životního způsobu nad kapitalistickým „way of life“.

Všestranný a harmonický rozvoj socialistického člověka se tak v dobovém aspektu ukazuje jako proces, který se realizuje jak v pracovní, tak v mimopracovní době. Pracovní doba je částí časového rozpočtu pracujících, v níž probíhají hlavní procesy jejich vývoje k socialistické osobnosti. Jako členové pracovních kolektivů bezprostředně zažívají prakticky nový, socialistický charakter práce a kolektivních vztahů, z čehož vyrůstá politicko-morální vazba na kolektiv, podnik a socialistickou společnost. Z prosazování vědeckotechnické revoluce v pracovním procesu vyplývají pro jednotlivé pracující nově, vyšší požadavky na jejich odborné, přírodovědecké a technické znalosti i na jejich schopnost usuzovat a odvahu rozhodovat, což vše působí na formování osobnosti. V pracovním procesu konečně stále probíhá zlepšování materiálních podmínek, jejichž vliv na zdraví, tvořivé síly, radost z práce a produktivitu práce je bezprostřední součástí jejich životního standardu.

Dalším předpokladem pro rozvoj osobnosti pracujícího člověka v souladu s jeho vývojem ve společenském pracovním procesu je také dostatek mimopracovního času. „Čas je prostor pro rozvoj člověka,“⁹ konstatoval Marx již v době, kdy dělníci pracovali dvanáct i více hodin denně. Proto ještě dodal: „Člověk, který nemá žádný volný čas, jehož celý život kromě čistě fyzických přestávek na spánek, jídlo atd. je pohlcován jeho prací pro kapitalistu, takový člověk je méně než tažné zvíře.“¹⁰ Již v zájmu lidské důstojnosti dělníka bylo proto nutno požadovat zkrácení pracovní doby.

Pro kapitalistický způsob výroby jako celek je charakteristické, že sice růstem produktivity práce snižuje nutnou pracovní dobu, nesnižuje však dobu věnovanou nadpráci, která je ve formě nadhodnoty přivlastňována. Kapitál nijak nevyužívá rostoucí produktivity práce k tomu, „aby mohl redukovat pracovní dobu celé společnosti na stále klesající minimum a tak uvolnit pro všechny čas na jejich

⁹ K. Marx, *Mzda, cena a zisk*, v: K. Marx — B. Engels, *Spisy*, sv. 16, Praha 1965, s. 178.

¹⁰ Tamtéž.

vlastní rozvoj. Jeho tendencí však vždy zůstává na jedné straně *vytvářet disponibilní čas, na straně druhé jej přeměňovat v nadpráci.*¹¹

Naproti tomu v socialistické společnosti „bude mít nutná pracovní doba na jedné straně svou míru v potřebách společenského individua, na straně druhé rozvoj společenské produktivní síly vzroste tak rychle, že ačkoli bude pak výroba vypočítána na bohatství všech, vzroste pro všechny i *disponibilní čas*. Neboť skutečným bohatstvím je rozvinutá produktivní síla všech individuí. Není to pak již pracovní doba, nýbrž disponibilní čas, který je mírou bohatství.“¹² Marx pokračuje v této myšlence, když přechází k rozvoji osobnosti ve společnosti osvobozené od vykořisťování:

„Skutečná ekonomie — úspora — záleží v úspoře pracovní doby...; tato úspora je však totožná s rozvojem produktivní síly. Nejde tedy vůbec o to *zřít se požitku*, nýbrž rozvíjet sílu, schopnosti vyrábět, a tedy jak schopnosti, tak i prostředky požitku... Úspora pracovní doby se rovná zmnožení volného času, tzn. času pro plný rozvoj individua, který zase zpětně působí na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla.“¹³

Zvyšování společenské produktivity práce je tudíž na jedné straně předpokladem pro zvýšení životního standardu a pro rozvoj osobnosti, na straně druhé je výrazem tvůrčí činnosti socialistického výrobce, založené na vysokém životním standardu.

¹¹ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1953. s. 596.

¹² Tamtéž.

¹³ Tamtéž, s. 599.

Jedním z ukazatelů vyspělosti vědních oborů je jejich schopnost předvídání, která představuje přirozený důsledek poznání zákonitostí platných ve zkoumané oblasti. Pokud jde o sociální skutečnost, utopie předstihly o tisíce let pokusy o vědecké prognózy vyplývající ze znalostí zákonů sociálního vývoje.¹

Utopie vždy obsahují nějakou diagnózu stavu věcí a nějaké přesvědčení o vzájemné závislosti prvků sociálního systému. Podobné předpoklady můžeme nalézt ve všech utopických koncepcích počínaje Platónem a konče utopickými fantaziemi devatenáctého století. Tyto předpoklady se však přijímají implicitně, jsou nejasné a nedůsledně používány. Zpravidla pak celá struktura utopické koncepce bývá podřízena takovému způsobu uvažování, v němž je přání otcem myšlenky (wishful thinking), což zatemňuje jasnost úsudku a kriticismus.

Determinismus utopistů nabýval v průběhu staletí rozmanitých podob a jeho principy – dokonce v rámci téhož systému – nebyly zdaleka homogenní. Uznání role ekonomických vztahů jako činitele podmiňujícího všechny sféry sociálních jevů vystupovalo v teoriích velice různého charakteru. Projekty velmi radikální přeměny společnosti předpokládaly – jak u Platóna a Mora, tak u utopických socialistů – úplné přetvoření vlastnických vztahů. Na druhé straně je příznačné, že věnovaly málo místa fantaziím o technickém pokroku. Nejčastěji vůbec neobsahovaly myšlenky z této oblasti. Výjimku tu zřejmě tvoří Baconova *Nová Atlantida*, která je však málo radikální a jen slabě rozvíjí koncepci společenského zřízení.

Hlavním předmětem Baconovy utopie je nepochybně přetvoření kultury, týká

se však skoro výlučně jedné její oblasti – vědy, která je velkým empirikem chápána jako zdroj síly schopné přeměnit materiální prostředí člověka.

Většina utopických plánů na přetvoření kultury měla odlišný, humanistický charakter. Objevení volného času představovalo jednu z nejznamenitějších utopických myšlenek týkajících se budoucí společnosti. Utopisté jako humanisté v nejširším slova smyslu považovali volný čas občanů svých ideálních společností za příležitost ke vzdělávání, k vyhledávání uměleckých zážitků a k intelektuálním diskusím. Taková byla koncepce utopistů-učenců. Vedle ní se rozvíjela odlišná, v bájích a legendách živelně vyrůstající utopie šťastné země, hmotného blahobytu a bezstarostné, nezávazné zábavy.

Bude jistě užitečné, když sociolog zabývající se dnes prognózami v oblasti kultury učiní předmětem svých úvah obě verze utopické představy kultury. Koncepce utopistů-učenců však zasluhuje zvláštní pozornost, neboť dnešní badatel je může právem považovat za své předchůdce, i když by se měl při jejich následování vyhýbat omylům, jichž se dopouštěli.

Fantazie utopistů, která se bohatě uplatnila v návrzích na reorganizaci společnosti, zcela selhala v oblasti idejí vztahujících se k vývoji technických prostředků šíření kultury. Až na malé výjimky, k nimž náleží Bellamy, utopické vize kulturního rozvoje neanticipují objev nových forem šíření kultury, podobně jako nepředpokládají technickou revoluci v oblasti výroby. Naproti tomu předpokládají růst a rozšíření kulturních aspirací, jimž má společenská reorganizace zajistit možnost plného uspokojení. Utopisté zůstali de facto teoretiky, avšak ve svých intencích

* Článek rozvíjí koncepcce obsažené v referátu předneseném na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně.

¹ L. Mumford, *The Story of Utopias*, New York 1922; R. Boguslaw, *The New Utopians, A Study of System Design and Social Change*, Engelwood Cliffs 1965; R. Dahrendorf, *Pfäde aus Utopia*, München

1967; J. Modelmog, *Die andere Zukunft. Zur Publizistik und Soziologie der utopischen Kommunikation*, Düsseldorf 1970. Na utopické koncepcce navazoval rovněž S. Ossowski ve svých prognostických studiích z období války a prvních poválečných let, viz např. *Organizacja przestrzeni i życie społeczne w przyszłym osiedlu*, Działa t. III, Warszawa 1957.

byli zároveň tvůrci sociálního plánování a sociální politiky.

V současné vývojové etapě společenských věd jsou funkce teoretika-badatele a politika-plánovače obvykle odděleny v rámci společenské dělby rolí. To ovšem neznamená, že badatel je občansky a ideologicky lhostejný nebo že se nedostatečně zajímá o politické otázky. Praktická užitečnost badatelů spočívá právě v tom, že poznávají směry spontánního vývoje a váží objektivní možnosti realizace plánů.² Účast sociologa v kulturním plánování se pojí především s analýzou motivací lidského jednání, s rozбором hodnotových systémů a s formulací prognóz jejich vývoje v určitých předvídatelných podmínkách.

Mimořádná obtížnost předvídaní a plánování v oblasti kultury vyplývá ze značně větší různorodosti a nestálosti hodnotových systémů v této oblasti než v jiných sférách lidské činnosti. Tato situace bezpochyby souvisí se specifickým charakterem kulturních jevů, jemuž nyní musíme věnovat svoji pozornost.

Nutnost odlišení kultury v užším smyslu se stává zvlášť naléhavou při úvahách praktického rázu, neboť instituce označované jako kulturní působí v oblasti fakticky spjaté s užším chápáním tohoto pojmu. Jsou to instituce, které mají co činit s uměleckou tvorbou a s recepcí umění, s popularizací vědy a šířením informací i s jistými oblastmi zábavy. Osvětové a vědecké instituce jsou obvykle organizačně oddělené, ale v souběžném chápání jsou s kulturou pevně spjaty. V některých zemích jsou s ní spojeny — a to i institucionálně — otázky náboženství a víry.

Taková struktura společenských institucí není výsledkem teoretické úvahy. Je však možno prokázat, že zásady implicitně v ní obsažené jsou ve shodě s kritérii odlišujícími kulturu v užším smyslu, která můžeme označit jako kritéria symbolická a autotelická nebo realizační.³

V souladu s těmito kritérii náleží do okruhu kultury v užším pojetí i jevy komunikace mezi lidmi neboli jevy semiotické interakce, které nemají bezprostředně instrumentální charakter. Druhé z obou

kritérií má zvláštní váhu jako činitel vymezující specifické podmínky předvídaní a plánování v oblasti kultury. Toto kritérium je zvlášť obtížné přesně určit, takže může vyvolávat nedorozumění.

Protože všechny sféry lidské činnosti jsou vzájemně spjaty osobností člověka, můžeme uznat, že i estetické citění v oblasti hudby nebo abstraktního sochařství, nejčistší z hlediska autotelického charakteru, nezůstává bez vlivu na způsob uspokojování základních potřeb, na realizaci výrobních úkolů i na plnění občanských funkcí. Je ovšem zřejmé, že estetické citění i zábava souvisí s takovými funkcemi jen zprostředkovaně a velmi vzdáleně ve srovnání s komunikací uskutečňovanou například v průběhu výrobních procesů, v politické činnosti a v dalších sférách lidského života, které mají zcela praktický ráz.

Sféry praktické činnosti, které se přitom vyznačují dalekosáhlou institucionalizací, jsou plně podchyceny plánovacími procesy a představují také poměrně nejistější rovinu předvídaní. Týká se to zvláště ekonomických procesů. Známe-li užitnou hodnotu výrobků široké spotřeby, můžeme se značným stupněm jistoty předvídat jejich budoucí konzum, který závisí na ceně výrobků a na koupěschopnosti obyvatelstva. Předvídaný vzrůst životní úrovně bude mít za následek předvídatelný vzestup spotřeby jakostnějších výrobků. Přitom určení kvality takových produktů, jako jsou standardní bytová zařízení, pračky, chladničky a automobily, nepůsobí zvláštní obtíže.

Jinak se jeví tato otázka v oblasti kultury chápané výše naznačeným způsobem. Ne všechny elementy kultury můžeme považovat za statky široké spotřeby a hodnotící soudy jsou v této oblasti zvlášť sporné.

Samo poznání hodnotových systémů působících v dané společnosti v jejich různých rovinách není jednoduchým úkolem. V řadě sociologických analýz, zejména v úvahách S. Ossowského, Ch. Morrisa a K. Kluckhohna, se obrací pozornost na různorodost hodnocení, jimiž se řídí i tyto osoby v různých životních situacích.⁴

² Výsledkem přihlížení k plánovacím perspektivám je tzv. formovaná prognóza.

³ A. Kłosowska, *Masová kultura*, Praha 1967.
¹ Pojetí kultury. Viz A. Kłosowska, *Z historie i sociologie kultury*, Warszawa 1969, cz. III.

⁴ S. Ossowski, *Konflikty niewspółmiernych skal wartości*, Działa t. III; Ch. Morris, *Varieties of Human Value*, Chicago 1965; C. Kluckhohn in T. Parsons, *Toward a General Theory of Action*, New York 1951.

Výsledkem těchto úvah je rozlišování tří různých kategorií hodnot: hodnot uznávaných, shodných s normami přijatými daným okruhem lidí nebo jednotlivcem a pevažovanými za hodné toho, aby byly žádány; hodnot pocíťovaných, tj. fakticky žádoucích, a konečně hodnot realizovaných, tkvících v základech prováděných činností a těmito činnostmi implikovaných a vyjadřovaných.

Při ideálním souladu se všechny tři kategorie hodnot mohou vzájemně kryt. V jistých případech mohou být přinejmenším dvě z nich souběžné a konečně někdy každá z kategorií se může v těchto oblastech lišit od ostatních.

Cím méně je daná oblast lidské činnosti podrobena prověre praktické užitečnosti, tím snadněji se rozcházejí kategorie uznávaných, pocíťovaných a fakticky realizovaných hodnot. Cím pevnější je naopak sepětí se sférou praxe sloužící k uspokojování základních potřeb a k tvorbě hlavních, zejména ekonomických statků, tím jasnější jsou kritéria a tím snáze se předvídá volba hodnot.

Tuto závislost si můžeme ukázat na příkladu školství a osvěty. V současných společnostech má aplikovaná věda ve vztahu k ekonomickému rozvoji výrazně instrumentální charakter. To dokazují velké finanční náklady na rozvoj vědy, které ve vysoce vyspělých zemích činí 5 % rozpočtu. S tím souvisí začlenění osvěty do systému plánování jako jednoho z důležitých nástrojů formování lidského činitele výroby a organizace moderní společnosti.

Plánování této oblasti kultury je zvlášť účinné v socialistických zemích, v nichž je stát jediným organizátorem osvětového systému. Plán, který určuje rozvoj školství stanovením počtu škol, jejich charakteru a úrovně i počtu žáků a učitelů, se stává reálnou základnou pro předvídání, pokud jde o roli vzdělání jako činitele, jenž otvírá přístup k práci, vymezuje úroveň příjmů a vyznačuje místo v sociální hierarchii. Díky této roli je dostatečně motivováno studium v oblastech vzdělání zahrnutých do školského systému. Za této situace můžeme očekávat souběžnost přinejmenším dvou kategorií hod-

not — hodnot uznávaných a realizovaných. Tato shoda posiluje základy prognóz v osvětové oblasti.

Ve vztahu k rozvoji vědy a zvláště přírodních a technických disciplín působí v zásadě též podmíněnost a tytéž stimuly jako ve vztahu k školskému systému. I zde proto můžeme předvídat ne-li kvalitu, tedy přinejmenším počet zahajovaných prací a ohlašovaných děl, který by měl být úměrný plánovanému stavu vědeckých pracovníků. Rovněž umělecká činnost nabývá ve stále rostoucí míře charakteru odborné práce specialistů, kteří jsou pro své funkce připravováni odpovídajícím systémem vzdělání. Akademický titul se ovšem jistě nikdy nestane ani dostačující, ani nezbytnou podmínkou vynikající umělecké tvorby.

Za sférou osvěty se pak v okruhu kultury prostírá široká sféra svobodné tvorby a kulturní recepce. Plánování a předvídání jejího rozvoje je otázkou mnohem složitější a vyžaduje podrobnější analýzu různorodých prvků. Především tu musíme rozlišit dostupnost kulturních informací a jejich faktické využívání, a také předvídání kvalitativního i kvantitativního aspektu obou těchto složek. Nesouměřitelnost tří výše rozlišených kategorií hodnot tu vystupuje zvlášť často a znesnadňuje předvídání.

Realistické předvídání kulturního rozvoje by mělo analyzovat a extrapolovat trendy vystupující v dané společnosti. Mělo by přitom přihlížet k možnosti technických inovací, na něž obvykle zapomínali utopisté. Na rozdíl od nich by mělo oddělit vize žádoucí skutečnosti od skutečnosti v rámci daných podmínek očekávané, a to právě proto, aby ukázalo podmínky nezbytné k uskutečnění žádoucího stavu.

V socialistické společnosti představuje kulturní politika jeden z podstatných činitelů rozvoje kultury.⁵ Vyznačuje cíle rozvoje zahrnující určitý systém hodnot — tím se podobá koncepcím utopistů. Avšak na rozdíl od utopických fantazií disponuje určitými prostředky k dosažení zamýšlených cílů, i když tyto prostředky nejsou neomezené. Můžeme říci, že kulturní politika v socialistických zemích

⁵ Kulturní politika v širokém smyslu je obecným jevem ve vyspělých společnostech, liší se však obsahem i rozsahem v závislosti na společenském zřízení, na kulturních tradicích a zvláštnostech a

není všude plně uvědomovaným a uznávaným jevem. Viz např. diskusi ve svazku *Communications*, CEC MAS 1969, No 14.

směřuje k největšímu možnému rozšíření kulturní účasti na nejvyšší možné úrovni. Sociologická analýza by měla brát v úvahu tyto předpoklady při práci s daty službami ke konstrukci prognózy kulturního vývoje. Její praktická užitečnost přitom závisí na pokud možno všestranném zkoumání podmínek, které usnadňují i znesnadňují realizaci těchto předpokladů.

Východiskem pokusů o prognózu je zkoumání existujícího stavu kulturní účasti i hledání závislosti mezi charakterem této účasti a různými faktory sociální a kulturní situace. Tímto způsobem se stanoví hlavní nezávislé proměnné podmínující kulturní diferenciaci v okruhu dané společnosti. Tyto proměnné budeme dále nazývat proměnnými kulturních mezer a kulturní distance.⁶

Takovou metodu můžeme použít v mezinárodních výzkumech, jakkoli odlišnost sociálně ekonomických systémů i kulturních tradic bude podobné pokusy znesnadňovat. V rámci jedné společnosti a v časovém úseku, v kterém se v ní uplatňuje relativně jednotný vývojový proud, jsou takové výzkumy mnohem plodnější, a to jako základ prognóz středního dosahu. Pro ilustraci této procedury použiji v dalším výkladu údaje týkající se stavu a vývoje kultury v Polsku. Tam, kde to bude možné, uvedu pro srovnání také další data.

Kulturní účast se v současné vyspělé společnosti projevuje velmi různým způsobem. Pro usnadnění rozboru můžeme v jejím okruhu vydělit tři odlišné systémy nebo roviny, z nichž každou charakterizují rozdílné typy sociálních kontaktů určujících rámec kulturní výměny. První systém se realizuje v bezprostředních neformálních kontaktech; druhý ve zformalizovaných institucích kulturní činnosti při bezprostředním styku osob předávajících i přijímajících kulturní obsahy (divadlo, koncert, přednáška). Třetí systém spočívá v působení hromadných sdělovacích prostředků.

Třetí systém je nejrozšířenější a po obsahové stránce nejroznorodější, a proto nám poslouží jako východisko analýzy ukazující použití koncepce proměnných

kulturních mezer v prognostických výzkumech.

Rozhlas a televize představují nástroje kulturního styku, jejichž vývoj a šíření je možno plánovat skoro tak jako zásobování výše uvedených výrobků hromadné spotřeby, které mají čistě instrumentální charakter. Základem takového plánování je předpoklad, že tato zařízení představují předmět skoro všeobecné potřeby.⁷ Rozdíl jejich rozšíření v různých společenských vrstvách bezpochyby souvisí s vlastnickou diferenciací. Nemůžeme je však pojímat výlučně jako odraz ekonomické situace rodin, neboť už od doby, kdy Halbwachs zkoumal vývoj potřeb dělnických rodin, víme, že stejně vysoké příjmy se v rozpočtech různých společenských kategorií používají různě. Přitom se uplatňují preference, jež jsou výsledkem pocíťovaných potřeb a aspirací.

V důsledku toho dokonce i u tak prostých jevů, jako je koupě rozhlasového nebo televizního přijímače, je rozhodnutí podmíněno celou složitou soustavou situacích a motivačních činitelů. Výzkumy operující ukazateli snadno zachytitelnými při hromadném statistickém zpracování dovolují určit hlavní rysy skupin obyvatelstva, jež se od sebe liší možnostmi přístupu k masovým sdělovacím prostředkům.

Na příkladu Polska můžeme snadno ukázat, že hlavní proměnné diferencující kulturní účast v oblasti rozhlasu a televize jsou místo bydliště a úroveň vzdělání. První z těchto proměnných, označovaná jako ekologická proměnná, je vyjadřována především rozdílem mezi městem a vesnicí. V Polsku připadaly koncem šedesátých let (v roce 1969) 173 televizory na 1000 obyvatel města a 58 televizorů na 1000 obyvatel vesnice. Značné rozdíly byly také mezi velkými a malými městy.

Podobné diferenciaci, byť na jiné úrovni, se projevují v mnoha zemích s různými formami zřízení a s různou společenskou strukturou. Ve Francii mělo v roce 1960 televizor 3,3 % rolnických rodin. Mezi městskými rodinami patřícími k vyšším společenským třídám byl tento poměr téměř desetkrát vyšší (30 %).⁸

⁶ Termín „cultural gap variables“ jsem zavedla v referátu *Qualitative and quantitative factors in cultural planning and development*, předneseném na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varšavě r. 1970.

⁷ V evropských, zvláště socialistických zemích se

vzhledem k odlišnému charakteru televizního programu neprojevila nechuť intelektuálů vůči televizi v takovém stupni jako ve Spojených státech.

⁸ J. Cazeneuve, *Sociologie de la Radio-Télévision*, Paris 1965.

V tomto posledním případě vystupuje ekologické kritérium ve spojení s jinými činiteli podmiňujícími sociální distanci. Avšak již samo toto kritérium, posuzované izolovaně, představuje dobrý základ prognózy. Dovoluje předvídat, že záměrně s postupem přímé urbanizace, tzn. s růstem procenta obyvatelstva bydlícího ve městech, vzroste nasycení televizory, jako ostatně i jinými masovými sdělovacími prostředky. Podobně působí i nepřímá urbanizace, která se projevuje na venkově přejímáním městských zvyklostí v důsledku zintenzivnění kontaktů souvisejících zvláště s dojížděním do města za prací v průmyslu.

Obě formy urbanizace tedy působí na zaplňování kulturních mezer a na zmenšování distancí. Poněvadž pak urbanizace i industrializace jsou předmětem dlouhodobých plánů, získává předvídaní kulturního rozvoje, který je s nimi těsně spjat, dobré základy.

Proměnná vzdělání je v mnoha zemích, mezi jiným i v Polsku, úzce spojena s dostupností hlavních prostředků masové komunikace. Plánování rozvoje osvěty tedy nepřímo určuje rovněž sledování masových sdělovacích prostředků nebo participaci v jiných oblastech kultury. Při zkoumání vlivu této kategorie proměnných vyvstává problém mnohem složitější, než je otázka prostých kvantitativních proporcí účasti v nejpobulárnějších oblastech kulturního působení. Běží totiž nikoli o kvantitu, ale o kvalitu kulturní recepce.

Výzkumy prováděné v různých zemích ukazují, že téměř 100 % osob s vysokoškolským a úplným středoškolským vzděláním čte noviny a poslouchá rozhlas. Sledování televize může být při této úrovni vzdělání omezeno zmíněnými intelektuálními zábranami, jež se objevují v některých zemích, kde je televizní program zvlášť nápadným výrazem negativních stránek masové kultury. Avšak růst vzdělanosti obecně těsně souvisí s rozšiřováním kulturních zkušeností.

Proměnná vzdělání je tedy zvlášť užitečná při výzkumech diferenciací v těch oblastech kultury, které nejsou předmě-

tem masové recepce. Do těchto oblastí náleží četba knih a návštěva divadel, koncertů a výstavních síní.

Četba knih, která nesouvisí se školními povinnostmi ani s výkonem povolání, není nikde všeobecným jevem. Údaje získané ve výzkumech nejsou plně srovnatelné vzhledem k nejasnému určení jevu a k odlišnostem používaných ukazatelů. Za kritérium četby někteří badatelé považují přečtení přinejmenším jedné knihy za měsíc, jiní její přečtení v průběhu dvou nebo tří měsíců a ještě jiní označují za čtenáře všechny, kteří odpověděli kladně na zcela obecně položenou otázku, zda čtou knihy.⁹

Proto je možné srovnávat jen práce operující stejnými měřítky. Francouzské výzkumy prováděné v roce 1960 zdůraznily roli ekologické proměnné a proměnné vzdělání při selekci čtenářů. Podíl čtenářů kolísal od 25 % v malých vesnických pospolitostech do 61 % ve velkých městech a od 28 % u osob se základním vzděláním do 80 % u absolventů lyceí a vysokých škol. Vliv této druhé proměnné se projevuje výrazněji.

Podobné závislosti ukázal polský monografický výzkum prováděný ve velkém a malém městě s použitím o něco přísnějšího měřítka, pokud jde o počet přečtených knížek, než tomu bylo v předešlém případě. Z osob se základním vzděláním v malém městě bylo kvalifikováno 11 % jako čtenáři knih a ve velkém městě 16 %; z osob s vysokoškolským a středoškolským vzděláním činily odpovídající podíly 62 a 68 %.¹⁰

Zjištění výrazného spojení četby se stupněm urbanizace a úrovní vzdělání dovoluje očekávat rostoucí zájem o knihu s mírou společenského rozvoje, pokud se v oblasti kultury a způsobu trávení volného času neobjeví nějaké nové faktory, které poruší nynější rozdělení kulturních zájmů. Dosavadní údaje dovolují usuzovat, že ani televize, ani například turistika spjatá s motorizací nepředstavují skutečnou hrozbu pro knihu, neboť oba tyto činitele i jiné novodobé prostředky k vyplnění volného času jsou nej-

⁹ B. Berelson, *Who Reads What Books and Why*, in *Mass Culture*, Glencoe 1957; R. Williams, *Communications*, London 1966; *Le livre et la lecture en France*, Paris 1968; A. Siciński, *Czas wolny i kultura masowa w środowisku ludności miejskiej*, Warszawa 1966.

¹⁰ Výzkum sociální struktury provedený W. Wesolowským a výzkum autorčin pracovaly s kritériem nejméně jedné knihy přečtené během dvou posledních měsíců.

nější právě v sociálních kategoriích s nejvyšší úrovní četby. Bude-li tedy šíření těchto prostředků postupovat rovnoběžně se zvyšováním úrovně vzdělání, měl by ho provázet nikoli pokles, nýbrž vzestup četby.

V každém případě čtení knih představuje nyní ve všech zemích oblast kultury, v jejímž rámci se skrývají velké kulturní rezervy čekající na své využití. Toto tvrzení se týká všech druhů četby nezávisle na úrovni čtených knih. Ještě širší rezervy jsou v rámci druhé soustavy kultury ve sféře institucí, jako jsou činoherní divadla, filharmonie a muzea. Charakter a organizace těchto institucí se pojí s mnohem jednoduššími obsahy, díváme-li se na ně z hlediska jejich úrovně.

V Polsku bylo koncem šedesátých let 68 činoherních divadel, tedy stejně jako ve Spojených státech (s výjimkou New Yorku), které mají šestkrát více obyvatel.¹¹ Přes toto poměrně vysoké číslo byl však počet divadelních návštěvníků v Polsku několikanásobně nižší než počet návštěvníků biografů. Vzdělání zřejmě představuje proměnnou diferencující návštěvu divadel, přitom však i mezi osobami s vyšším vzděláním je podíl divadelních návštěvníků malý. Počet absolventů vysokých a středních škol trvale roste, nicméně v průběhu desetiletí jsme zaznamenali nikoli růst, nýbrž jistý pokles návštěvnosti divadel. Příznivější je dynamika návštěvnosti symfonických a komorních koncertů a také muzeí, avšak žádná z těchto oblastí nedrží krok s růstem počtu posluchačstva masových sdělovacích prostředků.

Pokud jde o rozhlas a televizi, je poměrně snadné určit formální práh nasycení společnosti, při jehož dosažení připadá jeden přijímač na jednu statistickou rodinu. K faktickému nasycení všech sociálních kategorií dochází zřejmě při vyšším poměru, ale ani ten není obtížné odhadnout a jeho dosažení je možno napláňovat.

Jinak vypadá otázka informací představujících určitý kvalitativní, tj. estetický a intelektuální charakter. Motivace řídící volbu je v tomto případě do té míry odlišná od motivace v oblasti získávání výrobků hromadné spotřeby, že každé předvídání je vystaveno riziku omylu.

Kulturní politika může usilovat o poskytování prostředků uspokojení potřeb v podobě dostatečně hojných a dostupných kulturních statků a zařízení. Naproti tomu plánování samotných potřeb není plně možné, ačkoli existence prostředků uspokojení také není pro vznik potřeb bez významu. Na to upozorňoval Marx, když mluvil o výrobě vytvářející potřeby.

Utváření postojů rozhodujících o kulturní volbě však představuje velmi složitou otázku. Sama volba hodnotového systému, jenž se má propagovat, není vůbec jasná ve vztahu ke kulturním obsahům, které nemají bezprostředně instrumentální význam. Můžeme tu například zaznamenat odlišnost mínění tvůrčí avantgardy experimentující v oblasti umění od stanoviska kulturní politiky preferujícího hodnoty potvrzené klasiky a ustálené umělecké konvence.

Skola je poměrně neoperativnějším nástrojem vštěpování hodnot přijímaných kulturní politikou. Účinnost jejího vlivu na formování kulturních postojů však závisí na mnoha hlediscích – na směrech vzdělání, jež neposkytují stejné místo problematice kultury v užším smyslu, na odborné orientaci žáků a především pak na spolupůsobících vlivech jiných činitelů socializace.

Mezi těmito činiteli hraje nejvýznamnější úlohu rodina a jejím prostřednictvím třídní a místní prostředí, dále skupiny vrstevníků a přátel a také okruh spolupracovníků, který na pracovišti reprezentuje třídně profesionální prostředí. Všechny tyto skupiny mají neformální charakter a nejsou přímo dostupné působení těch institucí, které organizují a řídí kulturní život.

Spojení vlivů těchto různorodých činitelů utváří postoje, které mohou nabývat odlišnou podobu v závislosti na kategoriích hodnot, jež jsou jejich předmětem. Vliv školy může například dominovat ve sféře uznávaných hodnot literárních, výtvarných a hudebních, ale ve sféře hodnot pocítovaných a realizovaných mohou silněji dominovat hodnoty šířené rodinnou tradicí nebo záliby a zájmy přátelských skupin.

¹¹ Údaje podle: *Statystyka Polska 1969*, GUS; *Cultural Life and Leisure in America, 1969*, Congressional Chart. Inc. Podle posledního pramene

polovina divadel existujících nyní ve Spojených státech vznikla v posledním desetiletí.

Na druhé straně může pak být velmi nestejná úroveň kulturních obsahů vyhledávaných v různých sdělovacích kanálech. V jedné oblasti, například při volbě literatury, může být značně vyšší, určená sublimujícím vlivem školy utvářející intelektuální a estetickou hierarchii. V jiných oblastech, například při sledování masových sdělovacích prostředků považovaných výlučně za zábavu, může být tato úroveň značně nižší, zcela podřízená sponzánním zálibám a náladám.

Empirické výzkumy prováděné v Polsku v různém sociálním prostředí umožnily poznat, jak složité jsou komplexy postojů a hodnot v oblasti kultury, jejíž osvojení a pěstování nemá bezprostředně instrumentální charakter. Společenská revoluce uskutečněná v Polsku mnohostranně ovlivnila formování těchto postojů.

Historikové a sociologové zkoumající historický vývoj kultury nejednou potvrdili její roli jako ukazatele sociálního statusu. Rozmach masové kultury a demokratizace kultury, které v soudobých společnostech probíhají různě, a to v závislosti na zřízení těchto společností, přispěly k oslabení pouta mezi třídní příslušností a stylem kulturní recepce; toto pouto však neodstranily. Pokud si střední a vysoká škola uchovává roli aparátu třídní selekce, potud trvají i postoje spojující kulturu vyšší úrovně s vyššími sociálními třídami nebo s určitými sociálními okruhy.

Takovou kulturu pak může dělnické a rolnické prostředí odmítat jako cizí, buržoazní kulturu nebo jako sféru aktivity „běloruček“.¹² Odmítání se přitom může pojít s pohrdáním nebo s určitou dávkou závisti. V prvním případě zůstane kultura vyšší úrovně sférou neuznávaných, nepocitovaných a nerealizovaných hodnot; v druhém případě bude náležet k uznávaným hodnotám, byť i nepocitovaným a nerealizovaným.

Kulturní politika v Polsku, podobně jako v jiných socialistických zemích, považuje za jeden ze svých hlavních cílů zevšeobecnění kultury vyšší úrovně, tzn. racionálního způsobu myšlení, moderní vědy, klasických děl i vzácných výtvorů moderního umění.

Působení kulturní politiky směřující k omezení vlivu ekologické proměnné a proměnné vzdělání, jež jsou spjatý s kulturní stratifikací společnosti, bylo dosud účinné jen v určitém rozsahu. Ve výzkumech dělnického prostředí se někdy setkáváme s odmítáním složek kultury vyšší úrovně jako cizích. Týká se to zvláště symfonické hudby a obtížných literárních děl. Avšak mladší dělníci, zejména odborně vyškolení dělníci mající předpoklady postupu v zaměstnání, často uznávají hodnoty, které nepocitují a svou kulturní účastí nerealizují.¹³

Takové stanovisko otevírá cestu ke zvýšení úrovně a rozšíření rozsahu kulturní recepce. Jeho prognostický význam musí však být ještě empiricky prověřen. V určitých případech se dosti houževnatě udržuje nesoulad uznávaných a realizovaných hodnot. Svědčí o tom například vztah k divadlu, které podle našich výzkumů je ve vědomí různých sociálních okruhů jedním z nejčastěji uváděných symbolů kultury. Tato skutečnost ve spojení s údaji o stagnaci, popřípadě o poklesu návštěvnosti divadel ilustruje výše formulovanou tezi o složitosti vztahu k různým kategoriím hodnot.

Nesoulad mezi uznávanými, pocitovanými a realizovanými hodnotami může komplikovat prognózu zejména vzhledem k inteligenci, neboť zvláště tato sociální kategorie projevuje sklon k deklarování hodnot uznávaných, avšak ne vždy realizovaných. Je to důsledek toho, že ve srovnání s osobami s nižším vzděláním se lépe orientuje v hierarchii oficiálně přijatých hodnot a s tím spojeného kulturního snobismu. Kromě příznaků takového postoje jsme ve výzkumech inteligence rovněž zjistili charakteristické rozdíly v úrovni recepce ve velmi tradičních oblastech kultury, jako jsou literatura nebo divadlo, a v oblasti masových sdělovacích prostředků. V této druhé oblasti je úroveň recepce celkově nižší. Soudíme, že tento rozdíl je spjat ani ne tak s objektivní úrovní obsahu sdělovaného masovými prostředky jako s odlišným postojem vůči nim.

Tím se omezuje vliv masových prostředků, které jsou jinak významným faktorem

¹² Viz P. Bourdieu, *La Reproduction*, Paris 1970; R. Kaës, *Comportement et représentations culturelles chez les ouvriers*, in: *Images de la culture*, Paris 1966; J. Chłasiński, *Kultura amerykańska*, Warszawa 1962.

¹³ Např. ve výzkumech Z. Bokszańského mladí dělníci vyjadřovali naději, že budou moci uvést své děti do oblastí hodnot, které sami považovali za cenné, avšak nepřístupné pro přílišnou obtížnost.

redukce kulturních mezer vzniklých z ekologických podmínek. Při předvídání rozvoje rozsahu a forem kulturní účasti spojeného se zvyšováním úrovně vzdělání musíme brát v úvahu i změny zájmů o různé oblasti kultury, zvláště počítáme-li s tím, že se objeví nové prostředky sdělování a snad i kulturního výrazu.

Jiným faktorem zasluhujícím pozornosti je předvídání vývoje vzdělání. Pro Polsko v roce 1980 se předvídá téměř zdvojnásobení podílu osob s vysokoškolským vzděláním ve srovnání s rokem 1960. Tento podíl má růst rychleji ve skupině technických a exaktních věd než ve vědách humanitních a společenských. Ve vyspělých a rychle se rozvíjejících zemích je to obecný jev, který může specifickým způsobem ovlivnit redukci kulturních mezer a distancí. Podle dosavadních pozorování můžeme připustit, že všeobecný rozvoj vzdělání s výraznou převahou technických specializací může vést k značné kvantitativní intenzifikaci kulturní účasti, která však nemusí automaticky vést k vyšší úrovni recepce.

Ke zvýšení úrovně účasti je konečně nezbytné, aby kulturní politika působila dvěma směry: ve směru utváření zájmů a zálib a ve směru takového výběru obecně dostupných kulturních obsahů, který by podporoval tvorbu vyšší úrovně a zajistil by jí odpovídající široký rozsah i vhodné uvedení. Posloužily by tomu například vysoké náklady dobré literatury a dobrého tisku, dostatečně dlouhý vysílací čas v rozhlasu a televizi v době největšího poslechu i finanční podpora divadel, hudebních a výtvarných institucí.

Kulturní politika socialistických zemí, omezujících komercializaci kultury, může dosti účinně působit druhým z obou směrů a usilovat o sublimaci kultury dostupné obecné úrovni. Avšak jen utopické myšlení by mohlo předpokládat, že výlučně touto cestou se dá dosáhnout zvýšení úrovně kulturní účasti. Dostupnost kultury vyšší úrovně je důležitou a nezbytnou podmínkou přeměny recepce, není však podmínkou dostačující. Kvalita recepce bude vždy ve značné míře záviset na svobodném rozhodnutí a volbě uskutečňované v různých sociálních kategoriích.

Podstatné snížení kulturních distancí v této oblasti vyžaduje působit na sféru

intelektuálních postojů, zálib a zájmů. Role školy jako činitele egalitizace a sublimace je tu nepochybná, do značné míry však závisí na tom, jaké místo bude ponecháno všeobecnému vzdělání – vzhledem k požadavkům odborného vzdělání instrumentálního rázu. Školská reforma v Polsku v šedesátých letech zavedla do základních škol mnoho prvků všeobecného vzdělání; naproti tomu v systému středního školství početně převažuje typ vzdělání odborného. Podobná situace je v řadě zemí a je předmětem diskusí bohatých na teoretické spory.

Je nepochybné, že vzhledem k instrumentálním povinnostem školy připadá mimoškolním kulturním institucím tím větší role při rozvíjení a prohlubování obecných teoretických zájmů i estetických zálib. Výsledky jejich činnosti by byly značně větší, kdyby tyto instituce dokázaly působit nejen na izolované jednotlivce, ale na celé skupiny a neformální okruhy, představující prvky primárního kulturního systému. Ze samé podstaty tohoto systému, charakterizovaného neformální sociální vazbou, však vyplývá jeho omezená dostupnost pro bezprostřední vliv kulturní politiky. Proto se také v oblasti kvalitativních přeměn kulturní účasti obtížně plánuje a předvídá.

Neformální skupiny byly dosud hlavně předmětem sociálně psychologických výzkumů směřujících k určení nejobecnějších mechanismů společenské interakce a formulaci jejich zákonů. Zdá se, že je velmi potřebné soustředit pozornost na procesy kulturní transmise a na recepty uskutečňované v těchto skupinách, na jejich působení, které vytváří kulturu a formuje vztah k ní tím, že přijímá určité hodnotové systémy a ovlivňuje jejich vývoj. Podobné výzkumy mohou poskytnout cenné informace pro kulturní plánování.

Tyto výzkumy překračují hranice statistického výkaznictví a ukazují, že při vši užitečnosti operací s proměnnými kulturních mezer se můžeme v okruhu těchto ekologických nebo vzdělanostních kategorií setkat se značnou diferenciací postojů a hodnot.

Kulturní vývoj dělnické třídy pak představuje přirozený předmět živého zájmu kulturní politiky socialistických zemí. Výzkumy dělnického prostředí v Polsku dokazují jeho značnou diferencovanost

ve vztahu ke kultuře.¹⁴ Úroveň kulturních zájmů dělníků z velkých a malých měst je různá. Přejít mezi sociální pozicí dělníka a duševního pracovníka se stává plynulým. Děti asi z 90 000 polských dělnických rodin studují na vysokých školách a děti značně většího počtu rodin navštěvují střední školy. V důsledku toho působí na dělnické prostředí vliv akademické kultury.

Podobné procesy budou v nejbližších desetiletích nepochybně intenzivnější. Nemůžeme vyloučit, že určité okruhy budou i nadále odmítat zmíněné hodnoty kultury vyšší úrovně a že se budou omezovat na přijímání lehkých obsahů masové kultury. Avšak na druhé straně se prestiž vědy spjatý s procesy vědeckotechnické revoluce může při odpovídajícím propagačně výchovném působení stát základem obecného prestiže vědy, racionálního myšlení a hledání nikoli nejsnazších, nýbrž stále

složitějších a hlubších hodnot ve sféře uměleckého citění a dokonce ve sféře zábavy.

Vývoj průmyslové civilizace jistě nesměruje k utopii, v níž se automaticky realizují podobné naděje kulturní politiky. Avšak nevylučuje, že se k realizaci takových očekávání přiblížíme v důsledku organizačního úsilí řízeného vědou o sociálním rámci kultury.

Přitom nejde o úplnou unifikaci kulturní účasti na nejvyšší úrovni. Byla by to koncepce nejen nereálná, nýbrž také nebezpečná, stejně jako mnoho dějinných utopických návrhů na tuhou reglementaci všech forem společenského života. Jde však o to, aby kulturní mezery a distance podmíněné proměnnými sociálního statusu a sociální situace nahradila diferenciaci vyplývající z různorodosti individuálních zálib, potřeb a aspirací.

Přeložila Dagmar Vichnarová

¹⁴ S. Widerszpil, *Skład polskiej klasy robotniczej*, Warszawa 1965.

Člověk poslední třetiny dvacátého století v průmyslově nejvyspělejších státech má — oproti člověku z počátku tohoto století — větší množství volného času každý den; každý týden se jeho volný čas prodloužil o jeden den a pracovní rok se v průměru zkrátil o měsíc. Už tím se pro člověka snížila celoživotní pracovní doba. Relativně i absolutně se také zmenšil počet let, která musí člověk za život odpracovat, neboť se snižuje hranice produktivního věku, zatímco se v průměru lidský život prodloužil. Tato skutečnost přináší společnosti i člověku jako jednotlivci v řadě ohledů novou situaci zejména proto, že vyvstala starost o náplň volného času a uspokojení potřeb, které se k volnému času váží.

Volný čas jako čas odpočinku a zábavy, jako čas, v němž se spojuje společenská a individuální racionalita s fantazií a emocionálně estetickými prvky, není historicky neznámým fenoménem. Není známa ani jedna historická společnost, která by věnovala všem čas evidentním nezbytnostem zachování holého života i v podmínkách prosté reprodukce pracovní síly.

Volného času ovšem neměli všichni stejné. Charakteristické je, že čas, který měla k dispozici vládnoucí třída, byl časem prázdnoty, časem nudy a pasivity. Jeho vyplňováním se zabývala většinou zvláštní skupina lidí — zpravidla umělci. Volný čas nebyl u nepracujících příslušníků vládnoucích vrstev dobou odpočinku. Prázdnota, nuda a jednotvárnost nebyla důsledkem prázdnoty, nudy a jednotvárnosti práce. Pramenila z okrajovosti životní formy, nenaplněné obsahem, který by ji vedl ve směru podstatných proudů historického dění. Naproti tomu lid se v čase, který mu byl k dispozici poté, když učinil zadost svým pracovním povinnostem a povinností ukládaným církví — která byla mistrným „řešitelem“ obsahu volného času — bavil po svém. Jeho zvyky a obyčeje svědčí o důmyslnosti a roz-

vinutosti obsahu volného času a o aktivním podílu všech zúčastněných. Přitom měly tyto aktivity svoji racionální stránku. Jednotlivci se v nich dostávalo poučení, osvojoval si v nich principy, na nichž společnost spočívala, ještě dříve než vznikly jakékoli vzdělávací instituce. Volný čas však byl také časem pohádek a neskutečna, nadějí a snů, prostorem k uplatňování jedinečnosti osobnosti člověka. *Conditio sine qua non* této autenticity však byla její smysluplná existence „pro druhé“, tedy společenská dimenze.

Změny v obsahu práce ve vyspělých průmyslových zemích zvláště v období vědeckotechnické revoluce přinesly do relací práce — volný čas mnoho závažných změn, které relativizují hodnoty i velice složitě extrapolovaných zkušeností z minulé doby. Přitom však v obsahu volného času existuje kontinuita, která má pro řešení otázek volného času podstatný význam. Abychom však mohli poznat, co je skutečně kontinuitní a co je z této kontinuity živé, je třeba analyzovat hlubší vrstvy souvislostí, které vznikají v nové době a mají hodnotu nositelů perspektivních tendencí.

Prvním metodologickým předpokladem zde je neredukovat celý problém jen na samotnou oblast volného času, ale zkoumat jej ve vazbách, z nichž vyrůstal; ve vazbě práce — volný čas v konkrétně historických souvislostech té které vývojové etapy celospolečenského vývoje. Za druhé to znamená opustit pouze globální rovinu uvažování o vztahu práce — volný čas a přejít na rovinu jejich teoretické analýzy.

Zdrojem dnešních starostí s volným časem je obrovské zvýšení produktivity práce, provázené její racionalizací a s tím související racionalizací jejího řízení a rozdělování uvnitř společnosti. Tato objektivní skutečnost je i subjektivně provázena proměnou tradičních postojů člověka k práci, ale také proměnou jeho postojů

k mimopracovním činnostem. Uvolňování vazeb člověka k jeho práci v zaměstnání se projevuje jako „přimykání“ k mimopracovním činnostem. Současně však se vznikem průmyslu pro uspokojování potřeb volného času a se vznikem nového odvětví kultury, nepřesně nazvaného „masová kultura“, proniká i do této oblasti profesionalizace a dělba práce.

Jak sféra práce v zaměstnání, tak sféra mimopracovní vyžaduje nejen čas, soustavnou pozornost, kontinuální činnost, systematický zájem, ale také jistou kvalifikaci. To má přirozeně vliv i na psychologii člověka. Napětí vznikající z rozporu těchto nároků řeší často tím, že s menší intenzitou prožívá svoje vazby na společensky potřebnou práci v zaměstnání nebo na kvalitu práce, případně na profesionální zařazení, a tuto činnost posuzuje z hlediska její účelnosti pro sféru volného času. Existuje zde také tlak společnosti, nebo častěji tlak určité společenské vrstvy či skupiny, k níž člověk přísluší a v níž je často oceňován jako jednotlivce a konfrontován s ostatními ve sféře „vybavenosti“ pro volný čas. Také prestiž povolání je často hodnocen z tohoto aspektu, a tak se vytváří veřejné mínění, které se míjí s potřebami společnosti a nejhlubším zájmem jednotlivce, ale je závazné a je respektováno v té míře, že může vytvářet stress v případě, že mu jednotlivce není schopen v „žádoucí“ míře vyhovět.

Z tohoto důvodu se sféra volného času jeví jako empirická rovina vyjevování rozporů mezi individuálními zájmy a zájmy společnosti. Jestliže oblast volného času osamostatníme, může se zdát, že se právě sem přesunuly ekonomicko-sociální a politické rozpory společnosti. Sféra volného času se pak stává prostorem k řešení rozporu mezi společenským a individuálním zájmem, mezi celospolečenskými a individuálními potřebami, a jeví se jako sféra skutečné svobody člověka. Zdá se, že řešení tohoto problému pak záleží pouze na intervenci nebo na neintervenci společnosti do sféry volného času a na zachování určitého řádu v celkových relacích práce — volný čas, v jejichž rámci lze vytvořit potřebný prostor pro autenticitu člověka; že jde pouze o rozumovou dohodu mezi jednotlivcem a společností, aby se snížilo napětí mezi nimi a předešlo se případným konfliktům.

Toto napětí a rozmanité konflikty, v nichž se může vyhrotit a podle nichž se zpravidla posuzuje a odhaduje situace a kvalita vztahů uvnitř společnosti, jsou sice závažné, ale přece jenom může často jít o nepodstatnou stránku nahodilých nakupení okrajových problémů. Daleko podstatnější je, jak je společnost vnitřně ustrojena, aby chtěla a mohla nejenom aktuálně sjednocovat zájmy lidí, v nichž se projevují nové vztahy k jejich nejpodstatnějším životním projevům, ale také jak je schopna přesáhnout je směrem k fundamentaci jejich budoucího života na základě jejich projevů, které mají rodotvornou podstatu.

Rozhodující zde je pochopení významu práce — v jejích konkrétně historických proměnách — jako rodotvorné podstaty člověka a překonání neteoretického přístupu k ekonomii jako sféře národního hospodářství. V marxistickém pojetí jde o systém výrobních vztahů: v nich je skryto tajemství proměn charakteru práce v její společensko-lidské, ne pouze látkové podobě.

Protože problém volného času vznikl v důsledku látkových proměn práce v období vědeckotechnické revoluce v průmyslově vyspělých společnostech, vystupují při výzkumu volného času a mezinárodních komparacích především ty charakteristické rysy volného času, které se shodují jak v kapitalistických, tak i v socialistických zemích. Lze je vysledovat především při porovnávání časových snímků nejfrekventovanějších aktivit ve volném čase, v nákladech na volný čas a ve vztahu volného času a času práce v oblasti rozšířené reprodukce pracovní síly, zejména pokud jde o zvyšování kvalifikace a sebevzdělávání. Z hlediska společnosti se jeví nejnaléhavějším zapojit volný čas do řečiště celospolečenského života a ovlivňovat jej takovým způsobem, který považuje společnost z hlediska svých potřeb a cílů za nejvíce žádoucí.

Obecně se klade důraz na takový způsob využívání volného času, který by umožňoval sladit potřeby a zájmy společnosti se zájmy a potřebami jednotlivce. Za prvořadý požadavek společnosti je pokládáno zvyšování adaptability lidí ke stoupajícím a měnícím se nárokům na jejich pracovní zařazení v důsledku vědeckotechnické revoluce v socioprofesionální sféře

a adaptability k celospolečenským proměnám, které jsou výsledkem pohybů v sociálně ekonomické oblasti.

Při takovémto globálním pojetí problémů práce a volného času se často stává, že se vzájemná souvislost mezi prací a volným časem redukuje spíše na negativní závislost volného času na práci, jako by práce – rozdrobená a monotónní činnost – byla fatálním zdrojem monotónnosti aktivit ve volném čase a pasivity lidí, ačkoli z historie víme, že nuda a pasivita vyplývala také z absence pracovní činnosti v životě člověka. Za zhodnocování volného času se pak považuje hlubší uspokojování – nebo uspořádání na vyšší úrovni – těch potřeb, které měl člověk i ve společnostech minulých. Jde tedy o hledání cest, jak potřeby vzniklé v určitých společenských vrstvách nebo třídách, potřeby „vyšší“, autentické, rozšířit do celé ostatní společnosti. Vytvářejí se tak vzory žádoucího, aniž se bere dostatečně v úvahu možná zastupitelnost potřeb a vznik potřeb nových, vyvolaných nejen moderním průmyslem, ale také revolučními přeměnami ve společnosti, a potřeb, které jsou rozvinutím kulturních specifík.

Globální pojetí volného času ponechává také stranou závažné proměny v míře volného času, který mají k dispozici příslušníci různých tříd, sociálních skupin a profesí. Rozvoj průmyslu, zvýšení produktivity práce a společenské proměny převrací proporce volného času u jednotlivých tříd, sociálních skupin i profesí.

Jestliže bylo dříve pro vládnoucí třídy typické, že měly mnoho volného času, anebo neměly vůbec nic na práci, v současné etapě vědeckotechnické revoluce se v kapitalistických zemích takzvaná zahálčivá třída početně zmenšila. Příslušníci dnešní vládnoucí třídy mají zpravidla málo volného času, i když jejich bohatství oproti minulosti mnohonásobně vzrostlo. Naproti tomu značná část příslušníků takzvaných nižších tříd nedisponuje dostatečným množstvím prostředků k tomu, aby mohla trávit víkend a dovolenou podle potřeb a přání. Nezměnila se podstata kapitalismu, ale změnila se některé jeho jevové formy. V socialistických zemích, kde neexistuje soukromé vlastnictví výrobních prostředků a odměna za práci je vázána na osobní schopnosti, kvalitu práce, vzdělání a angažovanost při řízení socialistické

společnosti, vznikla situace, že nejlépe placení odborníci kteréhokoli úseku života společnosti disponují minimem volného času, ačkoli jsou pro jeho využívání lépe vybaveni než skupiny pracovníků, jejichž odměna za práci je nižší, avšak disponují větším množstvím volného času. Přitom ovšem rozdíl v úrovni trávení víkendů a dovolených jsou například v Československu mezi oběma skupinami daleko menší než v západoevropských zemích.

S jistou dávkou nepřesnosti je přece jen možno obecně říci, že situace ve volném čase se v poslední fázi historického vývoje obrátila: ti, kdo skutečně mohou disponovat svým volným časem, mají relativně menší možnost investovat do aktivit volného času, zatímco ti, kteří investovat mohou, mají málo volného času. Výzkumy volného času zpravidla nepostihují tento závažný fakt proto, že se nezabývají širšími společenskými souvislostmi a hlubšími vrstvami sociálně ekonomických změn, k nimž dochází v obou částech světa a které mají svoje specifické projevy právě ve změnách relací práce a volného času.

Globální pojetí vztahu práce a volného času se opírá o falešné zevšeobecnění vztahu určitého obsahu práce v její látkové podobě a nepostihuje dynamiku vzájemných změn v obsahu a charakteru práce, k nimž dochází právě v důsledku vědeckotechnické revoluce a které staví do popředí nejen teoreticky, ale i prakticky otázku vztahu historického času a času lidského života. Volný čas, který mají lidé v průmyslově vyspělých společnostech k dispozici, má tu charakteristickou zvláštnost, že nebyl „ubrán“ době materiální výroby, ale „vybyl“ při jejím maximálním rozvoji. Tím je ovšem volný čas vázanější na sféru ekonomické prosperity více než kdykoli předtím.

Zkrácení času, který musí člověk za svého života věnovat pracovní činnosti v zaměstnání, mu dává možnost, aby rozvíjel i ty svoje potřeby, které se bezprostředně netýkají jeho socioprofesionální funkce ve společnosti. Tím se do stejné časové jednotky, již je čas lidského života, „vejde“ mnohem více aktivity, může vzniknout více zájmů a potřeb a může se jich za život uspokojit daleko více než dříve. V tomto smyslu je možno považovat zmenšení doby práce a zvětšení fondu volného

času v současné době za formu prodloužení „lidského času“.

Toto prodloužení „lidského času“ spadá do éry, v níž můžeme hovořit o zrychlování historického času obecně, neboť v krátkém časovém úseku probíhá více takových dějů, které byly v minulosti záležitostí celých historických etap. Rozvoj vědy a techniky činí jednu generaci účastníkem mnoha „zázraků“ a zároveň jí v důsledku „zmenšení světa“ umožňuje sledovat proměny historického času různých kontinentů. V socialistickém světě pak k tomu přistupuje ještě svérázné zrychlení historického času uvnitř jednotlivých zemí: za padesát let trvání socialismu se kvalitativně změnily společenské podmínky života lidí. Generace, které žily za kapitalismu, prošly revoluční proměnou nejen ekonomických základů svých společností a politických poměrů, ale také hlubokou proměnou společenského vědomí a subjektivních postojů ke společenské realitě i k sobě samým.

* * *

Ačkoli prodloužení „lidského času“ a všeobecné zrychlení historického vývoje je typické pro všechny průmyslově vyspělé společnosti a problematika volného a pracovního času má mnoho společných rysů v kapitalistických a v socialistických zemích, jsou zde také podstatné rozdíly.

Nejpodstatnější z nich je v tom, že socialistická společnost se při posuzování problémů práce a volného času opírá o proměny práce. Tyto proměny nejsou pouze technologické povahy, netýkají se jenom výrobních sil samých, ale i vztahů, do nichž lidé při práci vstupují. Tyto rozdíly mezi socialismem a kapitalismem se nemusí projevit na první pohled, avšak ve skutečnosti oba společenské systémy kvalitativně odlišují.

Stejnost technologických výrobních procesů probíhá v nestejných výrobních vztazích. Stejnost zásad řídicích mechanismů se uplatňuje v nestejných společenských podmínkách, stejnost komunikačních struktur a vazeb neznamena stejnost jejich obsahu. V jevové podobě se odlišnost projevuje i při výzkumech volného času: ve frekvenci a úrovni participace občanů socialistického státu na řízení, která „narušuje“ obvyklé korelace vzdělání a aktivit ve volném čase (v socialistických zemích

je participace lidí s nižším vzděláním na řízení provázena vysokou úrovní aktivit ve volném čase); v jisté odlišnosti sociokulturní hierarchizace rodin v závislosti na změnách v úrovni vzdělání jejich členů a také v odlišnosti stupně demokratičnosti v projevovaných aspiracích mladých lidí z dělnických rodin — v socialistických zemích se o vysokoškolské vzdělání uchází a na vysokých školách studuje nesrovnatelně vyšší procento dětí z dělnických rodin než v kterékoli kapitalistické zemi.

V důsledku těchto skutečností vznikají ve vztahu práce a volného času v socialistické společnosti některé nové problémy kvalitativně odlišné od problémů společnosti kapitalistické; zároveň se však i v této empirické rovině začíná rýsovat teoretické řešení a možnost předpovědi.

Především jsou v socialistické skutečnosti i empiricky zjiitelné projevy toho, že ve všech vrstvách a ve všech druzích povolání existuje podstatná souvislost práce a aktivit, a to ne pouze ve formě negativní závislosti. Příslušníci kterékoli sociální skupiny a jakéhokoli profesionálního zařazení překračují determinaci svého postavení společenskou aktivitou a participací na řízení. I když to neplatí v každém jednotlivém případě, je tato reálná možnost součástí subjektivního vědomí jednotlivce a pramení v demokratickém vědomí společnosti. Také homogenizace socialistické společnosti má jinou základnu, než je tomu v kapitalistických státech, neboť její bázi vytváří nová kvalita společenských poměrů; technologická stránka výroby a její účel je podřízen společenským a lidským cílům. Živou práci si nepodmaňuje mrtvá práce — kapitál.

To znamená, že ačkoli je v některých kapitalistických zemích proces vědeckotechnické revoluce a technologická stránka výroby daleko více rozvinuta než v řadě států socialistických, nejsou socialistické státy, a tím i marxistická teorie společnosti odkázány na teoretické aposteriori při řešení vztahu práce v zaměstnání a volného času. Socialistická společnost prokazuje, že právě marxismus je společenskou teorií, která má metodologické přístupy a teoretická východiska k filosofickému přesahu, a tedy také k formulování cílů a charakteristice stupňů nezbytných k jejich dosahování.

K řešení teoretických i praktických pro-

blémů, které s sebou přináší růst volného času a poznávání vzájemných vztahů pracovního a volného času, není tedy ani zapotřebí v praxi vyzkoušet všechny slepé uličky, rozvinuté kontrapozice práce a volného času po vzoru kapitalistických společností, abychom mohli teoreticky formulovat a prakticky uplatňovat pojetí práce a volného času adekvátnější potřebám společnosti i člověka. Ekonomický rozvoj stejně jako technologické procesy a „praktická“ stránka společenské činnosti vůbec jsou podřízeny lidskému účelu, potřebám člověka, ať už jde o prostředí, v němž člověk pracuje a žije, nebo o kultivaci jeho bytostných sil v jejich rozmanitosti, sil, které mají jen velice zprostředkovaný vztah k výrobě a civilizační stránce společenského života vůbec, nebo dokonce mají účel jen samy v sobě a ve vývojové dialektice lidských vztahů.

* * *

V období vědeckotechnické revoluce se volný čas stává stále více prostorem, na nějž si kladou nároky potřeby společnosti a kam také ve stále větší míře pronikají. Pronikají tam tím více, čím rychleji se rozvíjí proces vědeckotechnické revoluce, a jsou tím intenzivnější, čím více člověk jejich nárokům vyhovuje, čím vyšší kvalifikaci získal. Ukazuje se, že volný čas „vybyl“ při maximálním rozvoji výroby pouze zdánlivě, neboť s tím, jak se jeho množství zvyšuje, vzrůstají nároky na jeho racionální využití ve směru potřeb vědeckotechnické revoluce a ekonomického rozvoje.

Potřeba učit se po celý život se stala kategorickým imperativem období vědeckotechnické revoluce, a to ve dvojím smyslu: Především rozvoj vědy a techniky a technologické změny ve výrobním procesu způsobují, že školské znalosti odborníků rychle zaostávají a je proto nezbytné, aby byly po celý život obnovovány a doplňovány. Za druhé, z rychlosti společenských přeměn plyne, že také socializace člověka není ukončena jeho dospělostí. Zrychlení historického času ho totiž nutí, aby neustále „reorganizoval“ svůj vnitřní svět, přetvářel a přizpůsoboval změněným podmínkám svého života i vlastní hodnotový systém a systém společenských vazeb, v nichž se odehrává nejen jeho společenský, ale i privátní život.

Volný čas se tak stále více stává prostorem k tomu, aby byli lidé s to „udržet krok“ s vědeckotechnickým rozvojem a aby byli schopni vyvažovat vzrůstající disproporce mezi jeho nároky a stupněm kvalifikace, jehož dosáhli. Této potřebě společnosti se adaptovaly i subjektivní potřeby lidí. Udržovat krok s vědeckotechnickým rozvojem je podmínkou nejen ke společenskému vzestupu, ale i k udržení se na určitém stupni společenského postavení. Člověk proto využívá svůj volný čas k sebevzdělání nebo spíše k systematickému zvyšování své kvalifikace. Čím vyšší kvalifikace kdo dosáhl, tím obtížnější je si ji uchovat, případně dále zvýšit, jak je zřejmé z vysoké korelace stupně vzdělání a způsobu trávení volného času. Ukazuje to řada výzkumů volného času z posledních let nejen v zahraničí, ale i v Československu. V roce 1967 bylo v ČSSR zjištěno, že největší množství času věnují sebevzdělání pracující s vysokoškolským vzděláním, zatímco pracující s nedokončeným základním vzděláním nevěnují sebevzdělání žádný čas. Závěr „čím vyšší procento populace dosáhne vyššího vzdělání, tím „racionálnější“ bude využívat svůj volný čas pro sebevzdělání“ se zdá logický. Zároveň se však právě tito lidé dostávají nejčastěji do stressových situací, protože čím vyšší kvalifikaci a zodpovědnější postavení mají, tím méně mají volného času.

Na této úrovni se začíná uzavírat bludný kruh člověka ve vysoce průmyslově rozvinuté společnosti zaměřené na spotřebu, neboť člověk jako jednotlivec není schopen najít východisko, nebo je schopen je nalézt pouze v individuálním případě.

Empirická rovina tohoto problému proniká do vědomí ekonomů a politiků v kapitalistických státech prostřednictvím zjevně nevyřešených sociálních a kulturních otázek, na nichž ztroskotává nejen nemarxistická teorie, ale i soudobá praxe nejrozvinutějších kapitalistických zemí. V socialistických zemích je tento bludný kruh od počátku vědeckotechnické revoluce předvídan a čelí se mu požadavkem nenásledovat v období rozmachu vědeckotechnické revoluce spotřební orientaci kapitalistických společností, ale hledat vlastní cesty komplexního společenského rozvoje.

Jednou z těchto cest je i způsob využívání volného času a orientace mimoškolního vzdělávání. I když je i v zemích so-

cialistického tábora kladen důraz na racionální využívání volného času, prosazuje se zde vzdělání jako hodnota sama o sobě, bez nezbytné vázanosti na socioprofesionální zařazování. Společenské podmínky socialistických společností umožňují uvažovat ještě další aspekty mimoškolního vzdělávání nebo vzdělávání dospělých, a to ještě dříve, než se plně v empirické rovině prosadí omezenost jeho jednostranné orientace na zvyšování odbornosti.

Z hlediska společnosti samo narůstání počtu specialistů a jejich další kvalifikace nevyřeší problémy vědeckotechnické revoluce, a tím méně její sociální a lidské souvislosti. Lidský faktor je zde faktorem základním a v nových podmínkách klade otázky, jejichž zodpovědění leží zatím téměř mimo možnosti racionálního řešení, jestliže za racionální řešení považujeme utilitárně pojaté potřeby vědeckotechnické revoluce.

Z hlediska jednotlivce pak růst jeho odborné kvalifikace po ukončení studií může prohlubovat jeho profesionální jednostrannost a činit ho bezbranným proti objektivním tlakům společnosti, jak jsme toho svědky v soudobých spotřebních společnostech.

Odborná báze je kromě toho nedostatečnou základnou pro porozumění problémům soudobého světa a rozdílných společností i nedostatečnou základnou pro samostatnou politickou orientaci, jejíž význam přitom roste nejen z hlediska potřeb společnosti, ale i z hlediska potřeb životní rovnováhy jednotlivce.

Přirozeně, že bránit se nárokům vědeckotechnické revoluce v současné době by bylo čirým subjektivismem. Nicméně není možno považovat za subjektivismus snahu společnosti orientovat se na určité složky využívání volného času a na vytváření takového systému hodnot, který pomůže účinně řešit jednostrannost, jež se v důsledku působení nároků vědeckotechnické revoluce a ekonomického rozvoje živelně uplatňují.

* * *

Volný čas je podstatnou součástí bohatství společnosti i lidí. K jeho plnému využití je zapotřebí vyřešit řadu sociologických a filosofických problémů ve vztahu práce a volného času. Ačkoli existuje množství výzkumů a publikací na toto téma, stojíme na samém počátku. Kořeny

těchto problémů, ačkoli vystupují v empirické rovině právě ve sféře volného času, sahají mimo ni. Jejich poznání a řešení vyžaduje odkrývání jejich hlubší společenské a dějinné souvislosti, neboť jen tak je bude možno řešit i perspektivně.

Резюме

Гулакова М.: Теоретические проблемы свободного времени

В сравнении с человеком начала этого столетия у человека последней трети XX века в промышленности развитых обществах большая величина свободного времени в каждом дне; в каждой неделе удлинилось его свободное время на один день и также рабочий год сократился в среднем на один месяц. Этим уменьшилось время работы в течение всей жизни и понизилось число годов, которые человек в течение жизни должен отработать, но общая продолжительность рабочего возраста сократилась также в отношении к продолжительности жизни, так как средняя продолжительность человеческой жизни стала дольше. Эта действительность приносит обществу и человеку как индивидууму во многих отношениях новую ситуацию потому, что появилась забота о содержании досуга, его использовании, и об удовлетворении потребностей, связанных с досугом.

Сокращение времени, которое человек в течение жизни должен отводить рабочей деятельности, предоставляет ему возможность развиваться и те потребности, которые непосредственно не касаются его социoprofessionальной должности в обществе. Таким образом в одинаковую единицу времени, которой является время человеческой жизни, «вместится» гораздо больше деятельности, и может возникнуть больше интересов и их на много раз больше можно удовлетворить. В этом смысле сокращение времени работы и увеличение фонда досуга возможно считать формой «удлинения» времени имеющегося в распоряжении человека.

Это удлинение имеющегося в распоряжении человека времени входит в эру, в связи с которой возможно говорить об ускорении исторического времени. В социалистическом мире к этому присоединяется своеобразное ускорение исторического времени в отдельных странах.

Хотя удлинение времени в распоряжении человека и всеобщее ускорение исторического времени является типичным для всех промышленно развитых стран и между проблематикой досуга и рабочего времени существует много общих черт, между капиталистическими и социалистическими странами есть также существенные различия: социалистическое общество опирается на изменения в содержании и в характере труда, связанные с революционным изменением экономического базиса общества и всеобщих условий его жизни, не только с технологическими изменениями труда. Во взаимоотношении работы и досуга возникают некоторые новые, качественно отличающиеся

проблемы и одновременно и в эмпирическом уровне начинает вырисовываться теоретическое решение и возможность предсказаний. В социалистическом обществе могут быть установлены проявления того, что во всех слоях общества и во всех видах профессий есть существенная связь работы и деятельности в свободное время, и не только в форме пассивной зависимости: члены любой социальной группы и любого социального положения выходят за границу предопределения своего социального положения деятельностью и участием в управлении. Хотя это не действительно в каждом отдельном случае, эта возможность является реальной, является составной частью субъективного сознания индивидуума и берет свое начало в демократическом сознании общества.

Свободное время является существенной частью богатства общества и людей. Для его полного использования нужно разрешить ряд социологических и философских проблем во взаимоотношении работы и досуга. Здесь мы стоим в самом начале изучения этих проблем, хотя есть множество исследований и печатных трудов на эту тему. Эти проблемы уходят своими корнями — хотя и выступающими наружу в эмпирическом уровне как раз в сфере досуга — за эту сферу. Действительно узнать их и решить их требует открывать их более глубокие общественные и исторические связи, так как только таким образом возможно будет решить их также в перспективном плане.

Summary

Huláková M.: Theoretical Problems of Leisure

Men of the last third of the twentieth century, members of industrially developed societies, dispose of more free time daily than men living at the beginning of this century; their leisure per week has increased by one day, and also the working year has been reduced, on the average, by one month. Thus not only the life-long work time and the number of years people must work in their lifetime have been reduced, but also the total length of productive age has become shorter even in relation to the length of life, since the average human life expectancy has increased. In many respects, this fact has brought about a new situation both for societies as a whole and for man as an individual: there arose a new concern about the content of leisure, about its utilization, about the saturation of the needs connected with leisure.

The reduction of the time man must devote to working activity in his occupation throughout his life provides him with the possibility of developing even those needs which are not immediately related to his

socio-professional function in society. Thus the same time unit, i. e. the span of human life, "comprises" much more activity, more interests and needs may arise, and considerably more of them may be satisfied in comparison with the past. In this sense, the reduction of work time and the increase in the time fund of leisure may be considered as a form of "prolongation" of human time.

This prolongation of human time belongs to an era in which an acceleration of historical time may be evidenced. In the socialist world there is, into the bargain, an acceleration of historical time specific for the individual countries.

Although the prolongation of human time and the general acceleration of historical time is typical of all the industrially developed countries, and although the problems of leisure and those of work time have many features in common, there are also substantial differences between capitalist and socialist countries: the socialist society is based on transformations in the content and character of work which are incidental to the revolutionary changes in the economic basis of the society and the general conditions of its life, and not merely to the material changes of work. Some new, qualitatively different problems arise in the relation between work and leisure; at the same time, the theoretical solution and the possibility of predictions begin to appear on the empirical level; in the socialist society, it is possible to trace the manifestations of the fact that, in all the strata and in occupations of all kinds, there is a substantial connection between work and leisure activities — and not only in a negative dependence: the members of any social group and of any social rank overpass the determination of their social position by their activity and participation in management. Even if this does not apply to all the separate cases, this possibility, being real, represents a part of the individual's subjective consciousness; it has its rise in the democratic consciousness of the society.

Leisure is a substantial component of the wealth of the society and of the people. To utilize it in full, it is necessary to solve a great number of sociological and philosophical problems concerning the relation of work and leisure. Here we are at the very beginning — although there exists an abundance of researches and publications on this theme. Although, at the empirical level, the roots of these problems rest in the sphere of leisure itself, they reach beyond this sphere. Their recognition and solution require the discovery of their deeper social and historical implications, for only in this way it will be possible to arrive at a perspective solution.

Činnost individua, a tedy i strukturace veškerého jeho času, a proto i způsob využití volného času se nám představuje nejen ve své jevové podobě individuálních rozhodnutí, ale také a především jako výsledek různých vlivů a přímo i tlaků sociálního prostředí.

Sociologie nikdy nepřistupuje k člověku jako k izolované jednotce vyjmuté z kontextu sociální situace, ale analyzuje jeho jednání vždy ve vztahu k historicky konkrétním společensko-ekonomickým poměrům.

Při výzkumu volného času se proto nutně musíme zaměřovat nejen na individua, ale také na základní skupiny, v nichž se volný čas odehrává. Na první pohled je jasné, že takovou základní skupinou volného času je rodina. Rodina není jen pouhým „prostorem“ pro uskutečňování potřeb spojených s prožíváním volného času. Jak říká Max Kaplan, aktivity volného času fungují v rodině zčásti jako činitel pro rozvoj společných názorů a postojů¹ a spoluvytvářejí tak přímo rodinné vztahy i osobnost jednotlivců.

Všechny výzkumy volného času poukazují jednoznačně na skutečnost, že převážná část volného času jednotlivce je trávena společně s ostatními členy jeho rodiny. Diference mezi jednotlivými zeměmi nejsou sice zanedbatelné, ale zásadně pro všechny tyto společnosti platí, že většine aktivit jsou přítomni zbývající členové rodiny nebo alespoň některý z nich.²

U nás žije v domácnostech rodinného typu kolem 80–90 % populace, tj. její převážná většina. Tento údaj platí nejen celostátně, ale potvrzují ho, i přes všechna specifika, výsledky výzkumu „Volný čas ostravského obyvatelstva“, který nám slouží jako základní zdroj empirických

údajů pro tyto naše úvahy. Domov, v němž žijeme a jenž nás odděluje od práce a zaměstnání, představuje jen v zanedbatelné míře jednu osobu. Ve výběrovém souboru ostravského výzkumu volného času bylo pouze necelých 7 % respondentů, kteří žili v domácnostech jednočlenných, tj. sami. Většina respondentů žila naopak v domácnostech rodinného typu, dokonce větší část, než je tomu v celostátním měřítku. Zároveň je ovšem výběrový soubor ve srovnání s údaji o celé ostravské populaci charakterizován nižším procentem jednočlenných nerodinných domácností. Předpokládáme, že toto zkreslení je způsobeno formou výběru — jednotkou výběru byl jednotlivec, nikoli domácnost.³

V rodině ovšem ani zdaleka neplatí princip stejnosti, a tedy i rovnosti. Pro každou rodinu je typická různost pohlaví, věku, zaměstnání apod. jejích členů. V rodině se uskutečňují různé role v závislosti na struktuře rodiny a její celkové situaci. Role rodiče, partnera, dítěte, prarodiče, sourozence a další jsou vždy specifickými rolemi, jež také určují do určité míry prostor i míru svobody pro naplnění času, jenž může být člověkem využit.

Různost rolí a pozic v rodině dokumentuje tradičně známá skutečnost, že ženy mají méně volného času, že mohou jen relativně méně času věnovat samy sobě, svým vlastním zájmům. Podle zjištění výzkumu volného času ostravského obyvatelstva mají muži o 10,8 hodin týdně více volného času než ženy, a i když mají skutečnou pracovní dobu o 7,3 hodiny delší než zaměstnané ženy a jezdí o 1 hodinu déle do zaměstnání, pečují zároveň o 15 hodin týdně méně o domácnost než ženy.⁴ Domácnost jako systém aktivit doplňujících proces reprodukce o péči, již

¹ Max Kaplan, *Toward a Theory of Leisure for Social Gerontology*, in: R. W. Kleemeier, ed., *Aging and Leisure*, Oxford University Press, 1961, s. 399.

² Laszlo Cseh-Szombathy, *International Differences in the Types and Frequencies of Social Contacts*, s. 10, in: *The Use of Time, A Cross-National Comparative Survey of Daily Activities of Urban and*

Suburban Populations in Twelve Countries, Editor-in-Chief: Alexander Szalay, 1969.

³ Podrobněji viz B. Filipcová a kol., *Sociologický výzkum města Ostravy. Výzkum volného času, svazek 32, Rodina a volný čas*, s. 158–164.

⁴ B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 29, *Časový snímek*, s. 34.

rodina udržuje svou existenci na určité hmotné a kulturní úrovni spotřeby, je stále ještě doposud údělem ženy. Různost rolí se naopak projevuje ve větším množství volného času mužů, kteří se mohou více věnovat i takovým aktivitám, jež s rodinným životem mají velmi málo společného. Návštěva hospody, restaurací, vináren, účast na sportovních utkáních a různé koníčky tvoří zvláštní doménu mužů.⁵

Zatím nám však jde spíše jen o příklad než o popis celého problému rolí a jejich vlivu na strukuraci volného času individua. Problém se totiž komplikuje v obecné rovině ještě více, když uvážíme, že řadu činností vykonávají členové rodiny společně. A navíc rodina není jen skupinou náhodně vzniklou, ale je skupinou zcela zvláštní, jež by měla přímo uspokojovat některé nejdůležitější hodnoty a potřeby svých členů.

Vzniká tedy otázka uvedená v titulu — je rodina pospolitostí volné chvíle? Je rodina jen pouhou skupinou, pouhým sociálním „prostorem“ volného času člověka, nebo je ještě něčím víc? Nacházejí lidé v rodině uspokojení v aktivitách, jež realizují s ostatními členy rodiny nebo pro ně? Je komunikace a interakce mezi členy rodiny sama o sobě určitou hodnotou, jež je činí smysluplnými samy o sobě?

Esejistická představa A. Mauroise nás předem zrazuje od kladné odpovědi: „Představte si rodinný večer. Otec, rozložen v křesle, čte svoje noviny anebo dříma. Matka plete a se svou starší dcerou probírá tři, čtyři témata, která zachmuřují celý její život, život hospodyně. Jeden syn čte detektivní román a propěvuje si, druhý rozkládá kohoutek vodovodu. Třetí si hraje s rádiovými vlnami, chytaje koncerty a přednášky... To všechno není dohromady dobře sladěno. Hluk přístroje ruší otce v četbě nebo ve spaní. Matce je smutno z otcova mlčení. Řeči matky a dcery dráždí syny...“⁶ Nejde v tuto chvíli vůbec o to, jakou rodinu si autor představuje a jaké role přisuzuje jejím jednotlivým členům. Ani A. Maurois však nesetrvává u odpovědi jednoznačně záporné.

Rozhodně nás předem varuje před romantizací interpretace výsledků našeho výzkumu.

Kaplan rovněž upozorňuje na nebezpečí zjednodušení, jestliže se z pouhého faktu, že některé věci se dělají společně, usuzuje, že je to to, co má být, že tedy jde o skutečnou pospolitost. Celkem správně poukazuje na to, že právě společně vykonávané aktivity mohou být zdrojem konfliktů a také jimi často jsou.⁷

Ostravský výzkum ukazuje, že mezi nejoblíbenější aktivity volného času patří posezení s rodinou (dělá s oblibou 43 % dotázaných), věnování se dětem (42 %), výlety, procházky, turistika (39 %), sledování televize (38 %). Budeme-li považovat aktivitu, respektive její frekvenci a oblibu za určitý indikátor hodnoty, můžeme říci, že rodinné aktivity, volný čas trávený jako výhradně rodinný čas, jsou jednou ze subjektivně nejzávažnějších komponent volného času ostravského občana.

Na základě spíše extenzivního výzkumu, jímž náš výzkum byl, nemůžeme zajisté proniknout zcela do hloubky problému, do jeho složité intimity. Avšak i tento výzkum nám ukazuje určité vodítko k závažnějším závěrům.

Lidé věnují například velmi mnoho času sledování televize. Ukazují to výzkumy z řady zemí⁸ a potvrzuje to — jak již bylo uvedeno — i náš výzkum volného času ostravského obyvatelstva.⁹ Rodina společně zasedá před obrazovku, společně sleduje program, má společný zážitek, jenž se může stát i společným tématem rozhovoru. Podle našeho výzkumu je to též jedna z nejoblíbenějších činností. A přesto v nás vznikají pochybnosti, zda to je právě projev určité pospolitosti či určité nutnosti.

Rodiče pečující o dítě nebo děti jsou vázáni na domov, na jeho omezený prostor, v němž je možno dát děti spát, zaměstnat je jinou činností nebo je vzít k této aktivitě. Děti jsou pod nutným dozorem. Aktivita je tedy možná, rodiče mohou sledovat televizi. Výzkum ukázal, že jsou to právě rodiny s dětmi, kde je tato

⁵ B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 31, Analýza jednotlivých oblastí volného času, s. 84.

⁶ A. Maurois, *O lásce a přátelství*, Praha 1935, s. 50.

⁷ M. Kaplan, cit. dílo, s. 399.

⁸ Srovnej: L. Cseh-Szombathy, cit. dílo, s. 12.

⁹ Viz: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 29, *Časový snímek*, s. 110. „Ze všech aktivit volného

času připadá největší úsek volného času na umělecko-receptivní aktivity. V průměru zabírají respondentům 35 % jejich volného času, z celého časového fondu pak o něco více, než je 7 % — 12,5 hodin týdně.“ Základními složkami umělecko-receptivních aktivit jsou nepochoybne aktivity sledování televize a poslech rozhlasu.

aktivita zastoupena více než u ostatních, může jevit také jako určitá nezbytnost, typů rodin.¹⁰ jako kompromis.¹²

Můžeme tedy usuzovat, že sledování televize je nejen výsledkem vlastního přání a naplnění určité potřeby pohodlnosti, snadné dosažitelnosti zážitku, ale že je také výsledkem nutnosti, určitého znemožnění volby. Větší volnost rodinných vazeb by tedy pravděpodobně znamenala také i volbu jiných aktivit.

Podobně i další velmi oblíbené činnosti, jako jsou v případě ostravského výzkumu výlety, procházky a turistika, jsou určitou formou společné rodinné aktivity, jež poskytuje nejen určitý prostor pro realizaci potřeb dospělých členů rodiny, ale jsou mimo to také kompromisem, protože zároveň umožňují péči o děti.

Lidé si velmi dobře uvědomují, že věnování se rodině a dětem je jednou z funkcí volného času: plných 90 % dotázaných ji považuje za důležitou. Není překvapující, že nejčastěji ze všech jsou to vdaní a ženatí, kdož sdílejí tento názor. S věkem významnost této funkce spíše klesá. Velice zajímavé je také rozložení socioprofesionální příslušnosti. Při významnosti této funkce všeobecně jsou na prvním místě nekvalifikovaní dělníci a ženy v domácnosti, naopak nižší stupeň důležitosti přikládá této funkci volného času inteligence.¹¹

Toto vědomí je zvláště typické pro ty skupiny, jež se rodině a dětem v určitém smyslu věnovat i musejí. Týká se to nejen těch, kteří mají více dětí, ale i věkové skupiny v typickém rodičovském věku s menšími dětmi, týká se to žen více než mužů. Na druhé straně u sociálních vrstev s vyšším vzděláním, u nichž lze očekávat silnější naléhavost dalších potřeb, klesá tato funkce ve své významnosti.

Dalším nepřímým indikátorem omezujícího vlivu rodiny je i pocit nedostatku volného času, který opět postihuje více ženy než muže, ženaté a vdané více než svobodné, rodiče (zejména malých) dětí více než bezdětné. Tento známý pocit nedostatku času mimo jiné znamená, že lidé nemohou uskutečnit své potřeby, svá přání a že se jim tedy řada rodinných aktivit

Hledáme-li odpověď na otázku, zda je rodina pospolitostí volné chvíle, ukazuje se nám, že odpověď není jednoznačná. Výsledky výzkumu ukazují, že ve značné míře touto pospolitostí skutečně je. Lidé v ní nacházejí naplnění rodinné aktivity, vzájemné interakce a komunikace členů rodiny tvoří přirozenou determinantu volného času. Na druhé straně je však rodina pospolitostí volné chvíle v míře, jež přesahuje tyto potřeby, protože prostor volby je omezen a člověk se musí přizpůsobovat právě své rodinné situaci.

Mezinárodní srovnávací výzkumy volného času ukazují, že patříme mezi nejvíce rodinně orientované země.¹³

Avšak tento výsledek sám o sobě může znamenat i to, že ve způsobu trávení volného času u nás jsou vážná napětí. Stojí za úvahu položit si otázku, nakolik volný čas orientovaný na rodinu je z hlediska její stability funkční nebo spíše disfunkční. Zatím jsme tuto otázku v našem výzkumu neřešili, avšak z hlediska zvýšené rozvodovosti, pro Ostravu tak typické, by jistě stálo za úvahu podobný problém podrobněji zkoumat.

Souvislost způsobu trávení volného času a takzvaného „rozpadu rodiny“ je z hlediska empirického přístupu stále ještě neřešeným problémem. Mezinárodní srovnávací výzkumy například naznačují, že existuje výrazná pozitivní souvislost mezi množstvím volného času společně stráveného s manželským partnerem, popřípadě s dalšími příslušníky rodiny, a stabilitou rodiny.

Volný čas je však jen jedním z faktorů stability rodiny a z určitého hlediska je i jejím produktem. Na stabilitu rodiny působí také charakter sociálních interakcí mimo rámec rodiny. Patří mezi všeobecně známé zkušenosti, jež naznačují i tyto srovnávací výzkumy, že sociální kontakty a interakce mužů a žen ve volném čase (rozumí se mimo rámec rodiny) prokazují rovněž souvislost s dezorganizací rodiny. Předpokládá se, že v těchto kontaktech působí v podstatě pozitivně na

¹⁰ Srovnej: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Volný čas a rodina, s. 211–213.

¹¹ Srovnej: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Představy o volném čase, s. 61 an.

¹² Srovnej: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Představy o volném čase, s. 19–22.

¹³ Srovnej: Annerose Schneider, *Patterns of Social Interaction: International Comparison*, s. 20–21, in: *The Use of Time, A Cross-National Comparative Survey of Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*, Editor-in-Chief: Alexander Szalay, 1969.

stabilitu rodiny, jsou-li muži orientováni na kontakty s muži a ženy na kontakty s ženami. Zjištěná souvislost nemůže však být zaměňována se skutečnou příčinou tohoto jevu, souvislost nemůže nahradit vysvětlení. Souvislosti mezi typem sociálních interakcí (zda jsou z hlediska pohlaví homogenní či heterogenní) jsou ještě dále filtrovány působením typu rodiny – autoritativní nebo demokratické – a působením kulturních vzorů chování v rodinném soukromí, působením tradice a zvyků. Ostravská populace, jejíž skladba je charakterizována vyšším podílem neúplných rodin a poměrně vysokou rozvodovostí, by v budoucnu mohla být jedním z vhodných objektů šetření zaměřených právě na sledování uvedených souvislostí. Na druhé straně je vůbec sporné, zda tvrzení o významu homogenních nebo heterogenních sociálních interakcí (z hlediska pohlaví) pro rodinnou stabilitu můžeme vztáhnout na naši současnou společnost, pro kterou je typické odstranění bariér v kontaktech mezi muži a ženami (především ve výchově mládeže, dále v práci a zaměstnání apod.) a kde i naprostá většina zájemových, společenských i politických organizací jsou organizacemi pro muže i ženy a celkový způsob života společnosti je charakterizován snahou po zrovnoprávnění obou pohlaví. V této souvislosti, zdá se, je potom důležitější sledovat, zda procesy sblížující sociální interakci mužů a žen jsou provázány takovými tendencemi v soukromém životě rodin a manželských partnerů, pro které je typický požadavek trávit více volného času s manželským partnerem.

Můžeme snad ale formulovat hypotézu, že přílišné množství volného času tráveného doma stejně jako přílišné množství volného času tráveného mimo domov vedou k napětí uvnitř rodiny. Stojí tu tedy z hlediska prognostického otázka míry, jež vykazuje meze rodiny jako pospolitosti volné chvíle. Z hlediska sociotechnického se otázka přeměňuje v praktický problém, jak sejmout z nositelů pečovatelských rolí v rodině onu nadměrnou část rodinných aktivit, jež přesahují autentické potřeby rodinného života.

Problém autenticity lidských potřeb nelze ani řešit jinak než za pomoci analýzy funkcí rodiny a jejich transformace. Po-

jem funkce hraje mimořádnou roli v celé teorii rodiny a tvoří základní východisko pro analýzu jednotlivých vývojových fází tohoto specifického sociálního útvaru. Funkce rodiny vyjadřuje její místo ve společenském systému. Je empiricky postižitelná také určitými specializovanými činnostmi, jež jsou důležité z hlediska reprodukce a vývoje společnosti. V tomto smyslu hovoříme o společenské funkci rodiny. Obdobně bychom mohli hovořit o individuálních funkcích rodiny, jež jsou opět soustavou specializovaných činností, důležitých pro uchování a rozvoj člověka. Často pak hovoříme o vnějších a vnitřních funkcích rodiny.¹⁴

Analýza funkcí rodiny ve společnosti je ovšem něco jiného než funkcionalistický přístup k problému rodiny, protože analýza funkcí rodiny přímo ukazuje na jejich vnitřní rozpornost, na jejich vzájemné konflikty. Funkcionalismus ve své čisté podobě není schopen postihnout vnitřní konfliktnost jednotlivých funkcí určitého celku. Z existence nějakého sociálního celku, jakým je například rodina, usuzuje ahistoricky a nedialekticky na vzájemnou komplementaritu a vyváženost funkcí. Marxistický přístup pod jevovou rovnováhou existence shledává rozpory a tendenci ke změně, vyplývající z fungování určitého celku. Analýza funkcí nás vede k odhalení objektivního základu požadavků, jež jsou vůči rodině vznášeny. Ukazuje nám možné konflikty různých typů očekávání formulovaných členy rodiny nebo různými společenskými institucemi. Na reálně existující konflikty ukázal například B. Engels ve své analýze buržoazního typu monogamie.

Vnější společenské funkce rodiny velmi úzce souvisejí s typem společensko-ekonomické formace, s hospodářskou, technickou, kulturní i politickou kvalitou společnosti. Přitom vzájemné vztahy mezi společností a rodinou jsou velmi komplikované, protože se rodina často živelně adaptuje na nové podmínky podle své dosavadní struktury a tradice, zatímco společnost klade jiné požadavky. Takovým příkladem poměrně obtížné adaptace rodinných funkcí explicitním požadavkům společnosti je nejdůležitější funkce rodiny – reprodukce obyvatelstva.

Můžeme zde uvést dva zcela protichůd-

¹⁴ V. Fišerová, *Referát na I. celostátní konferenci čs. sociologů*, Sociologie 66, Svoboda 1968, s. 139.

né příklady. Zlepšení lékařské péče přineslo takové snížení úmrtnosti, že společnost v rozvojových zemích požaduje od rodiny snížení počtu dětí v rodině a spíše vyžaduje orientaci na kvalitu potomstva. Zcela paradoxně se stejný problém objevuje v některých zemích se značně vysokým stupněm industriálního rozvoje, kde rodina, vzhledem k hlubokým strukturálním změnám, sice zřejmě dočasně, avšak drasticky snižuje počet dětí, zatímco společnost si žádá udržování alespoň určitého populačního optima. Tyto problémy ve schopnosti rodiny plnit společenské funkce se ovšem promítají do celé řady dalších oblastí a jsou výrazem pochopitelných a vysvětlitelných rozporů ve společnosti.

Rodina plní řadu funkcí a jejich typologie je stále předmětem úvah a diskusí, jimiž se článek zaměřený na problémy volného času nemůže zabývat. Povšimněme si jen těch hlavních funkcí, které mají vztah k volnému času, a ilustrujme si některé vzájemné souvislosti změn ve funkcích rodiny a změn ve volném čase.

Hospodářská funkce rodiny prošla během doby nejpronikavějšími změnami, jež jsou samy o sobě zdrojem vzniku sociálního jevu zvaného volný čas. Rodina postupně přestala být výrobní jednotkou a stala se jednotkou spíše spotřební, kde je jen dokončován celkový reprodukční proces. Výroba si vytvořila vlastní soustavu společenských vztahů a rodina se v průmyslové společnosti stala postupně spíše skupinou mimopracovního času. Tento vývoj však rodinu postihl více než cokoli jiného, protože z jejího vlastního hlediska jí zůstala jen jedna, a to ještě menší část času, který jí dříve patřil celý. V historii rodiny můžeme pozorovat její neustálé úsilí získat z onoho času práce zpět stále větší díl, protože všechny její ostatní funkce se musely stěsnat do velmi úzkého rámce mimopracovní doby. Toto úsilí se projevovalo jak bojem námezdních dělníků za zkrácení pracovní doby, tak i nelegálním pronikáním potřeb rodiny do času práce. Důkazem těchto stále se prosazujících tendencí je i to, že jako motivační stimuly pro pracovní výkon se stále nejlépe osvědčují stimuly spojené se sférou rodinných potřeb. Je pochopitelné, že vyšší zaměstnanost žen zvýšila i tuto dlouhou tendenci jako výraz tlaku nutnosti.

Bylo by možné věnovat se mnohem podrobněji hospodářské funkci rodiny, kdybychom se mohli řídit jen hlediskem významnosti. Povšimněme si však ještě jedné důležité skutečnosti. Plnění hospodářské funkce rodiny totiž ovlivňuje a často přímo podmiňuje funkce ostatní. Funkce reprodukce obyvatelstva, uspokojování potřeb jejích členů, sociální funkce apod. jsou závislé na tom, nakolik rodina vykonává hospodářské činnosti, tj. nakolik uvolňuje svůj volný čas ve prospěch času práce. Individuální významnost jednotlivých potřeb členů rodiny se transformuje v rozhodnutí, kolik příslušníků rodiny bude zaměstnáno, zda bude pracovat žena, zda dětem bude ponecháno na vzdělání více času, než je bezpodmínečně nutné, apod. A tak se sám volný čas stává univerzálním a směnitelným spotřebním statkem.¹⁵

Vnitřní souvislost funkcí rodiny a jejich vliv na množství a charakter volného času si můžeme dokumentovat dále na příkladu sociální funkce, jejíž význam spočívá v tom, že rodina předává svým členům určitou sociální pozici. Tato funkce je zvláště významná pro třídní společnost, kde udržování třídních až kastovních přehrad je důležitým činitelem sociální rovnováhy. V socialistické společnosti se tato funkce výrazně transformuje, ztrácí svou třídní povahu a projevuje se spíše v udržování jemných interindividuálních rozdílů a v předávání obecné kultury. Můžeme si to ilustrovat na těchto významných změnách:

Tak například za socialismu není již funkcí rodiny předat určitý majetek a tím zajistit budoucnost dětí. Budoucnost je zajištěna převážně jen tak, že rodina společně se společností umožňuje dosáhnout určitého vzdělání a určitých osobních vlastností jako předpokladu pro získání určité sociální pozice. V situaci, kdy tedy rodina nezajišťuje budoucnost svých dětí kumulací majetku, zejména takového, který by mohl plnit kapitálové funkce, je zřejmé, že musí své snahy k zajištění potomstva upínat spíše směrem k výchově svých dětí ve smyslu získání předpokladu pro společensky žádoucí a odměňovaný výkon. Dovedeme si již asi představit, jaké to má revoluční následky pro orientaci činností rodiny. Je ovšem také třeba

¹⁵ Srovnej: A. Cervinka a kol., *Práce a volný čas*, NPL 1966, s. 16–17.

vidět, že se tato kvalita rodiny projevuje postupně a že na druhé straně i dnes akumulace osobního vlastnictví umožňující snadné zařízení a vybavení nové domácnosti může být významným činitelem pro zvýhodnění životního startu mladých lidí.

Otázka ovšem nyní zní, jak se tyto změny projevují ve struktuře volného času. Je čas jejich přesným odrazem a můžeme jej dokonce považovat za neproblematický indikátor těchto tak hlubokých změn? Odpověď nemůže být jednoznačná. Celkové množství času věnovaného práci se totiž může změnit, protože se projeví jiné potřeby a vystoupí do popředí jiné funkce. Prostředky získané prací mohou nyní být věnovány na spotřební předměty, nikoli na akumulaci kapitálu. Změní se spíše charakter činnosti ve volném čase, změni se spíše struktura rodiny, protože bude mít více finančních možností k vytvoření předpokladů pro cestování, sport, rekreaci apod. Změny se tedy projeví složitým odrazem ve struktuře volného času, aniž by se třeba nutně muselo měnit jeho množství.

Ptáme-li se na omezující vliv funkcí rodiny z hlediska autentických potřeb člověka, můžeme zde sledovat jeden velmi složitý a až existenciální problém, mající povahu jak individuální, tak společenskou. Je to problém reprodukční funkce ve společnosti, již z řady důvodů dosud nedokázala nahradit žádná jiná společenská instituce. Tímto problémem se v této stati zabýváme na podkladě empirického materiálu, avšak v této souvislosti můžeme naznačit jeho teoretickou rovinu.

Plození a výchova dětí je jakousi přirozenou lidskou potřebou, jež však má celou řadu kulturních forem a závisí na širších společenských podmínkách. Reprodukční funkce rodiny se jeví jak ze společenského, tak i z individuálního hlediska základní funkcí rodiny. Zdá se, že ostatní funkce se vyvíjejí vždy v souvislosti s touto funkcí. Ona vymezuje základní rámec pro potřeby ostatní, vymezuje, jak daleko může individuum jít v realizaci svých potřeb. Problém autenticity lidských potřeb se nám zde jeví v novém světle, v němž vidíme, že autentická primárnost reprodukční funkce omezuje možnosti autentického projevení dalších potřeb.

Volný čas se zde ukazuje jako obecně dostatečně průkazný indikátor této tendence — pokud jsou v rodině děti vyžadující péči, čas jim věnovaný narůstá, zatímco čas věnovaný jiným činnostem klesá. Mimořádné množství volného času věnovaného dětem však například ještě nevypovídá o tom, jak se může realizovat potřeba citové stability, a tedy i ta důležitá funkce rodiny, kterou bychom mohli nazvat udržování citové rovnováhy. Zde čas sám o sobě není indikátorem, protože citová rovnováha se spíše projevuje v kooperativním charakteru činnosti v rodině, ve vzájemných pocitech, je výrazem spokojenosti členů rodiny se svou pozicí apod. Jen čas trávený manželskými partnery společně může do určité míry indikovat, zda se v rodině projevuje spíše tendence k soudružnosti nebo ke konfliktu.

Problém, nakolik změny ve způsobu trávení mimopracovní doby i volného času souvisejí se změnami ve funkcích rodiny a naopak, jak změny ve funkcích rodiny ovlivňují způsob trávení času, jak tedy čas může indikovat změny v rodině, je komplikován ještě tím, že v každé jednotlivé konkrétní činnosti se může promítat současně více funkcí.¹⁶

Problém funkcí rodiny, autenticity potřeb a volného času tvoří velmi složitou problematiku, kterou bylo možné v tomto krátkém článku jen naznačit. Vidíme zde silný vliv skupinové struktury a jejích vazeb k sociálnímu prostředí na množství a způsob využití volného času jednotlivými členy rodiny. Náročnější řešení tohoto problému by muselo být předmětem nejen specializovanější studie, ale také historičtější orientovaných výzkumů.

Specifickým problémem je vícegenerační rodina a volný čas. Rozšířená rodina, existující v zemích na prahu industrializace, zjednodušuje péči o děti tak, že v rodině nejsou zábrany pro populační růst. V zemích s nejvyšší životní úrovní nacházíme pokusy o řešení problému prostřednictvím nových forem rodiny, jež stále častěji připomínají tyto archaické formy.

U nás jako klasický příklad takové rozšířené rodiny převládá typ rodiny vícegenerační a v podvědomí lidí by měl přinášet větší svobodu, více volného času.

Ostravský výzkum však před nás polo-

¹⁶ L. Hrdý, *Návštěva koncertů umělecké hudby*, Sociologický časopis 1971/3, s. 306–308.

žil zajímavý a do určité míry překvapivý fakt. Členové vícegeneračních rodin mají méně času než členové rodin jednogeneračních a dvougeneračních. Tak například zatímco průměrné množství volného času, bez ohledu na typ domácnosti, je u dotazovaných kolem 35 hodin za týden, dotázaný z domácnosti trojgenerační má pouze necelých 29 hodin volného času za týden (opět podle průměru). Naproti tomu členové domácnosti, kde žije buď dotazovaný sám, nebo jen se svou družkou nebo manželkou, mají nejvyšší průměrné množství volného času za týden: kolem 36 hodin. V souvislosti s interpretací tohoto faktu byla v naší výzkumné zprávě vyslovena nová hypotéza, že výrazně nižší průměr volného času se pravděpodobně váže jen k některé z rolí v rodině, a tudíž také jen k některé osobě.¹⁷

V našem případě jde však spíše o uvedení problému než o jeho řešení, protože neznáme příčiny tohoto stavu. Nevíme, zda péče o staré lidi převládá nad péčí starších lidí o děti atd. Nevíme, nakolik se zde prostě projevuje větší povinnost rodinné komunikace apod. Zdá se však, že pro řešení problému napětí mezi funkcemi rodiny a volným časem jejích členů nepřipadá tato cesta v úvahu. Přitom jsme ponechali stranou skutečnost, že to je z hlediska rodinných vztahů jen výjimečně vhodná forma rodinné organizace a že v Ostravě je vzácnějším jevem než v jiných oblastech republiky. (Podle mikrocensu 1967 existuje v celé ČSSR kolem 20 % vícegeneračních domácností, zatímco ve výběrovém souboru ostravském bylo takových domácností pouze asi 5 %.)

Protože množství členů rodiny a její velikost výrazně ovlivňují množství volného času lidí i strukturu aktivit, ukazují nám na další problém. Jestliže se často problém populačního růstu nazírá do určité míry oprávněně optikou příjmu a bytových podmínek, náš výzkum ukazuje, že do těchto úvah bude třeba zahrnout i množství volného času a hlavně jeho strukturu jako významný faktor při předvidání populačních trendů.

Je totiž více než pravděpodobné, že snaha po udržení a zachování si určitého množství volného času, a tím i snaha po udržení určitého životního stylu se stává významným sociálním regulativem, pokud

jde o rozhodování o tom, kolik rodina bude mít děti a zda vůbec bude mít děti. Počet dětí jako regulativ sociálního postavení funguje častěji u lidí s nejvyššími statusovými charakteristikami — a k těm pravděpodobně patří i určitý způsob života a s ním spojené určité množství volného času.

Charakter rodiny, její velikost, struktura atd. se v našem výzkumu jeví jako skutečnosti ovlivňující množství i strukturu volného času individua. Způsob trávení volného času jako indikátor životního stylu se jeví do značné míry jako funkce rodiny. Životní styl příznačný pro většinu populace je zřejmě orientován na domov a rodinu. Rodinné aktivity svou převahou vytlačují aktivity ostatní a ponechávají jim jen velmi zúžený časový prostor. Na tyto meze však naráží větší rozmanitost zájmů člověka.

V principu můžeme předpokládat dva druhy projevu možného konfliktu:

1. Konflikt akutní a zjevný, kdy se lidé bezprostředně snaží snížit svůj podíl v rodinných aktivitách a rozšířit svou účast v kolektivitách jiných (přátelé, spolky, sportovní oddíly apod.) nebo dosáhnout větší individualizace svého vlastního životního stylu.

2. Konflikt latentní, kdy se člověk spíše přizpůsobuje situaci vlastní rodiny a dokonce nalézá náhradní aktivity, jež umožňují kompromis mezi požadavky rodiny a vlastními zájmy. Toto přizpůsobení může nakonec vrcholit i v přizpůsobení aktuálních hodnot člověka těmto požadavkům a ve vytvoření neautentických potřeb.

Složitost problému spočívá v tom, že u některých lidí dochází zřejmě k postupnému přizpůsobení a k redukci člověka na „homo familiaris“. Tato redukce navazuje na přirozenou potřebu života v intimních rodinných vztazích, avšak vzhledem k ostatním potřebám se stává výrazným omezením plnosti lidské osobnosti.

Z hlediska daného časového okamžiku se nám tato redukce člověka a hypertrofie rodiny jako pospolitosti volné chvíle musí jevit jako nevyhnutelná a zákonitá. Z hlediska perspektivy, a tedy i sociálního plánování se však s tímto konstatacím nemůžeme spokojit. Nejde jen o filosofický imperativ všestranného rozvoje

¹⁷ Srovnej: B. Filípcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Volný čas a rodina, s. 203—208.

человека, але také o reálné trendy, jež bychom mohli v budoucnosti předvídat.

Životní styl silně orientovaný na rodinu je typický pro nižší příjmové kategorie a pro kategorie s nižším vzděláním. Změna podmínek, jež může spočívat nejen v absolutním růstu mimopracovního času, ale především ve zlepšených sociálních službách, by pravděpodobně vedla k posunu rodinně orientovaného životního stylu ke stylu více vyrovnanému. Podobné účinky bude mít rostoucí vzdělanost a rostoucí příjmy obyvatelstva.

Jestliže jsme vyslovili předpoklad určitého posunu životního stylu od rodinně orientovaného k více vyrovnanému, znamená to však pokles rodinných aktivit na podřadné místo. Dosavadní výzkumy a vývojové trendy spíše ukazují, že existuje jakýsi limit tohoto poklesu a že rodinné aktivity tvoří vždy jedno ze základních ohnisek životního stylu. Ne-li jeho skutečnou osu. Vyplyvá to i z toho, že rodina je vskutku pospolitostí volné chvíle. Že tato její funkce přesahuje někdy svou optimální mez z hlediska individua, je však již problém podmínek, jež lidé mají k realizaci volného času.

Резюме

Фишерова В.: Семья — общность досуга?

Большинство исследований свободного времени обращает внимание на действительность, что преобладающее большинство свободного времени индивидуума проводится совместно с остальными членами его семьи. Разные роли исполняющиеся в рамках семейной группы всегда специфицируются и в известной мере определяют простор и меру свободы для выполнения времени, который каждый человек может использовать. Об этом свидетельствуют исследования «Свободное время жителей г. Острава», подтверждающие напр. уже традиционно известную действительность, что у женщин в среднем почти на 11 часов в неделю меньше досуга, особенно такого, которого можно было бы отвести для своих интересов. Проблема усложняется еще тем, что ряд деятельности делается членами семьи совместно.

Является ли семья, таким образом, общностью досуга? Или только социальным пространством свободного времени человека, или еще чем-то сверх этого? Ответ на этот вопрос не однозначен. Итоги исследования г. Острава показывают, что семья этой общностью действительно и есть. Если мы считаем частотность и популярность показателем ценности, то оказывается, что семейные деятельности являются одной из самых важных в субъективном отношении компонентов досуга остравского гражданина и видимо почти каждого нашего гражданина.

Забота о семье и детях является деятельностью, которую все 90% опрошенных считает важным делом.

С другой стороны, однако, семья является общностью досуга в степени превышающей эти потребности, так как пространство для выбора ограничено. Кажется, что способ проведения досуга содержит серьезные напряжения. С точки зрения эмпирического подхода все мало ясным является отношение способа времяпрепровождения и т. наз. «распада семьи». Международные исследования показали значение социальных взаимодействий отдельных членов семьи вне рамок семьи. Значение гомогенных или гетерогенных социальных взаимодействий поэтому нужно изучать в связи с тенденциями в личной жизни семей и супружеских пар. Возможно формулировать гипотезу, что слишком большая часть досуга проводимого в семейном кругу равно как слишком много свободного времени проводимого вне семьи вызывает напряжение внутри семьи.

Следовательно, здесь наблюдается вопрос меры аутентичности потребностей семейной жизни, которые нельзя решить иначе чем при помощи анализа функций семьи и их трансформации. Функция семьи эмпирически отражается также в определенных специализированных деятельности. Марксистский анализ функций семьи, конечно, что-то другое чем функционалистский подход к проблеме семьи, так как он ищет в анализе функций объективную основу требований, предъявляемых к семье, он не прикрывает определенных противоречий в них и он ищет тенденции к изменениям. Конечно, вопрос в том, как изменения в функциях семьи проявляют себя в структуре досуга. Ответ опять не однозначен. Общая величина времени, отведенного для работы, может изменяться, так как покажутся новые потребности и на первый план выступят другие функции. Величина свободного времени не высказывает всегда о том, как осуществляется определенная потребность. Напр., о функции следить за определенным равновесием чувств мы не можем судить только по величине совместно проведенного времени.

Характер семьи, ее величина, структура и т. д. оказались в нашем исследовании действительностями влияющими на величину и структуру досуга индивидуума. Способ проведения досуга как показатель стиля жизни в значительной степени представляется как функция семьи. Семейные деятельности своим перевесом вытесняют остальные деятельности и оставляют для них только суженное пространство времени. На эти границы наталкивается, однако, более значительное разнообразие интересов человека. Это уже, однако, является также проблемой условий, которые людям предоставлены при осуществлении деятельности свободного времени.

Summary

Fišerová V.: The Family — A Community of Leisure?

The majority of leisure researches unambiguously shows that the individual spends

the greater part of his leisure together with the other members of his family. Various roles realized within the family group are always specified and, to a certain extent, determine the space and degree of freedom for spending the time that stands at every individual's disposal. This is also demonstrated by the results of the research "Leisure of the Ostrava Population" documenting e. g. the traditionally known fact that, on the average, in a week—time women have by eleven hours less free time — especially such as they could devote to pursuing their interests. Moreover, the problem is complicated by a great number of activities being performed by the common effort of all the members of the family.

With a view to the above, is the family a community of leisure? Is it a mere "social space" of man's leisure or is it something more? The reply to this question is not unambiguous. The results of the Ostrava research show that, to a considerable degree, the family actually represents a community of this kind. If we consider frequency and preference as indicators of value, family activities appear to be one of the subjectively most relevant components of the leisure of the Ostrava citizens and, evidently, of almost all the inhabitants of this country. The care of family and children is an activity considered as important by full 90 % of the respondents.

On the other hand, however, the family is a community of leisure to an extent exceeding these needs, because the space of choice is limited. It seems that in the way of spending leisure there are serious tensions. From the visual angle of the empirical approach, the relation between the way of spending leisure and the so-called "disintegration" of the family is still rather vague. International researches have revealed the significance of the social interactions of individual family members outside the family. Consequently, the significance of homogeneous or heterogeneous social interactions must be examined in connection with the

tendencies prevailing in the private life of families and marriage partners. A hypothesis can be formulated asserting that too much leisure spent at home, as well as too much leisure spent outside home lead to a tension within the family.

And so there is the question of the extent and authenticity of the needs of family life which cannot be solved otherwise than by analysing the family functions and their transformation. The function of the family may also be empirically grasped in terms of certain specialized activities. The Marxist analysis of the family functions, of course, greatly differs from the functionalistic approach to the problem of the family: in the analysis of functions, it tries to discover the objective basis of the claims laid on the family without trying to conceal their contradictions, and searches for tendencies to change.

Of course, there is the question of how the changes in the family functions manifest themselves in the structure of leisure. Again, the reply is not unambiguous, for the total amount of time devoted to work may be subject to change: new needs will arise and other functions will come to the fore. The amount of leisure does not always indicate the way in which a specific need is realized. E. g. the function of maintaining a certain emotional balance cannot be judged merely in terms of the amount of time spent in each other's company.

In our research, the character of the family, its size, its structure, etc., proved to be realities influencing both the amount and the structure of the individual's leisure. The way of spending leisure as an indicator of the style of living appears to be a function of the family. By their predominance, the family activities reduce the significance of all the other activities, leaving them only a narrowed space of time. However, the greater variety of man's interests is striking against these limits. This, naturally, is also a problem of the conditions people have for the realization of leisure.

Volný čas a sféra pracovního zaměření

V optimistických pojetích významu volného času se objevuje velice často myšlenka, že *ve volném čase dochází k vlastní realizaci lidské osobnosti*. Volný čas, jak známo, má několik funkcí. Přeceněním významu této jeho složky může být sice zdánlivě zdůrazněn význam tohoto společenského fenoménu vůbec, dochází ovšem k určitému zjednodušení.

Sféra volného času může existovat pouze vedle sféry času pracovního. Je nesporné, že způsob využití volného času závisí ve značné míře na pracovní náplni. V období vědeckotechnické revoluce se vedle profesí, u kterých existuje ostrá hranice mezi obsahem a složitostí pracovní činnosti a náplní volného času, objevují stále více taková povolání, ve kterých tento předěl začíná mizet. Tím ovšem není nijak ohrožena relativní svoboda činnosti uskutečňujících se v rozmezí označovaném jako volný čas.

V některých typech zaměstnání se ve volném čase obvykle kompenzuje pracovní únava a činnosti realizované ve volném čase se výrazně odlišují od pracovního zaměření. V jiných zaměstnáních ovlivňuje pracovní činnost sféru volného času natolik, že se jedinec nedokáže ve svém volném čase vymanit z pracovního stereotypu a plně se realizovat. Ve zbývajících typech profesí (povolání převážně intelektuálního charakteru) je volný čas věnován spíše sebevzdělávání a zvyšování kulturní úrovně. Přitom zde neberu v úvahu odlišení činností podle toho, zda náleží do oblasti volného času, či do sféry takzvaného času polovolného. Názory badatelů se ostatně v tomto směru různí. V určitých druhích povolání je tedy prostor volného času věnován pokračování pracovního zaměření, i když třeba poněkud v jiné formě. Je to v těch oblastech lidské činnosti, kde se povolání stalo spíše posláním a kde se jedinec jako osobnost plně realizuje ve sféře pracovního zamě-

ření. (Což ovšem nelze ztotožňovat s pracovní dobou.)

Bylo by však přinejmenším nerozumné vytvářet na základě těchto zjištění jakousi preferenci některého ze „stylů volného času“. Tato skutečnost nás vede k požadavku, aby vědecká šetření zabývající se zkoumáním charakteru činností volného času maximálně sledovala diferenciatní a stratifikační faktory.

Několik poznámek k realizaci sociologického výzkumu osobnosti učitele

Možnost zkoumání osobnosti učitele se objevila při výzkumu sociálních pozic, socioekonomického statusu a společenských rolí učitelů a ředitelů ZDS, který uskutečnil Ústav sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství na pedagogické fakultě UK, a to ve státním plánu badatelského výzkumu. Výzkum se realizoval v letech 1968–1971.

Bylo zkoumáno několik větších tematických okruhů, mezi nimi také problematika volného času. Pro sběr informací byl použit dotazník, doplněný z organizačních důvodů pouze u části šetřených jedinců (kolem tisíce respondentů mladších třiceti let) plně standardizovaným záznamem časového rozvrhu. Není bez zajímavosti, že v tomto v podstatě samostatném souboru „mladých ředitelů a učitelů“ chybí jedna skupina: ve vzorku 600 ředitelů úplných ZDS ve větších lokalitách nebyl žádný ředitel mladší třiceti let.

Jedním z účelů časového snímku bylo zjistit rozdíly v rozsahu volného času v týdně před pracovní sobotou a v týdnu s úplným víkendem (takové bylo tehdy uspořádání pracovní doby).

K ostatním problémovým okruhům výzkumu patřila mezi jiným stabilizace učitelského povolání a ředitelské funkce, sociální mobilita učitelů a ředitelů, potřeba dalšího vzdělávání a způsob doškolování, autorita ve škole a na veřejnosti, sociální orientace při rozhodování, rozsah a míra

učitelských povinností na škole i mimo ni.

Zkoumanými jevy se ze sociologického hlediska dosud nikdo u této socioprofesionální skupiny hlouběji nezabýval. Zodpovědná vědecká příprava si proto vyžádala právě takovéto zaměření výzkumu, i když jsme si byli vědomi určitých nesnází a nedostatků, které z něho plynou. Jakkoli je výzkum značně obsáhlý, řeší, jak je patrné, řadu rozdílných problémových okruhů, což musí být pochopitelně do určité míry na úkor žádoucí intenzity. Příčinou jsou především omezené možnosti a únosnost výzkumné techniky a současně technické možnosti zpracování. Hlubkové řešení dílčích vědecko-sociálních problémů týkajících se dané socioprofesionální skupiny se může ovšem realizovat teprve na základě obsáhlých výzkumů orientačního charakteru.

Úloha pedagoga ve výchovném a vzdělávacím procesu a jeho podíl na sociálním a kulturním utváření mladé generace nebyly ještě v poměrně nedávné době dostatečně doceněny. (Máme na mysli společenské i materiální ohodnocení.) Tento fakt měl za následek mnoho negativních jevů. K nejzávažnějším náleží pokles stupně společenského prestiže učitelského povolání, pokles zájmu o práci pedagoga a současně i malý zájem nadaných jedinců z kategorie středoškolské mládeže o učitelskou profesi.

I když v nynější době dochází k určitým zlepšením, existuje v této oblasti dosud mnoho jevů a problémů, které je nutno vědecky zkoumat a dávat podnět k jejich společenskému řešení.

Jedním z cílů uvedeného výzkumu bylo proto pokud možno komplexně přistupovat ke zkoumání nejzávažnějších sociogenních faktorů charakterizujících osobnost učitele. Analýza některých empirických výsledků bude ostatně i určitým přínosem v oblasti sociologie inteligence.

Výzkum se uskutečnil náhodným výběrem v různých typech základních devítiletých škol. Základní třídění respondentů vycházelo z těchto hledisek:

- ředitel, učitel, učitelka;
- sídlo školy v obci nad 2 tisíce obyvatel (městská oblast), nebo pod 2 tisíce obyvatel (venkovská oblast);
- úplná nebo neúplná ZŠ.

Ke strojovému zpracování bylo předáno necelých 5000 dotazníků, vyplněných učiteli a řediteli ZŠ ze všech českých krajů a hlavního města Prahy. Z obvyklých statistických testů byl použit test nulové hypotézy podle χ^2 testu.¹

V nejbližší době se připravuje vědecká obhajoba vycházející z výsledků výzkumu a analýza s podrobnými závěry bude publikována ve sborníku prací *Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství*. Proto uvedu v této stati pouze některé dílčí informace a úvahy.

V problematice volného času socioprofesionální skupiny učitelů a ředitelů škol byla kromě obvyklého zjišťování rozsahu volného času věnována pozornost struktuře aktivit, které v rozmezí mimopracovní doby a volného času respondenti realizují. Struktura činnosti sociálního charakteru je ve značné míře vyjádřením hodnotového systému respondentů. Současně je nesporné, že různé druhy aktivit závisí na stupni sociální zralosti zkoumaného jedince, a naopak výběr těchto aktivit přispívá k procesu zrání.

S tím souvisela i potřeba věnovat zvýšenou pozornost věkové diferenciaci, která do značné míry určuje nejen postavení v pracovním procesu, ale i sociální pozici a status jednotlivce.

Rozsah volného času a některé závažné společenské problémy

Základní technikou — dotazníkem — byla zjišťována mezi jiným *subjektivní představa pedagogů o množství volného času*, kterým v pracovních a polopracovních dnech i ve dnech pracovního klidu disponují. Ačkoli jsme nepokládali tuto informaci za naprosto spolehlivou, přesto výsledky naznačují určité základní vztahy podstatné pro celý výzkum volného času a potvrzují v podstatě známý fakt — že totiž dispozice volného času závisí v podstatné míře na pohlaví respondenta. Teprve na dalších místech jsou faktory, jako je lokalita a dílčí statusové atributy (vzdělání, kvalifikace, věk, výše příjmu a jiné).

Zatímco 30–40 % ředitelů všech typů škol právě tak jako učitelé venkovských a městských škol vždy uvádějí, že ve všed-

¹ Podrobné údaje o zaměření a realizaci tohoto empirického šetření jsou obsaženy v článku M. Mrkosové *K sociologickému výzkumu osobnosti*

učitele v bulletinu *Mládež a společnost* č. 3/1970 62–73, SPN, Praha.

dni den disponují, podle svého odhadu, dvěma hodinami volného času, učitelky obou typů škol uvádějí pouze jednu hodinu osobního volna denně.

V sobotu, dokud byla pracovním dnem, se zlepšuje situace pouze u mužů vyučujících na vysokých školách ve větších lokalitách. Ženy z venkovských škol a vysoké procento učitelek z městských škol uvádějí dokonce, že v tento den nemají žádný volný čas. Teprve v den pracovního klidu odhadnuté množství volného času stoupá, a to u mužů na 4–6 hodin, u žen pak pouze na 3–4 hodiny.

Subjektivní odhad učitelů o množství volného času, který mají k dispozici, byl doplněn ještě jejich názorem na to, zda považují toto kvantum za dostačující. Ve stupnici o pěti možnostech se nejvíce objevují odpovědi hodnotící rozsah volného času jako „málo dostačující“ nebo odpovědi typu „mohlo by ho být více“. Vysoké procento odpovědí charakterizujících volný čas jako „naprosto nedostačující“ se vyskytuje ve skupinách učitelek obou typů škol.

Za plně dostačující považuje svůj volný čas nejméně respondentů. Porovnat subjektivní odhad volného času s údaji obsaženými v časovém snímku bude možné pouze v souboru „mladých učitelů a ředitelů škol“ do věku třiceti let. Také závislost těchto údajů na stavu, počtu dětí v rodině a jiných faktorech bude předmětem podrobnějších analýz.

Ať již se jedná o objektivně malé množství volného času či subjektivní pocit nedostatku času pro osobní potřebu, příčiny této skutečnosti se obvykle hledají v předimenzované oblasti činnosti mimo pracovního charakteru.

Jedna z pracovních hypotéz výzkumu předpokládala značné časové ztráty vzniklé dojížděním do zaměstnání. Výzkum tyto předpoklady vyvrátil. Více než polovina respondentů v každé skupině uvádí maximálně 16–30 minut času stráveného denně cestou do zaměstnání a zpět.

Můžeme se tedy právem domnívat, že *časové ztráty v mimopracovní době se týkají spíše práce v domácnosti, nevyužívání služeb, obstarávání nákupů, různých pochůzek apod.* Odpovědi na otázku zjišťující úroveň a využití služeb nám v tom daly za pravdu. Ačkoli většina respondentů žijících v městských lokalitách klad-

ně hodnotí úroveň služeb, používá jich buď částečně, nebo vůbec ne. Respondenti žijící na venkově jednoznačně uvádějí, že v místě jejich bydliště žádné služby nejsou. Pokud jsme se přímo tázali respondenta na to, které okolnosti a v jaké míře jej nejvíce připravují o čas, byla – zejména ženami – uváděna práce v domácnosti, a to ve „velké míře“. Přitom lokalita bydliště a působnosti naprosto nerozhodovala.

Stupněm intenzity označovaným „ve velké míře“ určily dále shodně všechny skupiny ředitelů i učitelů účast na veřejné činnosti, ve společenských funkcích apod. U žen jsou to „ve velké míře“ vlastní rodinné problémy, které je, podle jejich výpovědi, připravují o osobní volný čas.

Intenzita „částečně“ je ženami přisuzována obstarávání nákupů, pochůzkám apod. Překvapivým zjištěním bylo velmi malé procento respondentů (ve všech skupinách), kteří uvedli péči o vlastní děti a výchovné problémy s nimi jako jednu z okolností připravujících je o čas. Příčina spočívá zčásti ve věkovém složení pedagogů na našich školách. Většina ředitelů škol je ve věkovém rozmezí 36–50 let, ředitelů škol ve větších aglomeracích dokonce v rozmezí 51–60 let. U učitelů je situace obdobná. Pouze na 30 % učitelek venkovských škol je ve věku 26–30 let.

Souhrnně lze konstatovat, že práce v domácnosti, péče o vlastní děti a obstarávání nákupů (tedy vesměs činnosti pohlcující největší sumu mimopracovního času) zabezpečují tradičně převážně ženy.

Jak je patrné, již pouhé zjišťování rozsahu volného času odkrývá mnohem hlubší a znepokojivé sociální jevy. V naší společnosti se stala ekonomická nezávislost a samostatnost ženy samozřejmostí. Masové zapojení žen do pracovního procesu, trvající již více než dvě desetiletí, je největším argumentem pro skutečné zrovnoprávnění ženy. Tato realita, projevující se kladně zvláště v národním hospodářství, má však i svou negativní stránku. Existuje řada povolání, ve kterých jsou ženy nejen pouze rovnocennými partnery mužů, nýbrž v nich naprosto převládají. Jedním z těchto oborů je také učitelství. Ovšem takzvaná feminizace školství se nevyskytuje pouze v našem státě. Vznik tohoto sociálního jevu a současně sociálního problému má hlubší příčiny. Nepří-

hlížet k nim by znamenalo problémy zjednodušovat a konstruovat nesprávné závěry. Někteří badatelé se zamýšlejí nad tím, zda je učitelství povoláním skutečně vhodným pro ženy (viz Michael Belok, *Teachers, role, analysis and novel*, in: Sociological Bulletin 2, 1965, č. 3, s. 143—149). Je nesporně společensky nanejvýš potřebné pokusit se o zvýšení prestiže učitelského povolání a učinit je tak přitažlivé i pro muže.

Výzkumem bylo zjištěno, že v českých krajích je z celkového počtu pedagogů ZDŠ zpravidla kolem 70 % žen. Přitom *feminizace ZDŠ se týká především venkovských škol*, kde počet žen činí téměř dvojnásobek počtu mužů. Jak jsem již uvedla, za venkovskou oblast byly ve výzkumu pokládány obce do 2 tisíc obyvatel, kde zpravidla není jiná škola než ZDŠ. V obcích nad 2 tisíce obyvatel (městská oblast) je počet učitelů v průměru jen o málo nižší než počet učitelek. Přitom celkově je zde učitelstva více než na školách venkovských. Výjimku činí pouze Praha, kde na školách působí dokonce až 83 % žen.

Při obsazování funkce ředitele škol však dochází k určité diskriminaci učitelek. (V tomto okamžiku neberu ovšem v úvahu faktory vzdělání a celkové kvalifikace jako základní předpoklad pro výkon funkce ředitele školy.)

Nejvýrazněji se tento jev projevuje na ZDŠ ve větších lokalitách (funkce ředitele zde nabývá i určitého stupně společenské prestiže), kde ve funkci ředitele pracuje pouhých 10 % žen. V obcích s méně než dvěma tisíci obyvatel stoupá počet ředitelek škol na 17 % a ve funkcích ředitelek jednotřídních škol působí již dokonce 42 % žen. Zde pracuje ředitel sám, bez učitelského sboru a ve ztížených podmínkách. Muži mají o tuto funkci pravděpodobně menší zájem, i když právě zde by byl muž ve funkci ředitele nejvíce na místě. Ředitel zde totiž musí zajišťovat nejen údržbu školy, její provoz, ale sám se též do určité míry fyzicky aktivně podílet na utváření svého pracovního prostředí.

Ačkoli naše společnost dala ženě ekonomickou i společenskou nezávislost, zůstává znepokojivým a velice vážným faktem, že ji nedokázala zbavit stěžejní sociální péče o domácnost, děti a rodinu.

Neustálé stressové situace vznikající u žen z povinnosti plnit komplex navzájem si odporujících rolí vyúsťují posléze často v určité negativní projevy nejrůznějšího charakteru. Jedním z nich je například zdravotní stav respondentů. Učitelky uvádějí mnohem častěji než učitelé a ředitelé zdravotní potíže, od lehčích až po vážné stavy — nervové a duševní choroby.

Závažná zjištění podobného druhu nesmějí zůstat bez povšimnutí a bez snahy o provedení postupné nápravy. Vždyť zde se již nejedná pouze o dospělé jedince, členy šetrně socioprofesionální skupiny, ale zprostředkované především o výchovu budoucích generací.

Nedobrá situace žen-učitelek se v tomto směru projevuje i v problémech sociálněmobilitního charakteru. Více než 80 % učitelek v obou skupinách (tj. vyučujících na školách venkovského i městského typu) nemá zájem o vyšší funkci, než je ta, kterou právě zastává. Jejich kolegové mají o funkci ředitele nebo inspektora nesrovnatelně větší zájem.

Učitelské povolání patří pravděpodobně k nejstabilizovanějším v našem státě. Zdrucující většina respondentů by nikdy neopustila své povolání a také značná část by si jich vybrala znovu učitelství jako celoživotní profesi. Relativní četnosti ve skupinách učitelek jsou v tomto případě nejvyšší.

To znamená, že ženy mají hluboký a opravdový vztah k učitelství, ke kterému je přivedla, jak konstatuje většina, láska k tomuto povolání a k dětem. Ovšem na druhé straně povinnosti k vlastní rodině, jejichž převážná část většinou spočívá právě na ženě, neustálý zápas o získání určitého časového prostoru potřebného k sebevzdělávání i ryze osobním potřebám vede k tomu, že učitelky omezují aspirace na uplatnění svých schopností. A současně omezují i řadu jiných potřeb a zájmů působících na celkový rozvoj osobnosti.

Některé současné výzkumy volného času prokázaly, že *chce-li žena úspěšně plnit všechny své společenské i osobní role, musí usilovat o získání větších časových rezerv*. Dociluje toho především dvěma způsoby: jednak nežádoucím zkracováním fondu svého osobního volného času, jed-

nak neméně nežádoucím zkracováním svého času pracovního.²

Na základě výsledků našeho výzkumu nemůžeme prokázat, že tomu tak je i ve zkoumané socioprofesionální skupině. S ohledem na zjištěné jevy, z nichž některé jsem zde uvedla, můžeme však předpokládat, že celkové výchovné působení pedagogů-žen na škole i mimo ni je kvalitativně slabší než činnost pedagogů-mužů.

Plnění společenské role učitele vyžaduje mimo jiné i určité odstranění předělu mezi pracovní a mimopracovní dobou. Pedagog má i po skončení výuky řadu jiných povinností (příprava na další vyučování, kontrola prací zadaných žákům apod.). O jeho působení jako veřejného činitele a potřebě jeho mimoškolního výchovného vlivu se zmíním ještě dále.

Zde je nutné formulovat otázku závažného společenského dosahu: Může učitelka nebo ředitelka ZDS plnit kvalitně komplex svých rolí, když její časový fond, a tudíž i realizace řady činností má v současné době takové množství různých bariér?

K základním oblastem aktivit volného času

Neméně důležitým, ne-li důležitějším problémem bylo zkoumání obsahu a struktury činností, které respondenti ve svém volném čase realizují. Na základě zkušeností z předvýzkumu jsme předpokládali, že učitelé nebudou příliš rozlišovat mezi činnostmi, kterým se věnují nejraději (typu „hobby“), a mezi aktivitami, kterým se ve svém volném čase věnují nejčastěji. Jedná se o respondenty, u kterých můžeme očekávat převažující zájem o aktivity kulturního charakteru, zájem o další sebevzdělávání — o aktivity různorodé, tvůrčí a orientované ke společenským potřebám. Ovšem na druhé straně je nutné vzít v úvahu angažovanost učitelů ve veřejném životě, jejich poměrně náročnou profesi a malé množství volného času, kterým disponují. Pokud respondent musí z těchto důvodů neustále omezovat své osobní zájmy, vznikne situace, že buď žádný dominantní zájem charakterizující jeho osobnost nemá, nebo jsou činnosti typu „hobby“ podřízeny aktivitám, kte-

rým se může věnovat navzdory neustálé časové tísní.

Rozbor výsledků informací nám tyto předpoklady zčásti potvrdil. *Značná část respondentů ve všech skupinách žádného „konička“ nemá.* U ostatních pak bez ohledu na pohlaví nebo místo působnosti převládají nejobecnější aktivity typu četba a zahrádkaření (u respondentek ruční práce), přičemž uvádějí tuto činnost jako nejčastější a současně nejoblíbenější. Přesto však uvádí část respondentů jako svého koníčka hru na hudební nástroj, zpěv nebo sportování. Nejvíce se však věnují časově nejméně náročným činnostem receptivního typu — sledování televize a poslechu rozhlasu. V pořadové škále se přitom neprojevuje rozdíl mezi jedinci žijícími na venkově či ve městě. Diferenciace podle bydliště nemá podstatný význam, také pokud se týče návštěvy kulturních zařízení a akcí (film, divadlo, výstavy).

Obecně lze tedy říci, že jako *nejčastější a současně nejoblíbenější jsou pěstovány zvláště aktivity, při kterých respondent nemusí odcházet z domova a může setrvávat v kruhu své rodiny.* V této souvislosti se objevují znepokojivé poznámky mnoha respondentů uvedené u některých volných otázek. Je konstatován určitý *počet osamění a izolace učitele* (zejména na vesnici) od ostatních kolegů a občanů. Ostatně i na otázku zjišťující interpersonální vztahy a společenské začlenění učitelů odpovídá vysoké procento respondentů, že se s nikým nestýká a žije převážně samotářsky.

Zajímavá je z tohoto hlediska *informace o společenské angažovanosti učitelů a ředitelů škol.* Ve společenských organizacích aktivně pracují ředitelé městských škol a menších škol venkovského typu (80–90 %). Ve skupině ředitelů jednotřídních škol relativní četnost účasti na veřejném životě klesá a tento trend se dále prohlubuje v obou učitelských skupinách. Veřejnou funkci zastává méně než polovina respondentek — učitelky pracující na městských školách dokonce ještě méně než učitelky na školách venkovských.

Kromě zjištění realizovaných aktivit jsme velký význam přikládali *informaci*

² Sociologický výzkum volného času obyvatel města Ostravy, který realizoval Sociologický ústav v Praze v letech 1967–1970.

o činnostech ideálních (kombinovanou otázkou zjišťující, kterým činnostem by se respondent nejraději věnoval ve svém volném čase, pokud by k tomu měl všechny podmínky a možnosti, a které okolnosti považuje pro danou zálibu za největší překážku). Měla by se zde projevit představa šetřených jedinců o nejlepší, ideální náplni volného času.

Co do frekvence rozmanitých činností se skupiny „venkov-město“ vyrovnají. Představa ideální činnosti však výrazně závisí na lokalitě, funkci, pohlaví a věku šetřeného jedince, a to mnohem výrazněji než u činností realizovaných. Ředitelé škol ve větších aglomeracích kladou na první místo potřebu dalšího vzdělávání, studia odborných časopisů a nových metod svého oboru; u ředitelů škol v menší obci a s menším pedagogickým sborem se dostává tato činnost na místo čtvrté a u ředitelů jednotřídek dokonce na místo osmé. Také charakter dalších ideálních činností u skupiny ředitelů jednotřídních škol (včelaření, aktivní hudba a výtvarné zájmy) dává skutečně tušit určitou společenskou izolaci, na kterou respondenti upozorňovali. Malý zájem o činnosti vyjadřující potřebu dalšího profesionálního a osobnostního růstu je pravděpodobně způsoben neexistencí odborné kontroly ze strany kolegů a zřejmě i veřejnosti. Na první místo se potřeba dalšího vzdělávání dostává opět u obou skupin učitelů; učitelky ji dávají na místo třetí.

Téměř ve všech skupinách jsou mezi prvořadými ideálními činnostmi četba, cestování, turistika. Také zahrádkaření (jako ideální činnost) nezávisí na bydlišti nebo věku respondenta a je na jednom z prvních míst. Pouze učitelky místo této záliby uvádějí spíše přání navštěvovat nejrůznější kulturní akce a věnovat se více sportu. Zájem o tělovýchovu je obecně výsadou mladších ročníků.

V části věnované realizovaným činnostem hovořím o vysokém podílu pedagogů na veřejném životě. Tím více překvapuje zjištění, že *v ideálních činnostech se objevuje zájem o působení ve společenských organizacích, a dokonce zájem o mimoškolní práci s mládeží na jednom z posledních míst.*

Učitelství náleželo tradičně v našich zemích k povolání s velkým sociálním významem a poměrně vysokou společenskou

prestíží. Zvláště v malých obcích stál obvykle učitel v centru společenského a kulturního dění.

I v současné době má působnost učitele nesmírný význam při sociálním a kulturním utváření mladého člověka — domnívám se, že ještě větší než kdykoli dříve, a to z několika důvodů. Obsah výuky se neustále zintenzivňuje a mění, neboť je ji nutno přizpůsobovat novým potřebám vývoje naší společnosti a ekonomiky. Škola musí dále plnit významnou úlohu v oblasti socializačního procesu dětí a mládeže. Tím spíše, že výchovné působení současné rodiny na vývoj dítěte je z různých důvodů menší, než tomu bylo v minulosti.

Předpokládáme, že k úkolům školství by se měla přiřadit v nejbližší budoucnosti další významná povinnost. Jedná se o *výchovné působení na mládež ke správnému využívání volného času.*

Empirická šetření potvrzují, že fond volného času bude i nadále neustále vzrůstat. Proto je zapotřebí připravit zejména mladou generaci na tuto realitu a vychovávat ji ke správnému a společensky žádoucímu využívání volného času. *Pedagogika volného času*, jejíž rozvoj není v řadě zemí již žádnou novinkou, bude vyžadovat maximální pomoc a podporu nejenom ze strany školy. Ovšem na malé obci, kde škola je často jedinou institucí, která je v bezprostředním kontaktu s mladými lidmi, bude tato odpovědná činnost spočívat zejména na učiteli.

Vzhledem k vysoké feminizaci školství by však tento úkol byl opět převážně záležitostí žen, o jejichž časovém fondu jsem zde již uvedla řadu údajů.

Ačkoli většina učitelů neztrácí příliš mnoho času dojížděním do zaměstnání, přesto 25 % učitelů a téměř 40 % učitelek vyučujících na venkovských školách žije v jiné obci, než je jejich působiště. (Ve skupinách ředitelů venkovských škol a učitelů městských škol jsou tyto četnosti nižší.)

To znamená, že po skončení vyučování odjíždí značná část pedagogů (zvláště působících na venkovských školách) do místa svého bydliště. Zde je pravděpodobně jedna z příčin malého zájmu těchto učitelů o veřejnou činnost nebo mimoškolní práci s mládeží.

Kromě toho, jak bylo již uvedeno, vysoký počet respondentů z obou typů lo-

kalit se zdržuje ve svém volném čase pouze v kruhu své rodiny a soustřeďuje se na své osobní záliby. Zjistit příčiny určité izolovanosti některých příslušníků této socioprofesionální skupiny vůči ostatnímu obyvatelstvu nebylo ovšem v našich možnostech.

Na základě těchto faktů a s ohledem na další údaje výzkumu se domnívám, že základní školství není na budoucí úkol výchovy mládeže k využití volného času dosud připraveno. Přes zvýšené požadavky kladené společností na školu je totiž patrné, že *učitelství kleslo z kategorie povolání nebo spíše společenského poslání na pouhý zaměstnanecký vztah.*

Řada problémů, které jsem zde nastínila, jsou celospolečenského charakteru a nenáležejí pouze do oblasti školské politiky. Jejich řešení bude nesporně dlouhodobé, značně obtížné a současně velmi zodpovědné. Je nutné mít na zřeteli, že jakékoli zásahy a úpravy, které přinesou změny v oblasti školství a zprostředkovaně v životním stylu pedagogů, se výrazně promítanou též do vývoje mladé generace.

Závěrem bych chtěla uvést, že se jednalo o výzkum extenzivní, orientačního charakteru. Základní informace zde získané hodláme dále prohloubit a zpřesnit v plánovaném výzkumu struktury sociálních činností učitelů. Aktivitu realizované ve volném čase zde budou mít pochopitelně dominantní podíl.

Podrobná analýza výsledků intenzivního výzkumu, sledujícího mnohem menší problémový okruh, nám umožní proniknout v širším kontextu do oblasti životního stylu pedagoga socialistické společnosti.

V tomto příspěvku jsem si nekladla za cíl analyzovat vyčerpávajícím způsobem rozsáhlý souhrn informací získaný uvedeným výzkumem. Uvedla jsem zde pouze některé poznámky a postřehy. Teprve hlubší a důkladnější rozbor informací, doplněný v budoucnu ucelenějším empirickým materiálem, jistě přispěje k řešení závažných společenských problémů, které se v souvislosti se sociologickými výzkumy volného času odkrývají.

Резюме

Мрксова М.: Некоторые аспекты досуга в социологическом исследовании личности учителя

Автор в статье коротко знакомит с концепцией исследования социальных позиций, социо-

экономического статуса и общественных ролей учителей и директоров общеобразовательных девятилетних школ, осуществленного в 1968 — 1971 гг. Институтом социального исследования молодежи и консультирования по воспитанию при Педагогическом факультете Карлова университета.

В исследовании в ориентационном порядке прослеживались несколько проблемных областей, напр. стабилизация учительской профессии и признаки социальной мобильности, образование учителей, авторитет учительской профессии в школе и обществе, социальная обстановка в школе и т. д. К сферам важного значения относились также проблематика досуга учителей и директоров школ.

Из исследовательских техник был использован опросный лист и полностью стандартизованная временная запись. Было обследовано всего 4871 отдельных лиц. Основная классификация в группы, с которыми работа в последствии продолжалась, была осуществлена смотря по занимаемой должности в работе, месте школы, в которой опрашиваемый работает, и по полу.

Из аспектов досуга, на котором автор прежде всего сосредоточился, кроме традиционного изучения размера досуга прежде всего прослеживалась структура деятельности, осуществляемых опрашиваемым в промежутке досуга. Помимо множества дальнейших данных в результате исследования подтверждалась известная действительность, что самую большую величину времени поглощают внерабочие деятельности, какими есть работы по домашнему хозяйству, общение с детьми, хождение по делам и обеспечение себя покупками, причем большинство этих необходимых обязанностей обеспечивает женщина. Эта действительность оказывает широкое влияние как на сам характер деятельности, осуществляемых на досуге, так на состояние здоровья, психику и всеобщее постоянное перегружение женщин-учительниц.

Что касается деятельности свободного времени, реализаторы исследования предполагали преобладание приобщения к культуре на досуге. Это предположение исполнилось только отчасти. Дело в том, что преобладают общие деятельности, характерные также и для других социальных групп — чтение литературы, странствование, любительское садоводство и др. При посредстве исследования было установлено интересное и важное различие между деятельностью осуществляемыми и деятельностью идеальными, т. е. деятельностью, которые опрашиваемый больше всего любил бы реализовать, если бы у него были для этого все возможности и предпосылки. Учителя и директоры школ напр. в относительно значительной степени деятельно принимают участие в общественной жизни. Однако, в идеальных деятельности деятельность на общественных постах приводится на одном из последних мест. Конечно, надо принимать во внимание — помимо аспектов основной классификации, также факторы возраста и т. п.

С общей точки зрения в статье предпочитается необходимость изучения досуга в отношении к рабочей специальности, а именно

определенной социальной группы. Этот взгляд был также одним из аспектов, которые прослеживались в приведенном исследовании.

В статье обращается внимание на подготавливаемое исследование структуры социальных деятельностей учителей, в котором проблематика досуга будет преобладающей.

Summary

Mrkosová M.: Some Aspect of Leisure in the Sociological Research of the Teacher's Personality

In her paper, the authoress briefly acquaints the reader with the conception of the research into the social position, socio-economic status and social roles of teachers and headmasters of Elementary Nine Year's Schools, carried out by the Institute of Social Research of Youth and Educational Guidance, Pedagogical Faculty, Charles University.

For orientation purposes, the research covered several problem areas — e. g. the stabilization of the teachers' profession and the features of social mobility, the teachers' professional education, the authority of the teachers' profession at school and in public, the social climate at school, etc. Problems of the teachers' and the headmasters' leisure represent a relevant problem area.

The research technique applied included the questionnaire and the fully standardized time record. Altogether, 4871 individuals were subjected to investigation. The basic classification into groups worked with henceforth was elaborated according to professional function, locality of the school where the respondent works, and sex.

One of the aspects of leisure on which the authoress primarily concentrated her attention was — besides the traditional investigation into the extent of leisure — the structure of activities realized by the re-

spondent in his leisure time. Besides an abundance of further data, the well-known fact that the greatest amount of time is absorbed by out-of-work activities (e. g. work in the household, care of children, errands and shopping) was confirmed. It is the woman who performs the majority of these indispensable duties. This fact has a far-reaching influence both on the character itself of the activities realized during leisure and on the state of health, the psychical state and the permanent general overburdening of women teachers with work.

As concerns the character of leisure activities, the researchers anticipated a predominance of activities of a cultural type. Their presumption was fulfilled only in part. Besides these activities, there are general activities characteristic also of other social groups that prevail — e. g. reading, traveling, gardening, etc. The research revealed an interesting and relevant difference between realized activities and ideal activities, i. e. activities the respondent would like to realize during his leisure, if all opportunities and pre-conditions for doing so were at hand. Teachers and headmasters take a relatively active part in public life. In the case of ideal activities, however, the activity connected with public functions occupies one of the lowest places. It is, of course, necessary to consider — besides the aspects of the basic classification — also the factors of age, etc.

From the general point of view, the paper points out the necessity of investigating leisure in relation to the working orientation — i. e. of a particular social group. This view was also one of the aspects examined in the mentioned research.

The paper calls attention to the prepared research into the structure of the teachers' social activities wherein the problems of leisure will play a predominant part.

1. Poznámky k vývoji metodologie

Moderní cíle, které jsou před sociologií stavěny a které si sociologie před sebe ставí, vyžadují i nové prostředky k jejich dosažení, tj. používání nových metod. Tyto cíle obsahují: explanaci vlivů na základní proměnné v celé bohatosti reality nejen jednotlivě, ale i ve vzájemných souvislostech a interakcích; analýzu trendů a jejich příčin; postižení faktorů vývoje pomocí komparace celků vyšších typů; předvídaní a rozhodování o alternativách vývoje; problémy decize vůbec apod. Vzhledem k tomu, že je třeba rozvinout metody a techniky pro všechny stupně řešení problému, nelze se obejít bez exaktních postupů, tj. postupů těch vědních oborů, které poskytují exaktní nástroje pro řešení takových úloh (matematika a zvláště matematická statistika a počet pravděpodobnosti, kybernetika, logika, systémové teorie apod.). To je výrazný trend současného rozvoje metodologie, a to na nejrozličnějších stupních obecnosti i metodologické abstrakce.

Metodologie zahrnuje několik různých rovin:

A. Obecná metodologie jakožto součást filosofie formuluje požadavky na metodologické postupy. Zde se také vytvářejí (na základě zkušeností z jednotlivých meritorních věd) pravidla práce s empirickými poznatky, pravidla pro zobecňování výsledků apod. Podle těchto pravidel se pak vybírají konkrétní postupy a metody tak, aby odpovídaly „správnému myšlení“ formovanému v obecné metodologii.

B. Přístupy ke zkoumání reality. Pro každý empirický výzkum, jehož cílem je budování teorie, je nutno vytvořit teoretický konceptuální systém, který společně s přístupy obecné sociologické metodologie

umožňuje přechod od obecných teorií k měření konkrétních sociálních aspektů reality a zajišťuje jejich smysluplnost. Součástí tohoto systému je konstrukce referenčního systému znaků, tj. znaků, které jsou vztaženy k realitě a jejichž realizace nám umožňuje výpovědi o daném empirickém systému. Jejich výsledky pak používáme pro teoretické interpretace. Tyto znaky musí odpovídat danému teoretickému cíli, musí tvořit ucelenou soustavu, jež umožňuje postavenou úlohu řešit. (Na kvalitě této znakové reprezentace reality přímo závisí i kvalita závěrů.)

Vytvoření takového teoretického a metodologického konceptuálního rámce není snadné. Musí odpovídat obecné teorii, z níž vychází, a musí též umožnit i účelné konkrétní zjišťování empirických faktů. Je tak základem pro konkrétní sociologický výzkum. Tímto postupem ovšem nevzniká pouze jednosměrný most od obecné teorie k empirickému měření reality, ale současně i spojovací článek umožňující interpretaci empirických výsledků a jejich převod do rámce výchozí obecné teorie.¹ Je tedy vidět, že tato etapa práce hraje kritickou roli ve výzkumném procesu.

C. Metody a techniky – konkrétní návody a postupy k poznávání skutečnosti založené na modelech situací a procesů a vytváření takových modelů. U každého konkrétního sociologického výzkumu jsou metody a techniky podřízeny vždy jak obecné metodologii, tak konkrétnímu přístupu. Dále vždy vycházejí ze zkušeností dřívějších výzkumů a teoretických základů disciplíny. Na této úrovni je ovšem možné rozlišit mnoho stupňů metodologické abstrakce. Jedním krajním případem jsou abstraktní modely reality, například matematické, logické, kybernetické. Dru-

* Chtěl bych poděkovat svým kolegům za cenné diskuse, v nichž se moje názory na tuto problematiku formovaly. Děkuji proto L. Hiděmu, M. Hübschmannové, K. Károvi a J. Linhartovi za cenné podněty. Moje obzvláštní vděčnost pak patří B. Filipcové, a to nejen za velmi cenné metodologické

podněty a pracovní náměty, ale i za konkrétní připomínky k tomuto textu.

¹ Příkladem takové teorie může být např. obecná teorie komunikace vyvinutá pro potřebu sociologie etnika (Hübschmannová, Řehák [6]).

hým krajním případem jsou nejkonkrétnější procedury a techniky bezprostředního terénního styku s empirickou skutečností. Důraz na správnou volbu metod a technik je dán požadavkem kvality sebrané informace a požadavkem správnosti závěrů.²

D. Poslední rovina přímo nesouvisí s poznáním reality, ale s optimalizací organizačních aspektů cesty za poznáním. Jde o metodologii organizace výzkumné práce, která znamená aplikaci řídicích a plánovacích metod při vedení výzkumných akcí.³

V uvedených rovinách metodologie není zahrnuta žádná součást některé instrumentální vědy jako takové. Například matematická statistika se v sociologických aplikacích podřizuje všem třem hlediskům A—C.

Základní marxistické východisko se promítá ve všech rovinách. V první rovině jako princip metodologické práce a obecný návod jak postupovat ve vědeckém poznání. V rovině budování teoretických konceptuálních systémů jako základ konkrétních přístupů. V rovině metod a technik se realizuje jednak nepřímo ve formě podřízenosti této úrovně úrovní vyšším (a to už při konstrukci), jednak přímo v aplikačním podřízení metod teoretickým požadavkům a cílům. Metodologie, ač zdánlivě autonomní či za autonomní někdy chybně pokládaná, je podřízena základní marxistické filosofii a sociologii ve všech svých rovinách. Takové spojení, které musí fungovat jako samozřejmost, je zároveň obranou proti empirismu, pozitivismu a jiným směrům v sociologické metodologii, v empirickém výzkumu i v sociologii vůbec.

Výrazným trendem současné metodologie je vzájemné přebírání metod a technik mezi vědními obory. Sociologie používá metody a modely vybudované v ekonomii, psychologii, demografii, lingvistice, pedagogickém výzkumu, ale i v genetice a v biologických vědách vůbec, v zemědělských vědách apod. Sociologické metody jsou naopak používány v jiných vědách. Nelze zatím mluvit o jediné společné metodologii těchto věd, ale v určitých výsecích metodologie lze pozorovat jisté splyvání a společnou práci na budování metodologické výstavby.^{4,5} Tento proces je urychlen tím, že se stále sestavují účelové mezioborové týmy k řešení složitých problémů, v nichž je komunikace a přenášení poznatků z různých věd pružnější. Je také podmíněn aplikací formálních postupů. V různých vědách vznikají modely, které se sice podstatně liší svou sémantikou, ale které mají zcela shodnou formu. Výsledky formálních modelů lze potom přebírat z jedné vědy do druhé, neboť formální stránka je tu společná.⁶

Na druhé straně dochází v rámci sociologie ke specializaci a ke specifikaci metodologických zájmů u jednotlivých sociologických modelů. Na základě specifikace předmětu, cílů a úloh, specifikace výzkumných jednotek a objektů zkoumání a konečné specifikace vlastností zkoumaných objektů a situací vznikají však specifické potřeby jednotlivých oborových sociologií, a tudíž i speciální zaměřenost a směry zájmů v základním metodologickém výzkumu v těchto oborech. Takové zájmy se ovšem překrývají, řada úloh je společná a dá se přenášet.

Tyto dva zdánlivě rozporné směry vývoje metodologie mají však svou logiku.

² Jako příklad opět může sloužit metodologie článku citovaného v pozn. 1.

³ Nadějným postupem vyvinutým v ekonomii a teorii řízení se zdá být obzvláště metoda PERT a CPM.

⁴ Symptodem tohoto jevu jsou např. názvy sborníků: *Ctení v matematických společenských vědách* (Lazarsfeld, Henry) apod., tedy nejenom matematická sociologie. Podobné trendy lze vidět ve sborníku *Sociological Methodology 1970* — Borgatta, Bohrenstedt (eds.) — viz též předmluvu redaktorů. Velmi zřetelný je tento trend u novosibířské sociologické školy, která přináší řadu metod z ekonomie apod.

⁵ Obdobný jev lze sledovat ve vývoji matematické statistiky. Její vývoj byl podmíněn obzvláště požadavky biologie, zemědělských věd a brzy poté technických věd, psychologie a dalších. Statistika řešila úlohy těchto věd, ale zároveň prováděla abstrakci a vytvářela systematicky obecný pojmový aparát a obecnou statistickou teorii. V tomto procesu byly také utříděny přístupy k analýze dat — tím vzniká metodologie analýzy dat a statistické

inference, společná pro všechny vědy. Tuto metodologii pak přebírá např. i sociologie, která se na jejím vytváření podílela minimálně.

⁶ Převod do univerzálního jazyka matematiky poskytuje překvapivě zjištění, že například model z teorie grafů (resp. ekvivalentní model z teorie matic) je společný jak pro sociometrické šetření, tak pro dominance v klovních slepic při zobání zrna i pro preferenci při rozhodování (párová srovnání); jiným případem může být model lineárního programování, které lze aplikovat při plánování výroby, při optimálním rozmístování pracovníků, při hledání optimální krmné směsi pro určitý druh hospodářských zvířat a v mnoha dalších případech; stejně tak rozhodovací modely mohou být aplikovány v sociologii, v medicíně, v ekonomii, v psychologii a v mnoha jiných vědách. V těchto případech je forma modelu stejná či obdobná, jeho obsah a jeho sémantika je ovšem v jednotlivých případech zcela nesrovnatelná. Obdobná situace je u analýzy dat — stejné postupy aplikujeme na nejrůznější případy.

Na jedné straně vznikají obecné modely, které umožňují systematické budování obecných metodologických nástrojů a přístupů a odhalují důležité a zajímavé souvislosti mezi nimi. Na druhé straně lze u jednotlivých oborů specifikovat parametry, takže vznikají různé zvláštní případy pro tu kterou oblast charakteristické. U zvláštních případů lze ovšem nalézt řadu vlastností a výsledků, které obecně neplatí; mnohdy ovšem jejich správná interpretace vyniká právě v souvislostech obecného modelu.

Metodologická práce je tedy velmi široká i velmi různorodá: spočívá ve vytváření obecných metodologických poznatků, ve spoluvytváření teoreticko-metodologického přístupu ke konkrétnímu sociologickému výzkumu, v aplikaci již vyvinutých metod na vhodné situace, ve vytváření nových metod, v neposlední řadě pak i ve formulaci metodologických úloh, které musí být teprve řešeny buď metodologií samotnou, nebo instrumentálními vědami. Je to však práce postupná a vyžaduje hodně trpělivosti a soustředění u každého jednotlivého případu.⁷

2. Poznámky k výraznému aspektu matematizace v sociologické metodologii vůbec

K výrazným trendům vývoje metodologie patří bezesporu aplikace matematiky v nejrozdílnějších formách a na nejrozdílnějších úrovních.

Různé formy se projevují:

a) v matematické formalizaci, modelovém základě, kybernetice, v systémovém pojetí, a to na všech úrovních metodologického zásahu;

b) ve vývoji metodologie analýzy dat – tj. v aplikaci moderní matematické statistiky;

c) v aplikaci samočinných počítačů k analýze dat s využíváním složitých matematických postupů a modelů a k simulaci společenských procesů.

A. Metodologie a matematika

Aplikace matematiky neznamená kvantifikaci. Dosti častý, ale chybný názor, podle

kterého bez kvantifikace není tato aplikace možná, neboť v ní jde o aplikaci číselných údajů, plyne z malé znalosti předmětu matematiky a možnosti jejího vlivu na společenskou vědu. Rozvoj matematických aplikací je dán právě tím, že lze konstruovat a zpracovávat nečíselné abstraktní modely vztahů, a to dvoučlenných i vícečlenných, do nichž vstupuje kvalita různými způsoby.⁸

I každá kvantitativní aplikace má svou kvalitativní stránku. Matematika pracuje v aplikacích s čísly velice často, ale pracuje s nimi jen tehdy, jsou-li číselné systémy buď izomorfní, nebo homeomorfní relacím na jiných (zkoumaných) množinách objektů, případně je-li zavedení čísel pomocné a účelové. To znamená, že čísla jsou smysluplná – mají sociologický obsah – nebo jejich použití je dáno užitkovými cíli.

Dělení metod na matematické a kvalitativní je chybné. Tradiční představa o tom, že matematizace znamená kvantifikaci, by měla být v naší sociologické veřejnosti poopravena.

S tím úzce souvisí problém exaktnosti našich poznatků. Pojem exaktnosti je často sváděn ke kultu čísla a jeho numerické přesnosti.⁹ Exaktní vůbec neznamená číselný. Přesnost našich měření i přesnost odvozených výsledků je vždy závislá na mnoha okolnostech (např. na variabilitě dat, na velikosti souboru apod.).

Exaktností bychom měli rozumět správnost a adekvátnost všech kroků při získávání sociologických výsledků:

- konstrukci modelů odpovídajících realitě na jedné straně a teorii na straně druhé, a to v rozumné míře dané požadavky výstupu;
- správnou syntaktickou konstrukci modelů;
- volbu výstupů odpovídající našim požadavkům.

Je to tedy velice široký a relativní pojem, který je vztažen k možnostem, cílům a požadavkům.¹⁰ Patří sem reprezentativnost referenčního systému znaků vzhledem k teorii, volba modelů, které odpovídají

⁷ Takovou složitou a náročnou práci však nelze ve vědě substituovat ničím. Každý jednotlivý případ vyžaduje značné úsilí. Dobrou ukázkou soustředěné pozornosti věnované metodologickému problému jsou práce F. Kahudy o problematice měření sociálního zrání člověka, uveřejňované v naší sociologické literatuře.

⁸ Zde jde o aplikaci teorie množin, teorie struktur, teorie grafů, teorie matic, o modely procesů a další.

⁹ Žádáme výsledky typu „procento kladných odpovědí ve skupině A je 38,78 %, ve skupině B 41,32 %“, ale užíváme je pouze k závěru „ve skupině B je procento vyšší než ve skupině A“; navíc jsou čísla odvozena většinou z nepatrných četností.

¹⁰ Statisticky prověřený výrok „procento v B je větší než v A“ je mnohdy exaktnější než první výrok v pozn. č. 9.

požadavkům vstupu (typu a kvalitě dat, reálnému chování dat, vhodné relaci proměnných v modelu, volbě vhodných parametrů, které mají reálný obsah) a vyhovují požadavkům výstupu (podřízenost cíli), a použití syntaktických postupů, které odpovídají principům vědeckého usuzování (volba statistického přístupu).

Vysoký stupeň exaktnosti lze tedy spatřovat ve vysokém stupni korespondence modelu a reality, v jasně definovaném obsahu parametrů a ve správnosti relací, které model obsahuje, a to vzhledem k teoretickému základu a cíli výzkumné akce; dále ve vysokém stupni správnosti překlada výstupních výsledků do rámce výchozí teorie. Exaktnost je tedy kvalitativní stránkou vědeckého procesu a nemůže být redukována na přesnost numerickou, která by měla být ve výzkumném procesu samozřejmostí.¹¹

Z uvedeného hlediska lze osvětlit i některé nedostatky naší empirické sociologie. Každý výsledek, ať číselný či nečíselný, je získáván na základě nějakého modelu¹² (ať si jej uvědomujeme nebo ne). Model může být správný či špatný a to se promítá i do výsledků. *Metodologie není jen sbírkou návodů a postupů systematicky seřazených; tyto návody mají své zakotvení v modelech a přístupech, které jsou jejich neoddělitelnou součástí.* Odtud plynou jejich možnosti i omezení a i některé problémy spojené s jejich aplikací.

Důraz na metody a techniky vyplývá z aktuálních potřeb cílů a úkolů sociologie. Jestliže naše empirická sociologie byla oprávněně kritizována, má to mnoho příčin.¹³ Především je to právě nedostatek důrazu na metody a techniky a na metodologii vůbec, hlavně na její modelový základ. V důsledku tohoto nedostatku se metody redukovaly na návody, což vedlo k jejich chybnému nasazování a k tomu, že metodologická výzbroj byla uniformní a chudá a neumožňovala optimální výběr pro jednotlivé aplikační situace.

Malý důraz na metodologii je také úzce korelován s jedním základním nedostatkem našeho empirického výzkumu — malým důrazem na přípravné fáze, a to jak

v teoretické, tak v metodologické i v organizační rovině.¹⁴ Sociologický výzkum je značně drahá a náročná záležitost, a proto se vyplatí důraz na přípravné části výzkumu i zvýšení nákladů s tím spojených, aby pak nepřišly nazmar náklady podstatně vyšší.

S nedostatečným metodologickým základem souvisí i další aspekt, který vůbec neslouží sociologii ke cti. Živelný rozvoj sociologie, nedostatek připravených odborníků, dobré metodologie, teoretických koncepcí a odborné oponentury vedl k tomu, že za sociologa se mohl považovat každý, kdo vymyslel několik otázek do dotazníku nebo absolvoval večerní populární cyklus přednášek. Zároveň každá dotazníková akce byla považována za sociologický průzkum. To pochopitelně do velké míry snížilo prestiž empirického zkoumání a bylo předmětem oprávněné kritiky. Takovýchto neprofesionálních „sociologických šetření“ nízké nebo žádné kvality bylo mnoho a jejich přínos nebyl žádný. Naštěstí snad tato záplava pominula a dnes už nestojíme před nebezpečím podobné popularity.

Nízká úroveň metodologických znalostí, která byla na začátku zcela pochopitelná, vedla k vytváření specializace metodologa v našich výzkumných týmech; ten měl tento nedostatek nahradit. Proto asi vznikl mylný názor, že metodologie je záležitostí metodologů či dokonce že si teoretikové postaví úlohu a metodologové ji provedou. Nutně potřebujeme samostatný základní výzkum v metodologii — je nejen užitečný, ale i nutný; v žádném případě se však nelze domnívat, že metodologové jsou tu proto, aby substituovali znalosti ostatních. Nastupující generace pracovníků v sociologii musí nutně mít dobré metodologické vybavení, tak jako je to zvykem u jiných věd. A jako u jiných věd se metodologie, schopnost formalizace, matematika, statistika a další stávají spolukritériem pro výběr pracovníků v tomto vědním oboru.

Sociologie je empirickou vědou, neboť se obrací k empirické skutečnosti a čerpá z ní informace pro svůj teoretický rozvoj. K tomu potřebuje empirický výzkum a sběr empirické informace, ovšem účelný a

¹¹ Numerická přesnost nespočívá ovšem v uvádění mnoha desetinných míst, ale ve výběru správných výpočetních formulí a postupů a ve volbě adekvátního počtu platných míst. Zároveň s každým číslem — vzniklo-li jako náhodná veličina — je třeba uvádět jeho výběrovou chybu, resp. konfidenční nebo kredibilní intervaly.

¹² I aritmetický průměr má řadu modelů, které umožňují jeho použití a smysluplnou interpretaci.
¹³ Problematikou se hlouběji a šfeji zabývali mj. F. Zich [14], E. Urbánek [13] a další. Zde se jen dotkneme některých momentů, které mají úzkou souvislost s dalšími uváděnými aspekty.

podřízený teoretické koncepci. Teoretické aplikační závěry budou validní podle toho, jak kvalitní informaci získáme a jak správně ji pro naše účely zpracujeme. Tedy čím lepší metody a techniky sběru informace a jejich správnější použití v daných situacích, tím lepší a kvalitnější informace i teoretické závěry dostaneme.

Proto lze použít označení „moderní“ pro důraz na metodologii — nejen pro matematizaci a formalizaci, ale hlavně pro snahu hledat modely adekvátně aplikovatelné. Pro výzkum nelze volit *jakoukoli metodu*. Je nutno zodpovědně posoudit, proč *daná konkrétní metoda* může nebo nemůže být použita *v daném konkrétním případě*, jaký je její *vztah k realitě a k teoretickému uchopení reality* a co z jejího použití plyne. Matematizace je jen prostředkem k tomuto cíli. Takovýto směr v metodologii je podstatně dál od nebezpečí módnosti — jeho výsledky jsou stále prověřovány hlubokou teoretickou analýzou a ověřovány empirickými zkušenostmi.

B. Aplikace samočinných počítačů

Vývoj vztahu sociologického výzkumu a výpočetní techniky je poznamenán nepřipraveností sociologa. Role počítače v sociologii je značná: jednak v rovině extenzitní — umožňuje rychlé a přesné zpracování velikých souborů dat, zrychluje a podstatně zpřesňuje proces s daty a umožňuje obsáhlé výstupy, jednak v rovině intenzitní — umožňuje aplikaci statistických technik, které pro svou algoritmickou obtížnost zůstávaly prozatím pouze obsahem teoretických učebnic. Při dobré organizaci práce musí tedy počítač znamenat pro sociologii značnou pomoc.

Prozatímni vývoj ovšem ukazuje, že byla využívána především extenzitní stránka pomoci počítačů, a to ještě ne zcela adekvátně a odborně. Aplikace samočinných počítačů měly (právě pro své chyby) také značně negativní zpětnou vazbu na sociologii.

Neadekvátní a neodborné požadavky sociologů a nezájem výpočetních středisek vedly především k tomu, že byly vytvářeny uniformní a jednoduché programy — v různých případech šlo pouze o jiné varianty těchže programů stále znovu vytvářených. Programy měly zbytečně složité vstupy a nevhodné a nedostatečné výstupy. Snaha po univerzálnosti programů

vedla k jejich těžkopádnosti a ke zvýšení nákladů při jejich používání. Sociologové si neuměli formulovat požadavky na zpracování dat a nenašli vhodné komunikační prostředky ke vzájemnému styku. Podstatná část nedostatků ovšem padá i na konto programátorů a výpočetních organizací.

Tato situace negativně ovlivnila sociologický výzkum. Dostupné programy se staly jedinou cestou k analýze dat. Vývoj se neubíral směrem k hlubší analýze a formulování nových úloh pro samočinné počítače, ale spíše k rozšiřování počtu tabelací — výstupem z počítače se stala obrovská množství tabulek. To má své důsledky. Především je to rutinní vytváření závěrů z každé tabulky, resp. z nějaké míry, která je u ní uváděna. Tím zcela uniká pohled na strukturu dat a s tím spousta informací. Velké množství tabulek vede k tomu, že se hledají cesty, jak z nich informaci získávat. Byly realizovány některé nápady, které práci zpřehlednily a které mohou vést k vylepšení metodologických postupů, jsou-li správně aplikovány. Nízká metodologická připravenost však vedla k absolutizaci takových postupů. Příkladem může být nesporně dobrý nápad s tzv. „znaménkovým schématem“, které se však pro většinu uživatelů stalo jediným zdrojem pro interpretaci. Také postupy „výlovu rybníka“, které byly univerzalizovány a vydávány za postupy testování hypotéz, ale které mohou sloužit jen pro první přiblížení se k datům, jsou výsledkem jednoznačně extenzitně pojaté aplikace počítačů a negativních důsledků její zpětné vazby. Použití počítačů nese s sebou dále značně vysoké náklady, které jsou mnohdy zbytečné a neúčelné. Výzkum je nesporně drahá záležitost, při dnešní nepřipravenosti výzkumu však až příliš drahá.

Velké množství tabulek a s tím spojené náklady mají za následek snahu interpretovat něco z tabulek za každou cenu. Také představa, že čím více tabulek, tím více významných výsledků a tím větší šance na vytváření závěrů, je zásadně chybná a vede ve svých důsledcích k nevhodnému empirismu. Nelze souhlasit ani s názorem, že dobré závěry či dobrá stať nemohou vycházet z jedné či několika málo kontingenčních tabulek. Jedna dobře volená kontingenční tabulka, jejíž vstupy odpovídají

relevantním teoretickým ukazatelům a která je spolehlivě analyzována, může poskytnout více informace než množství tabulek formálně a povrchně hodnocených. Možnost získat snadno nejrůznější kombinace třídění je velkou pomocí pro sociology, ale jen tehdy, je-li toto množství informace uváženo hodnoceno.

Vývoj vztahu k samočinným počítačům je tedy třeba usměrnit na rozšiřování rejstříku užitečných programů a k přípravě těch metod, které umožní jemnou analýzu dat a aplikaci speciálních výsledků matematické statistiky. Značné možnosti nabízejí také simulační postupy; jejich absence v naší soudobé sociologii představuje ještě neodkrytou rezervu. Počítač nesporně znamená pomoc jak v extenzitní, tak i v intenzitní rovině. Dnes už si empirický výzkum bez jeho použití nemůžeme představit. Zásah počítače však zdůrazňuje všechny metodologické nedostatky a snadno může sám způsobit další.

C. Analýza sociologických dat

S předcházejícími body je velmi úzce spojen problém analýzy sociologických dat, a to hlavně pokud jde o jejich statistickou složku. Statistická analýza vychází z cílů výzkumu a je podřízena celé teoretické koncepci; z ní vychází druhá složka analýzy — sociologická analýza a interpretace statistických výsledků.

Statistická analýza dat je formální aplikací počtu pravděpodobnosti; sociologická interpretace spočívá v překladu statistických výsledků (výstupů modelů) do rámce výchozí teorie. O platnosti modelů jsme buď přesvědčeni na základě aplikačního citu a zkušenosti, nebo se o nich přesvědčujeme empiricky, a to buď kumulováním evidence různých šetření, nebo speciálními metodami (testy dobré shody), nebo je konstruujeme vytvářením axiomatických systémů, ze kterých modely plynou jako důsledky. Velice často (obzvláště ve společenských vědách) jsme závislí na aplikační zkušenosti a na důvěře v robustnost techniky (mírné porušení předpokladů nenarušuje teoretické výsledky plynoucí z vlastností exaktního modelu). K takovému přístupu je však nutná hluboká znalost speciálních výsledků teorie matema-

tické statistiky (rozhodnutí o přijetí nebo zamítnutí techniky není ani libovolné, ani jednoduché).

Statistická analýza dat má dvě základní role:

a) ověřování, přijímání a zamítání statistických hypotéz předem formulovaných v teoretické přípravě či plynoucích z empirické zkušenosti předcházejících výzkumů¹⁵ a odhad neznámých parametrů;

b) formulování hypotéz hledáním statistických závislostních vztahů a rozkladem celkové variability dat na nezávislé složky vysvětlující její původ.

Statistická analýza dat je nedílnou složkou každého zpracování empirických údajů. Její budoucnost v sociologii vidím v několika směrech:

1. Vývoj rozmanitých metod a technik, které jsou aplikabilní pouze za použití moderní výpočetní techniky, musí znamenat rozšíření repertoáru; hlavně tu jde o využití teorie mnohorozměrné statistické analýzy.

2. Přechod k modernímu bayesovskému přístupu ve statistické metodologii se promítne i na sociologické aplikace, neboť tento přístup nejlépe odpovídá postupu vědecké inference obecně.

3. Stejně jako v jiných vědách bude třeba budovat modelovou zkušenost s empirickými četnostními výskyty (tj. součást empirických základů pro vědu).¹⁶

4. Používání sekundárních a standardních systematicky publikovaných statistických dat bude vyžadovat zpracování metodiky analýzy takových dat.

5. Lze očekávat rozvoj aplikací diagnosticko-typologických, predikčních a obecných závislostních postupů a modelů.

Sebelepší statistická metoda však ztrácí účinnost, není-li použitelná, což ve většině dnešních případů znamená převoditelnost na počítačový stroj. Vzájemná vazba všech tří aspektů předvídaného vývoje je tu ovšem patrná — statistická metoda je založena na matematickém modelu a je realizována počítačem.

Tři uvedené aspekty jsou natolik pronikavé a důležité, že by se měly výrazně objevit ve vysokoškolské přípravě studentů a vědecké přípravě aspirantů. Zařazení

¹⁵ Důležitým zdrojem pro formulaci statistických hypotéz jsou data získaná z předvýzkumů.

¹⁶ S tím je spojena systematická publikace informací o rozložení relevantních statistických znaků

a vytváření axiomatické argumentace pro tyto modely. Tam, kde modely nelze budovat či přijímat, lze očekávat aplikace a vyvíjení speciálních ne-parametrických technik.

předmětů, jako je matematika, logika, matematická statistika, kurs o samočinných počítačích, kurs o aplikacích matematiky. semináře z analýzy dat apod., by mělo být samozřejmostí výukových plánů. Mělo by být základním opatřením k odstranění vážných nedostatků dosavadního vývoje naší sociologie a samo o sobě by už odstranilo jednu z hlubokých příčin jejího nízkého standardu. Lze se dokonce domnívat, že pro další rozvoj oboru je zařazení těchto předmětů nutnou podmínkou. Důraz na schopnost formalizace i konkrétní aplikace modelů ve výuce takového typu by se kladně projevil ve všech třech zde disputovaných aspektech, a nejen v nich. Z výše řečeného lze vyvodit dokonce závěr, že matematika, ač sama zjednodušuje realitu abstrakcí od mnoha jejích aspektů, vede v důsledku svého nasazení k potřebě fundovaného teoretického základu pro modely, jež vytváří.

Na závěr této části by mělo být znovu řečeno (ač to zní paradoxně), že jednou ze starostí metodologů je přesvědčit ostatní kolegy o tom, že metodologické nástroje jsou prostředkem a že každá úvaha o výzkumu a úvodní porady výzkumných týmů nesmí začínat otázkou „Jak?“, ale musí nutně začít otázkou „Co?“, že je nutné co nejpřesněji stanovit úlohu, cíl, teoretický přístup, kterým jsou podřízeny všechny metodologické prostředky. Pak již vývoj projektu spočívá v stimulativní interakci obou stran.

* * *

3. Speciální metodologické potřeby a zaměření výzkumu volného času

V druhé části této stati byly rozebrány některé aspekty vývoje metod a technik sociologického výzkumu s ohledem na moderní a žádoucí trend matematizace a konstrukce modelů vůbec. Bylo by příliš silným tvrzením, kdybychom prohlásili, že výzkum volného času a kultury má svou

vlastní metodologii, odlišnou a odlišenou od ostatních sociologických specializací. Má však své vlastní a dosti vyhraněné metodologické zaměření, které je odlišitelné od ostatních. Budeme se zde zabývat úrovní metod a technik, přístupové problémy jsou řešeny v teoretických pracích (viz např. Filipcová [2], [3], [5]). Zaměření na analýzu dat a některé problémy s tím spojené mají pak za účel upozornit na otevřené problémy, s nimiž se musíme v této oblasti sociologie postupně vyrovnat.

V čem se odlišuje tato metodologie od metodologie ostatních oborových sociologií? Úhelným kamenem předmětu zkoumání ve výzkumu volného času jsou činnosti volného času a vztah člověka k nim. Základním vztahem člověka k činnostem je určena i struktura referenčního systému znaků ve výzkumu, a to jak po obsahové, tak i po formální stránce — obě jsou pro metodologii podstatné. Jestliže činnost sama už je značným diskriminujícím činitelem, pak přívlastek „volný čas“ velmi specificky odděluje metodologické potřeby oboru. O konstrukci referenčního systému znaků rozhoduje teoreticko-metodologický přístup a konkrétní cíle výzkumu. Zde se můžeme pokusit o shrnutí nejčastějších typů znaků, které se v referenčním systému vyskytují, neboť z nich plyne potřeba konkrétní metodologie, různé typy chyb, způsoby eliminace těchto chyb a nakonec i stupeň exaktnosti, kterého je možno dosáhnout.

A. Faktické znaky

Marxistický přístup k sociologii zdůrazňuje používání faktických znaků při konstrukci referenčního systému znaků.¹⁷ Je jisté značně důležité zkoumat znaky vztahové,¹⁸ vyjadřující vztahy subjektu k objektivní realitě, jejich role ve výzkumu však musí být jasná a daná úlohou a musí být zdůvodněna důkladným metodologickým rozbořem a argumentací.¹⁹ Ve vý-

¹⁷ „Faktické znaky jsou objektivně zjištělné. Jde o jevy, které nastaly, nastávají nebo k jejichž budoucí realizaci lze nalézt hmatatelné důkazy již nyní.“ — Hübischmannová, Rehák [6].

Termín faktický znak je volen, neboť se zdá být přesnější. Nepovažují za vhodné mluvit o objektivních znacích, neboť každá vlastnost je objektivní stránkou předmětu, i když je to objektivní vlastnost subjektu. Také termín exogenní se zdá být nepřesný a nedostatečně široký. Terminologie zde znovu navržená se zdá být vyhovující a výhodná pro praktické cíle operací se znaky.

¹⁸ „Znaky vztahové jsou takové znaky, které vyjadřují respondentův vztah k faktům, jeho hodno-

cení a postoje. Zatímco u faktických znaků vystupuje respondent jako objekt, o němž může podat informaci někdo jiný, u vztahových znaků vystupuje nezastupný subjekt, který musí vyjádřit sám své vlastní hodnotící soudy.“ — Tamtéž.

¹⁹ Jako příklad důležitosti subjektivních názorů, mínění, postojů atd. může být zkoumání odrazu některých pojmů a jevů ve vědomí lidí. Je např. nesporně důležité znát odraz pojmů války a míru ve vědomí lidí; závisí na tom do značné míry osud národu. Informace tohoto typu má velmi důležité aplikační využití při hledání optimálních cest pozitivního působení na světové veřejné mínění apod. K tomu viz Kára, Rehák [8], kde je také

zkumu volného času se vyskytují ponejvíce právě znaky faktické, i když často slouží k analýze a interpretaci vztahů člověka k činnostem. (Z množství času věnovaného určité činnosti můžeme např. usuzovat právě na vztah k této činnosti.) Realizace faktických znaků, tj. údaje o objektivním faktu, se tu objevuje nejčastěji jako výpověď respondentů o jejich činnostech ve volném čase. To ovšem patří k metodologickým pozitivům, neboť zjišťování hodnot faktických znaků je validnější a spolehlivější a jsou také dobrým solidním východiskem pro „vztahovou“ analýzu.

Avšak i zde existuje úskalí — zjišťování takových informací může být totiž provedeno dvojím způsobem:

a) objektivním zjištěním, zda fakt (událost, jev) nastal nebo nenastal (tuto informaci lze mnohdy získat z nezkrslujících zdrojů, nezávisle na výpovědi respondenta);

b) osobní výpovědi subjektu.

V těchto dvou způsobech je ovšem podstatný rozdíl, který se promítá hlavně ve validitě. Zatímco v prvním případě můžeme zjistit údaj přesně, v druhém případě často může dojít ke značnému zkreslení způsobenému vlastnostmi respondenta.²⁰

Některé příklady z praxe výzkumu mohou sloužit jako ukázka dosti značných posunů měřených hodnot.

Ve výzkumu *Pražský koncertní život* byla položena otázka, jak často chodí respondent v sezóně na koncerty, a kromě toho byl respondentům předložen seznam, v němž měli zatrhnout navštívené koncerty. Druhý měřicí postup, i když neposkytuje zcela kvalitní údaje, je přece jen daleko přesnější. I v tomto jednoduchém případě však odpovědi na oba druhy dotazů byly značně rozdílné. Důvodů může být mnoho — případ zaslouží samostatného rozboru.

Jiným případem je výpověď o uložených úsporách při výzkumu romských obyvatel. Respondenti neprozradí skutečnou výši a mají tendenci k výpovědi indikující částku nižší.

Dalším příkladem takového zkreslení jsou výpovědi o známkách u frekventantů večerního studia. Ty se ukázaly statisticky velice rozdílné od objektivně zjištěných průměrů, přestože šetření bylo anonymní.

V přímém měření volného času se používá techniky časového deníku; zde zvláště záleží na formě. Odpovědi mohou být respondentem (i nevědomky) značně zkresleny — důvodem

může být špatné vybavování si činností dne či malý zájem o výzkum atd.

Příprava výzkumného šetření a analýza dat vyžaduje proto maximální pečlivost. (Jestliže takovéto potíže mohou nastat u znaků faktických, co potom můžeme očekávat u znaků, v nichž respondent vyjadřuje svůj vztah k něčemu?)

Pochopitelně, že takovéto rozpornosti nenastávají vždy a že ne všechny znaky tomuto zkreslení nutně podléhají. Před metodologií výzkumu volného času však stojí otevřený úkol, jehož postupné řešení bude nutné: určit ty faktické vlastnosti respondentů týkající se jeho aktivity volného času, které zjišťujeme nezkrslené a které můžeme bez nebezpečí interpretovat, a na druhé straně určit i ty znaky, které jsou nevalidní — jsou respondentem systematicky zkreslovány. U těch pak je třeba hledat metodologické nástroje, které vychýlení eliminují, a to buď vhodnější formou dotazu, nebo nalezením empirických korekčních formulí. První poznatky tohoto druhu vycházejí z výzkumu *Volný čas v Ostravě* (Filipcová [4], Škochová [12]) a z výzkumu *Pražský koncertní život* (L. Hrdý). Takovéto poznatky by měly být soustavně a systematicky publikovány, aby byly dostupné i mimo okruh sociologie volného času, neboť jejich význam má podstatně širší dosah.

B) Znaky kardinální

Většina znaků referenčního systému jsou znaky kardinální, které nalézáme v problematice volného času častěji než jinde. Přitom kvantifikace je tu smysluplná, má přirozený obsah daný předmětem. Dále se ovšem vytvářejí i měřicí aparatury umělé; jejich rozbor však ukazuje, že jsou vhodné, validní a adekvátní teoretickému cíli.

Tento fakt je opět výhodou pro obor. To ovšem neznamená, že za výhodou je považován samotný fakt číselnosti, že číselné měření samo o sobě značí větší exaktnost než měření nečíselné. O tom bylo pojednáno už dříve. Měření číselné, je-li možné, však má — po výběru pevné stupnice — řadu výhod a přináší více informace ve smyslu porovnání vzdáleností na škále apod. Při statistické ana-

proveden rozbor limitů takového postupu. Nelze popřít jeho důležitost, ale také nelze data tohoto typu přeceňovat.

²⁰ Může jít o sebestylizaci, selhání paměti, pocit zahanbení, obavy, osobní uzavřenost respondenta, záporný postoj k výzkumu apod.

lýze dat je možné těchto vlastností využít – máme-li informace o modelu, jenž odpovídá vzniku dat – k formulaci a řešení podrobnějších úloh.

Přirozená kardinalita znaků je opět dána centrálním postavením činností, jejich rolí a přístupem k jejich zkoumání. Charakteristickým rysem znaků v referenčním systému je to, že vyjadřují velmi často počet nebo čas.

1. Výskytovost načítacích znaků, které vyjadřují počet (např. funkcí aktivit, aktivit volného času respondenta, počet zájmových položek, počet návštěv kina či divadla, počet dětí nebo členů rodiny apod.), četnost výskytu jevů atd. se popisují tzv. diskrétními pravděpodobnostními modely, které tvoří zvláštní součást teorie matematické statistiky. Analýza dat je značně závislá (zde asi více než jinde) na správnosti použitého modelu. Upřesnění znalostí o modelech, ať už teoretické nebo empirické, má za následek značné upřesnění závěru. Například znalost modelu, podle kterého se řídí návštěvnost koncertů, by značně upřesnila odhad jejich počtu, údaj pro aplikační i teoretické závěry jistě cenný. Jedním směrem práce na rozvoji metodologie bude tedy problematika aplikace diskrétních modelů chování dat a kumulace empirických zkušeností s modely.

2. Analýza časových údajů, které charakterizují množství času věnovaného určité činnosti, je založena hlavně na údajích časového deníku.²¹ Tyto údaje umožňují nejen podrobnou analýzu časové hodnoty v kontextu vztahů respondenta a aktivity, ale také postavení činností v celé struktuře volného času respondenta a vztahů mezi jednotlivými činnostmi. Časový deník je záznamem zvláštního typu stochastického procesu, jehož periodický charakter může být empiricky zkoumán a může přinést informaci o vztahu respondenta k činnostem vzhledem k jednotlivým dnům týdne, vzhledem k opakovatelnosti v čase, vzhledem k vývoji periodicity v průběhu roku, ale i nestacionaritě chování tohoto procesu vzhledem k ontogenezi člověka a

vzhledem k vývoji společnosti či sociálních skupin, jichž je členem.

Kromě těchto dvou přirozených číselných charakterizací máme ještě další.

3. Kardinální měřicí stupnice, které nejsou dány přirozeně, ale vznikají konstrukcí měřících prostředků (např. baterií otázek), nejsou sice typické pro výzkum volného času a kultury, domnívám se však, že tento obor má značný předstih, a to právě v teoretické připravenosti pro taková měření, neboť ta je pro konstrukci měřících postupů a měřících stupnic nutná.

4. Více než jinde se zde počítá s rozvíjením smysluplných kvantifikací ohodnocením různých položek, tj. aplikací metod posuzovatelů a škálovacích postupů vůbec. Tato potřeba je dána nejen povahou věci, ale i tím, že tato dobře teoreticky připravená disciplína takové netriviální postupy přímo vyžaduje; je schopna takové postupy jednak v plné síle teoreticky podložit, jednak je i využít.²² Jde zde hlavně o snahy o objektivní posouzení např. důležitosti činností, objektivní funkčnosti aktivit (zdravotní funkce), hodnoty uměleckého výtvaru apod. Tyto metody se používají jednak pro ohodnocení položek samotných a jejich zařazení do poznávacího procesu, jednak pro ohodnocení a konstrukce stupnic, které pak slouží jako měřicí prostředky při zkoumání respondentů. Práce na takovém úkolu je však velmi náročná a málo vděčná, neboť vyžaduje velmi mnoho metodologických kroků nutných pro zajištění objektivnosti. (Postup je obdobný postupům vytváření postojových stupnic.) Z analýzy dat výzkumu volného času jednoznačně vyplývá požadavek adresovaný metodologii – vytvořit metodiku takové kvantifikace.

Kvantitativní aspekty znaků používaných v referenčních systémech umožňují použití metod mnohorozměrné statistické analýzy – ta znamená možnost analýzy souvislostí a vztahů v celé šíři a bohatosti reality. Zde je však opět na místě zdůraznit, že statistická mnohorozměrná analýza odhaluje pouze empirické vztahy a korelace a že jak vstupy do ní, tak

²¹ Dimenze času se v jiné podobě projevuje ve zkoumání trendů, časových řad a vývoje. To ovšem platí obecně a je celkovým rysem moderního přístupu (viz Filipcová [5]).

²² Jiné obory marxistické sociologie mohou v tomto směru sociologii volného času a kultury mnohé

závidět. Příkladem může být sociologie etnika a sociologie války a míru, jejichž metodologií mohou částečně posoudit; na druhé straně sociologie města a sociologie práce a řízení mají mnoho společných rysů se sociologií volného času a kultury.

i interpretace jejich výsledků je záležitostí teoretického východiska a cíle. Čím více proměnných však zahrneme do analýzy, tím menší nebezpečí nepravých korelací a následných chybných interpretací může nastat.

C) Základní soubory

Zajímavým problémem z hlediska metodologie a aplikace matematické statistiky je typ základních souborů a úloh při plánování výběrových šetření, které z něho plynou. Základní soubory mohou totiž být definovány jako soubory osob majících nějaký zvláštní vztah k určité činnosti: např. návštěvníci koncertů, kin nebo výstav, určitého typu koncertu, určitého filmu nebo výstavy. Předmětem zkoumání je v těchto případech určitá specifická činnost a základním souborem je soubor jedinců, kteří tuto činnost vykonávají. Tento případ s sebou nese enormní a pro výzkum volného času a kultury specifické metodologické potíže, neboť taková populace bývá rozptýlena mezi obyvatelstvem a její identifikace je možná pouze při realizaci té které činnosti (zájemci o malířství při návštěvě v galeriích, návštěvníci divadel při představení, návštěvníci koncertů při koncertech apod.). Tento aspekt vede k formulaci úloh jak v rovině teorie, tak v rovině praxe výběrových šetření. Úlohy a jejich řešení vedou k nestandardním metodám výběru i analýzy dat, které musí být při vyhodnocení a interpretaci respektovány. Jde přitom o matematicko-statistické modely výběru s nestejnými pravděpodobnostmi zahrnutí jednotky do výběru (tyto pravděpodobnosti jsou předem neznámé), které vedou na váženou analýzu výsledků měření.

Řada těchto případů je také závislá na anketě, jejíž metodologické hodnocení a zpracování je prozatím na velmi nízké úrovni. Analýza dat získaných anketou je velmi obtížná. Data nejsou zobecnitelná, pokud nemůžeme použít podpůrnou informaci z nějakých nezávislých zdrojů, která by umožnila aplikaci speciálních odhadových technik.

Výčet problémů není úplný; úkolů, které je třeba řešit, je mnohem víc. Domnívám se však, že v oblasti metod a technik analýzy dat zahrnuje tento výčet hlavní oblasti problémů a že jde o úlohy, jejichž

potřeba se opakovaně jeví v průběhu výzkumů. Metodologové specializující se v tomto oboru mají tedy dost úloh, které jsou žádané, nutné, užitečné a nejsou v žádném případě nezajímavé.

4. Závěr

Někdy lze špatnou metodou získat správný závěr, možná, že se to stává i často. Dostáváme správné závěry i metodami nevhodnými, zastaralými a ne nejlepšími, dokážeme-li nedostatek metody překonat aplikačním citem a teoretickou erudicí. Nikdy ovšem v takovém případě nevíme, na čem jsme. Často věříme metodě jen proto, že neznáme jinou a lepší. Jsme spokojeni na dané úrovni metodologického poznání a nedáme se přesvědčit, že existují jiné, lepší postupy. (Je to snad naše pohodlnost či lpění na něčem, s čím jsme se pracně seznámili?) Nejistoty, které plynou ze špatně volených metod, jsou ovšem mnohdy zbytečné — terapie spočívá v lepší a odbornější metodologii.

V této stati jsem se pokusil přispět k analýze příčin celkově nevyhovujícího stavu v naší empirické sociologii. Pokusil jsem se také o inventarizaci problémů sociologické specializace výzkumu volného času a kultury, a to pouze v jednom jeho aspektu — v problematice metod a technik analýzy dat. Myslím, že k překonání tíživých aspektů, ať už jde o nedostatečnou úroveň plynoucí z naší nechuti přiznat sociologii, co její jest (to jest náročnou a pilnou pracovní zaujatost na celém širokém spektru úkolů od teoretického vyjasňování základních pojmů až po každodenní organizační, výpočetní a podobnou rutinní práci), nebo o nezpracované oblasti, zákonitá bilá, ještě nepokrytá místa atd., je třeba soustředěného systematického úsilí. K Polyovu výroku „Chcete-li se naučit plavat, směle jděte do vody, chcete-li se naučit řešit matematické úlohy, prostě je řešte!“ můžeme dodat: „Chceme-li odstranit své nedostatky, začneme na nich pracovat!“ Tím ovšem nechci říci, že se v některých oborech na odstraňování nedostatků již nepracuje. Například právě při výzkumu sociologie volného času a kultury se intenzivně projevuje snaha o postupné pokrytí oněch bílých míst. Inventarizace třetí části stati má tomuto úsilí napomoci.

Прекопávání obtížů konkrétních sociologických výzkumů je věcí jednak dlouhodobou, jednak krátkodobou. Dlouhodobě záleží hlavně na výchově nastupující vědecké generace — studentů a aspirantů; krátkodobě na účelném sestavování týmů a odborné vědecké opozitice. Jeden z předpokladů už je dán — je to redukce velkého počtu neúčelných či samoučelných výzkumů na nutné, užitečné a společensky relevantní úlohy.

Úvahy této stati vycházejí z mých zkušeností z metodologické spolupráce na širokém spektru různých sociologických úloh. Jejich účelem nebylo vzbudit dojem, že jiné problémy než ty, o kterých byla řeč, nejsou relevantní. Domnívám se však, že rozebírané problémy patří k těm nejdůležitějším.

Literatura

- [1] Čížek F.: *K marxistické metodologii v sociálních vědách*, Sociologický časopis 5, 1971, s. 559—569.
- [2] Filipcová B.: *Člověk, práce, volný čas*, Praha, Svoboda 1967, 150 s.
- [3] Filipcová B.: *Sociologie volného času a společenská intervence*, Sociologický časopis 1, 1970, s. 1—9.
- [4] Filipcová B. a kol.: *Výzkum volného času a kultury I.—VII.* SÚ ČSAV 1970, Praha.
- [5] Filipcová B.: *Cíle a teoretické předpoklady komparativního výzkumu volného času*, referát na kolokviu o teoretických a metodologických problémech zkoumání socialistické sociální struktury. Smolenice 8.—10. XI. 1971.
- [6] Hübschmannová M., Řehák J.: *Etnikum a komunikace*, Sociologický časopis č. 6, 1970, s. 548—559.
- [7] Hrdý L. a kol.: *Volný čas v ČSSR I—III*, SÚ ČSAV, Praha 1969.
- [8] Kára K., Řehák J.: *Postavení války a míru ve vědomí lidí*, Sociologický časopis č. 5, 1971, s. 526—544.
- [9] Kára K., Řehák J.: *Příspěvek k metodologii mezinárodních komparativních výzkumů*, Sociologický časopis č. 2, 1972, s. 183—192.
- [10] Řehák J.: *Poznámky k analýze sociologických dat*, Sociologický časopis č. 4, 1971, s. 425—434.
- [11] Řehák J.: *Definice měření ve společenských vědách*, Sociologický časopis č. 6, 1971, s. 638—648.
- [12] Škochová J.: *Meze a možnosti techniky časového snímku ve výzkumu volného času*, diplomní práce na FSVP UK, 1969, nepublikováno.
- [13] Urbánek E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, Sociologický časopis č. 1, 1971, s. 25—36.
- [14] Zich F.: *Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii*, Sociologický časopis č. 2, 1972, s. 140.

Резюме

Ржегак Я.: К современному состоянию нашей социологической методологии и к некоторым требованиям исследования свободного времени

Социологическая методология в последнее время проходила одинаковое начальное развитие детских болезней как и вся социология вообще. В статье приведены некоторые аспекты развития социологической методологии.

В первой части указываются разные уровни методологии и их взаимное отношение и также указываются две ярко выраженные тенденции: с одной стороны это все большая степень приращения формальных, т. наз. точных приемов, и с другой это заимствование методов между отдельными науками взаимно при современной специализации и разработке специфических задач отдельных ветвей внутри научных дисциплин.

Вторая часть («Заметки к четко выделяющемуся аспекту математизации в социологической методологии вообще») имеет три подчасти. Подчасть А) — «Методология и математика» содержит размышления о приложениях математики и о понятии «точность» и подчеркивает необходимость поиска отношения, методов и целей, и необходимость подчинения методологии требованиям. Подчасть В) — «Применение автоматических вычислительных машин» анализирует развитие отношения «социологическое исследование — вычислительная техника», которое является неудовлетворительным. Возможности применений автоматических вычислительных машин далеко не использованы и они могут расширяться главным образом в области внедрения новых программ, сложных приемов и симуляционных техник. Значительное однообразие программ и неадекватные выходы обратно очень отрицательно повлияли на исследовательскую методологию. Подчасть С) обращает внимание на некоторые аспекты анализа социологических данных и на потребности и развитие в будущем. Все три дискуссируемых аспекта современной методологии вместе тесно связаны.

В третьей части «Специальные методологические требования и направление исследования свободного времени» обдумываются некоторые аспекты уровня методов и техник анализа данных исследований этой области. Краеугольным камнем предмета исследования являются деятельности свободного времени и отношения человека к ним. Из этого выведены также свойства референционной системы знаков, которая обычно используется, — из ее специфических черт тогда вытекают и требования, предъявляемые к методологии исследования досуга и к ее развитию. Дело идет преимущественно о фактических и кардинальных знаках, что влечет за собою определенные выгоды, но и некоторые другие требования. Смотря по отношению к деятельности возникают разные основные совокупности, интересующие нас. Так как эти популяции в редком

виде рассеяны среди жителей и они доступны только осуществляя исследуемые деятельности, то для их исследования нужно применить специальные техники отбора.

Заключительная (четвертая) часть касается путей к улучшению общего уровня нашей методологии.

Summary

Rehák J.: Comments on the Contemporary State of Our Sociological Methodology and on Some Needs of Leisure Research

Of recent years, sociological methodology has gone through the same initial development of "child's complaints" as all sociology in general. The present paper discusses only some aspects of the development in sociological methodology.

Part I discusses not only various methodological levels and their relations but also two significant trends: 1. the growing extent of applying formal, exact procedures and 2. the adoption of methods used by other sciences, due to the contemporary specialization and elaboration of specific tasks of individual branches within scientific disciplines.

Part II ("Comments on the Significant Aspect of Mathematization in Sociological Methodology") has three subparts. A) "Methodology and Mathematics" comprises considerations about the application of mathematics and about the concept of "exactness"; the necessity of searching for relations, methods and goals, as well as the subordination of methodology to the respective requirements are emphasized. B) "Application of Computers" analyses the development of the relation, "sociological research—com-

putation technique" which is unsatisfactory. The possibilities of applying computers have by far not been utilized and may be extended particularly by introducing new programs, complex procedures and simulation techniques. A considerable uniformity of programs and inadequate outputs had a most negative retroactive effect upon research methodology. Subpart C) calls the reader's attention to some aspects of the analysis of sociological data and to the future needs and development. All the three discussed aspects of contemporary methodology are closely interconnected.

In part III, "Special Methodological Needs and the Orientation of Leisure Research", some aspects of the level of the methods and techniques applied in analysing the research data in this area are considered. Leisure activities and the relation of people to these represent the corner-stones of the research subject. Therefrom, also the qualities of the usually applied reference system of variables are derived; its specific features also give rise to the requirements made on the methodology of leisure research and its development.

It is primarily the question of factual and cardinal variables that brings certain advantages, but also some further requirements. We are interested in various basic samples arising with regard to the relation to activities. Since these populations are sparsely diffused among the population as a whole and are available only in realizing the examined activities, special sampling techniques must be used in their research.

The concluding Part IV discusses some ways to improving the general level of our methodology.

Jiří Večerník, *Problémy sociologie spotřeby*

Není příliš obvyklé /informovat na stránkách Sociologického časopisu o pracích, jež vycházejí v podstatě jako interní tisky a mají tedy omezenou publicitu. Uvážíme-li však, jaký dluh má naše sociologie v oblasti analýzy ekonomického života společnosti, bude snad pochopitelné, proč věnují pozornost studii Jiřího Večerníka *Problémy sociologie spotřeby* (vydal Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha 1971, s. 205). Večerníkova studie je pozoruhodným, i když místy diskusním pokusem právě o *sociologickou* analýzu některých základních ekonomických a sociálně ekonomických procesů, jež významnou měrou spoluutvářejí životní styl společenských tříd, vrstev i individuů v rámci určité společnosti. Autor vychází z oprávněného zjištění, že dosavadní analýzy spotřeby (a přiznejme, že i většina marxistických) vycházejí z úzké psychologické nebo ekonomické orientace, přičemž sociální souvislosti jsou pouze předpokládány, „postulovány“, nikoli však analyzovány. Práce je v tomto ohledu vlastně prvním pokusem chápat spotřebu jako „výslednici pohybů v různých sférách a na různých úrovních socioekonomické reality“, tedy jako jev historický, ekonomický i sociální, jako produkt určité sociální struktury i jako mechanismus spoluutvářející její významné charakteristiky.

Práce je logicky rozčleněna do tří na sebe navazujících oddílů — *Potřeby, Rozdělování, Spotřeba*. V první části autor problematiku potřeb vědomě redukuje na analýzu potřeb materiálních („potřeb, které se vztahují ke světu zboží, k výrobkům běžně dosažitelným na trhu moderní společnosti“), což mu umožňuje soustředit se především na ekonomický koncept potřeb, i když jistou pozornost věnuje i pojetím speciálně psychologickým (např. v kritické analýze známé Maslowovy klasifikace apod.). Základní autora idea, vyvozená z kritiky koncepcí „umělého vytváření potřeb“ a pojetí potřeb jako „produktů výroby, trhu a reklamy“, je zacílena proti zjednodušujícím dichotomickým, binárním či dualistickým klasifikacím. Fakt sociokulturní determinace potřeb i způsobů jejich uspokojování vede autora k závěru, že „v tomto smyslu jde stále o potřeby základní, ať jsou proti primitivnímu stavu uspokojovány na jakkoli vysoké úrovni“ (s. 20). Je sympatické, že výchozí osová idea je formulována takto jednoznačně, nemyslím však, že jde o formulaci nediskusní. Už v samotném procesu formování potřeb jsou implicitně obsaženy určité hierarchie, určité so-

ciálně určené „preferenční vzorce“, které jsou nadto empiricky postižitelné. V tomto ohledu je výchozí idea právě sociologicky nedotažená.

V další části, která je nazvána *Sociologie potřeb*, se autor zamýšlí nad formativními vlivy společnosti, společenských tříd, vrstev a sociálních skupin na utváření potřeb a věnuje kritickou pozornost například známé koncepci Halbwachsově, která je velice pregnantně konfrontována s pojetím Marxovým. Pozoruhodné jsou úvahy o funkci primárních skupin v procesu utváření potřeb a uspokojování. Zdá se však (a budiž mi dovoleno jisté profesionální zaujetí), že právě abstrakce od „mikrosociologických“ souvislostí autora vede k poněkud zjednodušenému výkladu například funkce sousedství jako činitele při formování potřeb (s. 56). Lze ovšem souhlasit jak s tím, že „neznáme míry participace osobních a neosobních kontaktů na formování potřeb“ (s. 55), tak i s tím, že „potřeba participace na celospolečenských hodnotách, potřeba revolty proti tradicionalismu komunity (jež může být v tomto případě představována rodinou, přátelskou skupinou nebo pracovním kolektivem, prostředím bydliště či sociální vrstvou) může dominovat nad její sociální kontrolou a stát se rozhodujícím činitelem“ (s. 68). Respektujeme-li autorem několikrát akcentovanou tezi, že právě socialistická společnost disponuje řadou mimoekonomických nástrojů k utváření nového životního stylu, mohla by se právě zde společensky efektivně projevit kooperace mezi sociology zabývajícími se ekonomickým životem společnosti, malými skupinami a sociálními psychology, kooperace, jež by překonávala jednostrannosti jak „autonomistických“, tak „marketingových“ přístupů k životnímu stylu. „Socialistická alternativa společenského vývoje otevírá perspektivy širokého rozvinutí kreativních potencií lidí, které převrátí tento vztah (jde o vztah mezi tzv. umělými potřebami a krizí vytváření nových potřeb v kapitalistické společnosti) tak, aby novým způsobem stimuloval společenský, ekonomický i obecně lidský rozvoj“ (s. 74).

Kapitola věnovaná rozdělování je pozoruhodná jak z hlediska teoretického, tak z hlediska množství použitého a zhodnoceného empirického materiálu (mám jisté pochyby, snad pro neúplnost odkazu, o korelacích mezi příjmem, složitostí práce a vzdělání v ČSSR a USA na s. 105). Autor se nevyhýbá — a v tom je jeden z výrazných kladů práce — ani „přízemním problémům“, které byly dosud spíše ve středu zájmu publicistiky než

sociologie. Jde například o otázky stimulační funkce vyšších příjmů (s. 108), „černých“ příjmů, natalitního klimatu apod. Závěrečná část o spotřebě se pak zabývá pojetím spotřeby, analýzou spotřebního chování, spotřebitelskou rolí a spotřebou ve společnosti. Zde jsou formulovány zajímavé myšlenky o integrační a diferenční funkci spotřeby ve vztahu k životnímu stylu.

Pro celou Večerníkovu práci je charakteristické to, že se mu daří komplexní sociologický přístup, který překonává jednostrannost ekonomismu, psychologismu i radikálního sociologismu, nejen proklamovat, ale důsledně realizovat. Autor využívá rozsáhlé literatury, kterou důsledně marxisticky hodnotí, a nenechává se strhnout k lacinému cejchování. Práce je napsána velmi kultivovaným jazykem, misty však pro čtenáře až příliš (a někdy nefunkčně) náročným. Lze ji doporučit všem, kdo se zajímají o sociologické problémy ekonomického života, životního stylu a životní úrovně, k diskusii a kompetentnímu posouzení, o což autor ostatně v závěru studie žádá.

Nakonec snad jedna obecnější poznámka. Ačkoliv autor přísně diferencuje mezi rozdílnými společensko-ekonomickými formacemi a nikde se nenechává ovlivnit povrchními úvahami o „vyspělých“ či „moderních společnostech“ en bloc, jde přece jen o úvahy a analýzy, které se vází na problémy spotřeby v zemích, jež dosáhly určitého ekonomického standardu. Dnešní třídní rozdělení svět však s sebou vleče obrovské břemeno bída, hladu a neuspokojených elementárních potřeb v zemích tzv. třetího světa. Je proto sympatické, že se autor nesnaží vytvářet jakousi univerzální, všepłatnou sociologickou teorii spotřeby, ale pouze teoretické a metodologické předpoklady pro další analýzy jejich historicky určitých forem. Tento první krok, který Večerník ve své práci udělal, je možno právem pokládat za zdařilý.

Milan Petrusek

Petr Suprun, Efektyvnist' vykorystannja bjudžeta času (Účinnost využívání časového rozpočtu)

Kyjev, „Naukova dumka“ 1970, s. 158.

Práce je shrnutím komplexního výzkumu způsobu života v Gorlovce (jedno z nejvýznamnějších center Donbasu, podle sčítání lidu 1970 má 335 000 obyvatel), provedeného z hlediska výrobních potřeb uhelného průmyslu. Jak uvádí člen Akademie věd Ukrajinské sovětské socialistické republiky S. M. Jampol'skij v předmluvě, účastnilo se práce na tomto výzkumu 3700 lidí a zkoumáním bylo podrobeno 2727 otázek. Na základě tohoto výzkumu, který se prováděl po dobu 5 let (1965–1969), bylo dosaženo zlepšení organizace práce v dolech i v městském hospodářství, které již přineslo úspory v částce asi 2 milióny rublů, ačkoli ještě zdaleka nebyla realizována všechna doporučení. Pro

výzkum bylo použito celé řady výzkumných metod (dotazníkové šetření, chronometráž, deníky časového rozpočtu aj.) u mnoha tisíc pracujících Gorlovky. Publikovaná kniha shrnuje pouze menší část výsledků. Autor se především zabývá otázkami vědecké organizace práce přímo ve výrobním procesu a zjišťováním vlivu jednotlivých přírodních faktorů a faktorů organizace práce na produktivitu práce. Z našeho hlediska větší význam má detailní výzkum mimopracovní doby strávené v podniku (horníci v SSSR mají šestihodinovou denní pracovní dobu, která se však počítá až po nástupu na pracovní místo v šachtě), která zahrnuje obdržení denního úkolu a nařadí, převléknutí do pracovního oděvu, dopravu od brány závodu a povrchových objektů na vlastní pracoviště v dole aj. Vzhledem k tomu, že se tato doba nezapočítává do pracovní doby, nevnují jí podniky náležitou pozornost a mezi jednotlivými podniky existuje značná diference v délce tohoto času (zhruba od 1,25 do 3 hod.). Autor rozkládá mimopracovní dobu v podniku na jednotlivé prvky, zjišťuje jejich trvání a vyčísľuje pomocí matematických metod — především multifaktorové analýzy — jejich vliv na produktivitu práce. Konkrétní doporučení, vyvozená na základě této analýzy především v otázce vnitropodnikové dopravy a organizace služeb, byly nejpodstatnějším přínosem pro dosud realizované zvýšení produktivity práce.

V dalším oddíle přechází autor ke zkoumání vlivu mimopracovní doby mimo podnik — konkrétně volného času — na produktivitu práce. Jeho rozbor dospívá k následujícímu matematickému vyjádření závislosti a produktivity práce v dolech na jiných faktorech časového rozpočtu a sociálně demografických ukazatelích:

$$\begin{aligned} \bar{P} = & 1,02 + 0,051 W - 0,00071 W^2 + 0,244 T - \\ & - 0,027 T^2 + 0,061 y + 0,012 t_0 - \\ & - 0,012 t_1 - 0,029 t_2 - 0,029 t_3 - \\ & - 0,021 t_4 (+) 0,005 t_5 - 0,0000052 t_6 + \\ & + 0,009 T_{\text{leis}}. \end{aligned}$$

kde $\bar{P}$ je průměrná produktivita práce horníků — t, směna;

W je věk pracovníků — let;

T je doba zaměstnání — let;

y je úroveň vzdělání — tříd;

t_0 je čas produktivní práce — min/den;

t_1 je mimopracovní doba ztrávená na šachtě — min/den;

t_2 je mimopracovní doba mimo šachtu spotřebovaná na dopravu — min/den;

t_3 je čas věnovaný domácím pracím — min/den;

t_4 je čas ztrávený návštěvou podniků služeb (obchod, komunální služby, restaurace) — min/den;

t_5 je čas potřebný k uspokojení fyziologických potřeb (spánek, jídlo) — min/den;

t_{leis} je volný čas — min/den.

Obdobným způsobem je zjištěna závislost volného času (a to zvláště u pracovníků různých profesí a zvláště volného času ve všední den a v neděli) na faktoru věku, počtu členů rodiny, počtu odpracovaných let a prů-

* Na místě + uvedeného v závorce je v knize —, což je patrně chyba, jak vyplývá z logického roz-

boru vzorce i dílčího vzorce uvedeného tamtéž a stanovujícího výlučně vliv t_1 .

měrného příjmu. Všechny tyto faktory hrají výraznou úlohu při formování volného času. Akademik Jampoľskyj v předmluvě uvádí, že byl propočten také vliv jednotlivých prvků volného času na produktivitu práce (např. sledování televize, četba novin a knih, návštěva kina, kulturních zařízení apod.).

Dosažené výsledky jsou samy o sobě velmi zajímavé, ovšem na druhé straně stavi do popředí otázku o dalším užití výsledků matematické analýzy empirických údajů. Autorům se podařilo, jak již bylo řečeno, dosáhnout zvýšení produktivity díky lepší organizaci práce v podniku, snížení doby dopravy do zaměstnání a zpět v průměru o 12 minut aj., avšak závěry týkající se komplexnějších sociálních otázek a jejich vztahu k produktivitě práce se zdají být zjednodušující. Autor například tvrdí, že prodloužení skutečného racionálně využitého volného času o 32 minut denně by přineslo zvýšení produktivity práce rubačů o 1 tunu denně. Zároveň uvádí, že optimálním časem pro uspokojování fyziologických potřeb (jídlo, spánek, bez hygieny) razičů je 435 minut denně proti fakticky spotřebovaným 489 minutám, což snižuje produktivitu práce. Z takových tvrzení by pak bylo možno odvodit závěr, že stačí posunout nejoblíbenější televizní

pořady do pozdějších večerních hodin, čímž by se zkrátila doba spánku a dosáhlo optima, volný čas by se prodloužil o kýzených 32 minut a produktivita práce by stoupla. Absurdita tohoto závěru je zřejmá a autor k němu pochopitelně nikde nedochází. Logická chyba ovšem není v konečném závěru, ale spočívá už v absolutizování významu zjištěných kvantitativních hodnot. Je více než pravděpodobné, že optimální doba pro spánek a jídlo je optimální proto, že méně spí a méně času věnují jídlu nejmladší a nejaktivnější lidé, a je velmi pravděpodobné, že dočasná aktivita tohoto druhu může mít například nepříznivý vliv na jejich zdravotní stav. Stejně tak větší množství volného času u kategorii s nejvyšší produktivitou je způsobováno celou řadou sociálních faktorů, z nichž do pozorování byl zahrnut pouze zlomek. Navíc je třeba brát v úvahu, že korelace zjištěné mezi sociálními jevy v daném okamžiku nemohou vypovídat o trendech při změnách těchto faktorů.

Můžeme shrnout, že kniha je výsledkem ve své šíři dosti unikátního výzkumu, který přinesl dobré praktické i zajímavé teoretické výsledky, které však vyžadují ještě dalšího a hlubšího rozpracování a překonání „matematického opojení“.

Ivan Savický

V. I. Bolgov, (ed.): Problemy bjudzeta vremeni trudjaščichsja (Problémy časového rozpočtu pracujících)
Moskva, Nauka 1970, s. 216

Sborník 10 studií je rozdělen do 4 oddílů: *Všeobecné problémy, Konkrétní sociální problémy, Struktura časového rozpočtu pracujících a Bibliografický přehled*. Ústřední místo ve sborníku zaujímá studie V. I. Bolgova: *Kategorie času v sociálním měření a plánování a problém úspory času* (s. 7–71). Na tuto studii bezprostředně navazuje stať V. I. Zanina *Časový rozpočet pracovní doby* (s. 150–162). Bolgov vychází z toho, že čas je základním měřitelným a srovnatelným prvkem mnoha sociálních procesů a je schopen vyjádřit jejich kvantitativní a kvalitativní aspekty. Zároveň však varuje před použitím časových údajů bez hlubší filosofické koncepce společenských procesů, z níž je třeba odvodit kritéria kvalitativního hodnocení. Ze závěrů vztahujících se ke konkrétním otázkám analýzy časového rozpočtu bychom chtěli upozornit alespoň na širší interpretaci „pracovní doby“ jakožto doby nejenom práce v zaměstnání, ale i v osobním hospodářství a v domácnosti, což všechno autor považuje za společensky nutnou práci (tato problematika je podrobněji rozvinuta také u Zanina). Otázka má značný praktický význam pro hospodářské a sociální plánování, jak je vidět například z toho, že podle údajů sčítání lidu z r. 1959 pohlcovalo domácí hospodářství 10,7 % všech pracovních sil, kdežto při přepočtu podíl domáčího hospodářství na celkové pracovní době v tomto širším pojetí to je 44,2 %. Z dalších závěrů je zajímavé metodologické rozlišení užití časového rozpočtu jakožto svérázného modelu osobnosti a časové bilance jakožto modelu celé společnosti nebo větších kolektivů (město, podnik apod.). Bolgov věnuje velkou pozornost otázkám klasifikace jednotlivých aktivit a vytvoření racionálních dělení časového rozpočtu. V. D. Patrušev se stručně zabývá praktickými aplikacemi výsledků zkoumání časových rozpočtů. Další stati jsou rozpracovány na základě konkrétních empirických výzkumů, které jsou však bohužel nestejně důkladně vyhodnoceny. V. G. Bajkovová a R. A. Zlotnikov se zabývají otázkami působení vzdělání a vzdělávání dospělých na celkové postojе pracujících. I. P. Trufanov hledá základní charakteristiky způsobu života na základě údajů o časovém rozpočtu. V. I. Bolgov a V. P. Smolencev informují o výsledcích výzkumu časového rozpočtu kolchozníků Marijské ASSR a J. M. Kokarev a další o specifiku

časového rozpočtu obyvatel průmyslového města za polárním kruhem.

Urbanizacija i rabočij klass v uslovijach naučno-techničeskoj revoljucii (Urbanizace a dělnická třída v podmínkách vědeckotechnické revoluce)
Moskva, Sovetskij Fond Mira 1970, s. 560. Rozmnoženo, anglická resumé, s. 526–559.

Sborník připravený *Ústavem mezinárodního dělnického hnutí* na základě materiálu stejnojmenného symposia, které se konalo v roce 1969 v Moskvě, je rozdělen do tří částí. První část obsahuje příspěvky shrnující základní i speciálnější teoretické otázky přístupu k urbanizaci jako fenoménu. Autoři prosazují širší přístup k chápání města. Jejich snahou je překonat pojetí města především jako shluku průmyslu, který přitahuje pracovní síly z venkova, a pochopit hierarchii měst v širších souvislostech, které formulují v termínech teorie informace. Tato snaha je pochopitelná vzhledem k tomu, že, jak ukazují například výsledky sčítání lidu v SSSR v roce 1970, skutečně dochází ke změně charakteru migračních proudů: dosavadní hlavní směr migrací z venkova do měst postupně slábne a většího významu nabývá migrační pohyb mezi městy. Vnitřní zákonitosti tohoto pohybu nejsou však dosud dostatečně prozkoumány. Zvláště příspěvek O. N. Janického je velmi vážným pokusem vypracovat teoretickou základnu pro posouzení těchto nových jevů. I když jeho příspěvek a další příspěvky nemůžeme považovat za „hotový produkt“ je nesporné, že otevírají velmi slibnou cestu pro další zkoumání.

Ve druhé části sborníku je soustředěno 14 příspěvků týkajících se podrobnějšího zkoumání urbanizačních procesů v podmínkách Sovětského svazu. Autoři se dotýkají celé řady závažných problémů: změn v sociální struktuře sovětské dělnické třídy z hlediska rozšiřování jejích hranic (L. A. Gordon, E. V. Klopov), koncentrace městského obyvatelstva a problémů „optimálního města“ (V. I. Perevedencev), vlivu jednotlivých faktorů na migrační procesy i na způsob života atd. Tato část obsahuje velké množství faktického materiálu z empirických výzkumů i z teoreticky závažné analýzy běžných statistických dat. Neomezuje se však na faktografii, nýbrž klade v této souvislosti širší teoretické otázky zásadního významu, jako například otázku překonávání třídních rozdílů za socialismu, otázku vztahu územního rozložení obyvatelstva a výroby, výhod a nevýhod příliš velkých měst a urbanizovaných oblastí, jejich

vlivu na demografické procesy atd. Obě tyto části tvoří mimořádně bohatý zdroj teoretických plodných, dosud však diskutabilních podnětů pro další výzkum.

Poněkud jiný charakter má část třetí, která se zabývá otázkami urbanizace v kapitalistických a rozvojových zemích. Především je nutno podotknout, že pouze tři příspěvky (J. D. Michajlov, *Sociální aspekty rozvoje městských aglomerací USA*, B. P. Kutjev, *Volný čas dělnické třídy v kapitalistických zemích* a V. M. Gochman, *Urbanizace a růst měst*) se zabývají bezprostředně otázkami rozvoje měst v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích. Je pochopitelné, že jde v podstatě o dílčí pohledy, které zdaleka nemohou obsáhnout celou širokou a dnes velmi aktuální problematiku. Stejně tak jediný příspěvek o indických městech či jediný příspěvek o jihoamerických městech nemůže postihnout příslušné problémové okruhy. Zdařilejší je výzkum formování měst v Africe, a to především v JAR (4 příspěvky). Závěrem můžeme říci, že sborník nesporně vyžaduje hlubšího zamyšlení všech, kdo se zabývají otázkami urbanizace a sociálních proměn, které jsou s nimi spojeny.

Francisc Albert: Dialog cu timpul liber
(Dialog s volným časem)
București, Editura politică 1970, s. 273.

Autor shrnuje materiály rumunských výzkumů o volném čase a prezentuje výsledky vlastního výzkumu volného času zaměstnanců velkých průmyslových podniků. V první kapitole jsou rozebrány údaje časových rozpočtů a zkoumány zdroje rozšíření volného času na úkor méně hodnotných složek mimopracovní doby. V další kapitole se autor věnuje otázce definice volného času a jeho postavení v celém životě společnosti a člověka. Třetí kapitola, převážně empirická, rozebírá jednotlivé složky volného času v užším slova smyslu. Autor se zde zabývá především otázkami vzdělávání ve volném čase a konstatuje velmi výrazné rozdíly mezi lidmi s ukončeným osmitřídním nebo nižším vzděláním, kteří se dále takřka nevzdělávají, a mezi středoškoly a vysokoškoly, kteří se většinou vzdělávají i v dospělosti. U jiných aktivit volného času jsou nápadnější rozdíly mezi situací mužů a žen, svobodných a ženatých apod. I když v porovnání s minulostí bylo dosaženo značného pokroku u všech kategorií, je třeba říci, že skutečné zrovnoprávnění žen ve sféře volného času postupuje pomalu a situace, jak se vytváří, znamená vážné nebezpečí pro zdravý rozvoj rodiny a nutí k vypracování efektivních opatření v tomto směru.

Co se týče kulturních aktivit, jako např. návštěvy kina, bylo dosaženo značného vzestupu, který zatím probíhá souběžně jak u tradičnějších aktivit (lidová tvořivost, divadlo, kino), tak i u aktivit nejmodernějších (televize). Pozoruhodné je, že 27 % respondentů navštěvuje koncerty, což je v mezinárodním srovnání dosti unikátní. Jako zvláště potěšitelnou skutečnost vyzdvihuje autor vyšší požadavky na kvalitu kulturních pořadů,

i když je na základě výzkumu těžké říci, do jaké míry je tento obecně formulovaný požadavek adekvátní skutečnému poznání kulturních hodnot. Naproti tomu sport se těší menší oblibě. Rozšířené jsou procházky a pasivní odpočinek. Zajímavá je autorova úvaha o hodnotě pasivního odpočinku — nečinnosti, kterou považuje za cenný zdroj inspirace a podmínku udržení zdraví.

V závěru autor formuluje některá doporučení pro politiku státu v oblasti volného času. Vychází přitom ze struktury a možností socialistického zřízení a obecnějších požadavků marxistické filosofie.

Jan Danecki: Jedność podzielnego czasu. Czas wolny i czas pracy w społeczeństwach uprzemysłowionych (Jednota rozděleného času. Volný čas a čas práce v průmyslových společnostech)

Warszawa, Książka i wiedza 1970, s. 360. Ruské resumé.

Úvodem autor poukazuje na tři hlavní příčiny vzrůstajícího zájmu o volný čas: 1. volný čas značně vzrostl; 2. obsah volného času byl zbaven přísné reglementace a je tedy nutné paralyzovat některá nebezpečí volného času a podporovat jeho pozitivní prvky; 3. vztah práce a volného času a jejich vzájemný vliv vyvolává stále ještě množství otázek. Poslední bod je nejvýznamnější. Jeho řešení můžeme nalézt již u Marxe a je možno je vyjádřit schématem:

Růst volného času
||
Urychlený vývoj výrobních sil
||
Intelektualizace pracovního procesu
||
Růst volného času

Naproti tomu většina buržoazních autorů tvrdí, že odcizení práce nutně vzrůstá pod vlivem technického pokroku a volný čas se stává „jakousi jímkou, do níž se sypou veškeré funkce vytlačené z pracovního procesu v průběhu jeho zjalování a racionalizace“ (s. 74). Cílem je tedy odizolovat obě sféry a zbavit pracovní vztahy funkce základního společenského dělitel společnosti. Podle buržoazních autorů k tomu již dochází a beztrždní společnost vyrůstá beze změny výrobních vztahů na základě pouhé rovnosti ve volném čase.

Marxistická věda dosud nedisponuje dostatečným empirickým materiálem, který by mohl prokázat pravdivost Marxových idejí o volném čase na základě zkušeností socialistických zemí. Tím spíše je proto třeba podrobit důkladné kritice názory buržoazních autorů argumentujících empirií vyspělých kapitalistických zemí.

Proti teorii společnosti volného času mluví dvě nepopíratelné skutečnosti: 1. stále intenzivnější práce, která neposkytuje uspokojení, plodí nové potřeby regenerační a prestižní, k jejichž uspokojování je zapotřebí stále dal-

ších finančních prostředků, což nutí pracující, aby relativně stále větší část svého volného času věnovali dodatečně výdělečné činnosti; 2. únava z práce nedovoluje hodnotně využít volného času a vede buď k naprosté pasivitě, nebo k nadužívání dráždivel.

Z těchto skutečností vyplývá, že rozdíly v pracovní sféře a v příjmech prakticky znemožňují vytvoření rovnosti ve volném čase. Je pravda, že ani dělnickému hnutí se nepodařilo využít volného času tak, jak si to představovali vůdci boje o osmihodinovou pracovní dobu. Kapitalistický systém dokázal zmocnit se sféry volného času pomocí trhu. Vymanění z tohoto bludného kruhu je možné pouze po uskutečnění socialistických přeměn společnosti, i když nikoli bezprostředně (odcizení v pracovním procesu nutně přežívá a vzhledem k tomu se v počátečních stadiích socialistické společnosti objevují i takové jevy, jako je prestižní konzum, přestože mechanismus reklamy k němu nevybízí).

Další část knihy, nazvaná „*Cesty a slepé uličky volného času*“, je jakýmsi druhým kolem autorových úvah, ve kterém rozvádí své předchozí teze na rozsáhlejší empirickém materiálu. Přesvědčivě tu ukazuje, že zkracování pracovní doby na Západě nevede k odpovídajícímu růstu volného času a že některé sociální skupiny (například matky z dělnických rodin) nemají takřka vůbec volný čas. Zdůrazňuje plodnost sovětského přístupu k problematice volného času, který akcentuje „společensky nutný volný čas“ jakožto měřitelnou veličinu, která je předpokladem zvyšování produktivity práce právě tak, jako zdravého rozvoje osobnosti. Tento přístup překonává omezenost chápání rozšiřování volného času jako funkce pouhého zkracování pracovní doby a posunuje otázku do sféry celkového způsobu života. Polská sociologie postupuje obdobně, nedisponuje však zatím dostatečným empirickým materiálem a také faktická situace v Polsku je horší než v SSSR.

Autor dochází k závěru, že nikde na světě

zatím neexistuje nadbytek volného času, ba ani jeho dostatek. Optimistické prognózy Fourastiého nebo Servan-Schreibera jsou podle jeho názoru neoprávněné z těchto důvodů: 1. zkracování pracovní doby bylo dosud vyvažováno intenzifikací práce, nadále to však již není možné; 2. růst potřeb má vzhledem k novým podmínkám existence objektivní charakter, nemluvě o potřebách prestižních, a nemá přímou souvislost s technickými změnami; 3. prodlužování lidského věku dosud v celkové bilanci umožňovalo krýt prodlužování let nepráce zvýšením průměrného počtu pracovních let, ale i tyto možnosti jsou značně omezeny. Základní závěr zní, že růst volného času není přímým důsledkem technického pokroku; je jím pouze umožněn a jeho realizace záleží na celé řadě společenských a ekonomických faktorů.

Volný čas musí být hodnocen obsahově a pozitivně s přihlédnutím k těmto jeho funkcím: a) odpočinku, b) rodinného života a výchovy dětí, c) vzdělávání odborného i všeobecného, d) amatérské umělecké činnosti, e) lidských vztahů a styků, f) účasti na politickém životě. Tyto požadavky na volný čas jsou objektivní a společnost si nemůže dovolit ponechat celou tuto sféru zcela volné úvaze každého jednotlivce. I když osobní záliby a preference hrají značnou úlohu, je faktická náplň volného času výsledkem působení existujících životních podmínek. Rozhodující otázkou pro plánování volného času je koordinace všech různorodých vlivů v žádoucím směru. Pokus o hodnocení kultury člověka nebo skupin podle faktického způsobu trávení volného času bez přihlédnutí k objektivním podmínkám je naprosto chybný.

Ze svých teoretických úvah vyvozuje autor závěry pro postup při zkracování pracovní doby v Polsku, kde je nutno zabezpečit skutečný růst volného času a využití tohoto času v souladu s požadavky socialistického systému hodnot a podmínkami současné civilizace.

STUDIE

- R. Roško: K otázce třídní geneze naší inteligence
I. A. Jakušov: Družstevní rolníci — nová socialistická třída
B. Foltín — D. Sagara: Některé společenské předpoklady a podmínky prognózy vývoje reprodukce pracovníků v zemědělsko-potravinářském komplexu

Z ODKAZU KLASIKŮ

- M. N. Rutkevič: V. I. Lenin a problémy rozvoje inteligence
S. N. Ikonnikovová: Leninský přístup k problémům mládeže

ZE SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

- Sociologie urbanismu a bydlení na Slovensku v letech 1960—1971 (J. Zemko)
Psychologické problémy současné civilizace a

motivace lidského konání (Z. Helus — V. Bokorová)

- Mezinárodní seminář o sociologii medicíny a zdravotnictví (J. Dedek)
Mezinárodní konference sociologie práce, průmyslu a podniku (A. Sekot)
Sociologický výzkum vysokoškoláků lékařských fakult na Slovensku (D. Provazník — Z. Mensatorisová)

RECENZE

- Sociologický časopis ČSAV 1971 (O. Mošner)
Sociologické problémy — časopis pro sociologii v Bulharsku (L. Macháček)
F. M. Burlackij, Lenin, Gosudarstvo, Politika (K. Bláha)
V. Srb, M. Kučera, L. Růžička, Demografie (D. Vojtko)
I. A. Jakušov, Překonání rozdílů mezi městem a vesnicí (V. Bauch)

ANOTACE

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1972. Číslo vyšlo v červnu 1972.

Distributed throughout the world with the exception of the German Federal Republic, West Berlin and the socialist countries by John Benjamins N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amsterdam, Holland. Annual subscription: Vol. 8, 1972 (6 issues) Dutch Glds. 38,—.

© ACADEMIA, Praha 1972.

Содержание № 3

СТАТЬИ

<i>Филипцова Б. - Филипец И. - Ярошевски Т.:</i> Расходящиеся непараллельные прямые образа жизни	227
<i>Гронски Ф.:</i> К пониманию исследования социалистического образа жизни и его отношения к исследованию жизненного уровня	240
<i>Вечерник И.:</i> К проблемам концептуали- зации социалистического стиля жизни	249
<i>Ронисова О.:</i> Некоторые размышления о проблематике общественного форми- рования социалистического образа жизни и его условий	261
<i>Тихомиров Н. - Гордон Л. - Клопов Э.:</i> Изучение образа жизни рабочих и не- которые вопросы социального планиро- вания	272
<i>Сициньски А.:</i> Перспективы изменений жизненного стиля в Польше	282
<i>Манц Г.:</i> Жизненный уровень жителей в отношении к социалистическому обра- зу жизни	291
<i>Клосковска А.:</i> Предсказывание и плани- рование культурного развития и пере-	

менные культурных дистанций и проме- жутков	300
<i>Гулакова М.:</i> Теоретические проблемы свободного времени	309
<i>Фишерова В.:</i> Семья — общность досуга?	316
<i>Мркосова М.:</i> Некоторые аспекты досуга в социологическом исследовании лич- ности учителя	325

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ржегак Я.:</i> К современному состоянию нашей социологической методологии и к некоторым требованиям исследования свободного времени	333
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Петрусек М.:</i> Вечерник И., Проблемы социологии потребления	345
<i>Савицки И.:</i> Петр Супрун, Эффективность использования бюджета времени	346

АННОТАЦИИ	348
-----------	-----

Table des Matières No. 3

ARTICLES

<i>Filipcová B. — Filipec J. — Jaroszewski T.:</i> Lignes divergentes du mode de vie	227
<i>Hronský F.:</i> Au sujet de la conception des recherches du mode de vie et de son rapport aux recherches du niveau de vie	240
<i>Večerník J.:</i> Au sujet de la conceptua- lisation du style de vie socialiste	249
<i>Ronisová O.:</i> Quelques considérations sur les problèmes du développement du style de vie socialiste et ses condi- tions	261
<i>Tichomirov N. — Gordon L. — Klopov E.:</i> Recherches du style de vie des ouvriers et quelques questions de la planification sociale	272
<i>Siciński A.:</i> Perspectives des transfor- mations du style de vie en Pologne	282
<i>Manz G.:</i> Le niveau de vie de la popula- tion par rapport au mode de vie socia- liste	291
<i>Kłoskowska A.:</i> Prévision et planifica- tion du développement culturel. Pro-	

blèmes des distances et lacunes cultu- relles	300
<i>Huláková M.:</i> Problèmes théoriques du loisir	309
<i>Fišerová V.:</i> La famille — une commun- auté du loisir?	316
<i>Mrkosová M.:</i> Quelques aspects du loisir dans les recherches sociologiques de la personnalité du maître	325

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Řehák J.:</i> Au sujet de l'état actuel de notre méthodologie sociologique et de quelques besoins des recherches du loisir	333
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Petrusek M.:</i> Jiří Večerník, Problémy sociologie spotřeby (Problèmes de la sociologie de la consommation)	345
<i>Savický I.:</i> Petr Suprun, Efektivnost' vy- korystannja bždžeta času (Effectivité de l'utilisation du budget de temps)	346

ANNOTATIONS	348
-------------	-----